

רבעון לספרות עיון ובקורת

אל שרשי הדברים

דיון בעקבות המלחמה

ס. יזהר, חיים גורי, אהרן אמיר, ש. שפרה

סעדיה עמיאל, בן-ציון אורגד, גרשון ויילר

סב, חורף תשל"ד 1974

קשת

קשת

העורך :

אהרן אמיר

חברי המערכת :

אברהם ב. יהושע

יהושע קנז

בן-עמי שרפשטיין

קשת מופיע אחת לרבע-שנה בהוצאת עמ"הספר בע"מ, רח' ביאליק 9, תל-אביב, טל. 53040. דמי חתימה לשנה : 24 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 8.00. חוברת בודדת : 8.00 ל"י ; בחוץ-לארץ : \$ 2.50. מחיר המודעות : 500 ל"י לעמוד שלם ; 300 ל"י לחצי עמוד ; 180 ל"י לרבע עמוד. כתבי-יד לא יוחזרו אלא אם כן תצורף אליהם מעטפה מבוילת ועליה כתובת השולח. המערכת אינה נושאת באחריות לכתבי-יד שלא הוזמנו. כל הזכויות שמורות להוצאת עמ"הספר בע"מ.

שנה שש-עשרה, חוברת ב, חורף 1974
דפוס "חדקל" בע"מ—תל-אביב
הדפסת העטיפה : דפוס-אופסט מל"ן

התוכן :

אל שרשי הדברים	5
(סימפוזיון בהשתתפות אהרן אמיר, ס. יזהר, גרשון ויילר, ש. שפרה, סעדיה עמיאל, בן-ציון אורגד וחיים גורי)	
אלישע פורת : צריחות הקאקים	49
יצחק אורן : על חטא	50
יאירה גינוסר : זכרונות רביעה ראשונה (שיר)	70
סילביה פלאת : המוות ושות' (שירים)	72
חנה בת-שחר : גרץ ובריינדה	74
בני ציפר : וריאציה על תהלים פ"ז (שירים)	84
חזוה הרכבי : שני שירים	86
ויקטוריה גרוס : בין עוז לברדיצ'בסקי ויעקב שטיינברג	88
אבו־נואס : שלושה שירי יין	98
לאריסה סילניצקי : זכרונות מבראטיסלאבה	100
דבורה דימנט : שלושה שירים	107
אורציון ברתנא : ערב סליחות (שירים)	108
פטר אלמן : סיני בימי העותומאנים	110
ברוך נאדל : לאלכסנדר פן (שירים)	122
אהרן קליימן : הרגיונליזציה של הסיכסוך הארצישראלי (א)	124
רוני סומק : שני שירים	138
אריה יודפת : יחסי ארה"ב—ברה"מ במזל ההפשרה	139
בקרות קצרות	154
המשתתפים בחוברת	180

אל
שרשי
הדברים

סימפוזיון

הסימפוזיון התקיים ב-1 בפברואר 1974 בתל-אביב והשתתפו בו: אהרן אמיר, עורך "קשת" (מנחה), הסופר ס. יזהר, ראש החוג לפילוסופיה באוניברסיטת תל-אביב, פרופ' גרשון ויילר, המשוררת והמבקרת ש. שפרה, הפיזיקאי פרופ' סעדיה עמיאל, המלחין כן-ציון אורגד, המשורר והעתונאי חיים גורי. ס. יזהר, חיים גורי ובן-ציון אורגד עשו תקופה ממושכת, מאז פרוץ מלחמת-אוקטובר, עם הפוחות בחזיתות הדרום והצפון.

אהרן אמיר: כוונתנו בדיון זה לבדוק לא לקחים של מיבצע ולקחים של עמדות מפלגתיות או פוליטיות, אלו או אחרות, אלא באיזו מידה נחשפו, או ראוי שייחשפו, שרשי הדברים הכרוכים בחוויתנו בארץ הזאת. לכל הדעות, אין כמלחמה האחרונה, על הנמשך מתוכה, להבנת הדברים ולחישופם. אני עצמי, בבחינת מגחה, אסתפק בשלב זה בכמה משפטים קצרים.

אפתח אולי בסיפור קטן מנסיוני האישי. עם תום מלחמת 1967 אמר משה דיין שהוא מחפש שם למלחמה הזאת. ימים אחדים עמדה על הפרק השאלה איך נקרא למלחמה, כי שם שנותנים לדברים יש לו משמעות. לאחר-מכן זרק משה דיין ואמר שבעצם השם המתבקש הוא "מלחמת-ששת-הימים". ימים אחדים קודם-לכן הזדמנתי ללשכתו וברוב צניעות העברתי אליו פתק שאני מציע לקרוא למלחמה "מלחמת-המולדת". כעבור שבוע נתקלתי בו מהלך ברחוב-היהודים בירושלים העתיקה, עם עוזי נרקיס ועוד אנשי-צבא, ולאחר ששלמנו זה על זה, שאלתי אותו: "ובכן, השם 'מלחמת-ששת-הימים' הוא סופי?" הוא אמר: "כן". אמרתי לו: "הרי שם זה הוא בסך-הכל שם אופיראטיבי". השיב לי: "זהו, אופיראטיבי".

לא שאני מקנא את קנאתי לפאטנט ראשוני שרציתי להוציא לעצמי. אני חושב שעצם הכינוי הזה, שהוא ביצועי טהור, הוא במידה רבה שם המעיד על גישה מסוימת שהיינו כולנו שותפים לה מאז אותה מלחמה הקרויה "מלחמת-ששת-הימים" ועד אוקטובר 1973, וזה יצר דימוי, הן בחוץ והן בפנים, שישראל היא בחור שובב ובן-חיל שמשיג שיאים עולמיים בקיצורן של מלחמות, שמנצח נצחונות מזהירים בששה ימים—ושלמלחמותיו למעשה אין תואר אידיאי ואין אפילו יומרה אידיאית. כאשר הרוסים עמדו במלחמה נגד הנאצים במשך ארבע שנים הם קראו לכך "מלחמת המולדת הגדולה". לא "מלחמת הסוציאליזם", כמובן, ולא "מלחמה לשיחרור האדם", אלא "מלחמת המולדת הגדולה", הד למלחמה של קוטווב בנפוליאון שנקראה "מלחמת-המולדת" סתם. אני בטוח שמבחינת הרוסים, ברגע שיצקו את המטבע הזאת זה פלל הכל, זה נתן גושפנקה למאוויים ולצרכים שהעמידה המלחמה בפניהם. כאשר אנשים מדברים על "מיבצע-סיני", או על "מלחמת-ששת-הימים", הרי אלה שמות תמיים מאד, והם למעשה בורחים ומתחמקים מכל משמעות אידיאית. אני חושב שהבריחה מהאידיאה היא במידה רבה שהביאה אותנו למצב שאנו עומדים בו היום. ואם יש כיום תכלית ותועלת בנסיגות "לרדת אל שרשי הדברים", הרי זה מותנה

בכך שתהיה בהם התמודדות עם אידיאה, או לפחות שנבדוק אם יש אידיאה בענין שבו אנחנו נתונים.

כדאי להתעכב על "מדרש-שמות" זה של מלחמות ישראל. זו המלחמה החמישית. אפשר לומר שגם "מלחמת-ההתשה" היא שם ביצועי. הם מנסים להתיש אותנו, אנחנו משתדלים להתיש אותם. אם אנחנו מצליחים, אנחנו מתישים את הצד היריב. מתקבל כאילו רושם שכאן נוהלו מלחמות על-ידי אנשים שאומנותם במלחמות, בתרגילי קרבות, ומדי-פעם, לפי האופי הביצועי של הענין, נתנו שם למלחמה. פרט למלחמה הראשונה, שנקראה "מלחמת-שיחרור", ונדמה לי שגם השם הזה עצמו הוא שם סלפני, כי מלחמת-שיחרור של עם היא מלחמה לשיחרור משליט זר, והמלחמה הזאת התנהלה על-ידי כוחות אלה או אחרים במשך שנים אחדות לפני קום המדינה, ולפני נובמבר 1947. אם תרצו, זאת היתה מלחמת-שיחרור. זו שבאה לאחריה באה, בעצם, לתת לגיטימציה לאותה מלחמה שקדמה לכך, מלחמה שהתנהלה מראשית שנות ה-40, עד שהגיעו הדברים להכרעה בלייק-סאקסס. מרגע שקבעו-על דעת המעמד ודעת הציבור, על דעת המקום ועל דעת-הקהל-שמלחמת-1948 היתה מלחמת-שיחרור, למעשה מראש הוטבעו דפוסים ומטבעות שיש בהם נזק לעצם חינוכנו שלנו, חינוך הדור הצעיר וחינוך העם בכללותו.

הואיל ומלחמת-1948 הוגדרה, שלא בדין, כמלחמת-שיחרור, נתן הדבר במידה ידועה פתח לאפשרות לתמרן אחר-כך בשמות שאינם מעלים ואינם מורידים. מדוע החשבתי כל-כך בשעתו שאותה מלחמה מהירה ומוחצת של 1967 תיקרא בשם מחייב. "מלחמת המולדת" או שם אחר כלשהו, אבל מחייב?—כי זה היה דבר דראסטי מאד, וברור לכולנו שישראל של 1967, ומאז ועד עתה, היא שונה משהיתה לפני כן, ואי-אפשר למצות את השינוי הדראסטי הזה בכינוי אופיראטיבי-טכני כזה, "מלחמת-ששת הימים". הנסיון לתת שם כמו "מלחמת-המולדת" פירושו הדגשה שכאן נפתחו שערי מולדת, או שהוחזר איחוד של האדם העברי עם מולדתו, עם אותם חלקי מולדת שהיו אסורים-במגע קודם-לכן. אם אתם רוצים: שהיתה במלחמה התאחדות מחודשת עם מולדת, פריצה אל מולדת, או פיבוש מולדת. היה בכך כדי ליצור מלכתחילה, בביטוי הלשוני, את הזיהוי של עם לוחם עם מטרה לאומית.

הדבר הזה נשלל מאתנו, וכך הגענו לכינוי-הנפל, לדעתי, של המלחמה האחרונה: "מלחמת-יום-הכיפורים". שוב: אילו היה כאן מיבצע-בוק פנטסטי ובתוך יום או יום וחצי היתה המלחמה נגמרת, ונגמרת לטובה, אולי היה מקום לכך. מובן שזה הבל. מצד אחר, יש במטען המואצל על המטבע הזאת משהו שכופה עליך תכנים של צידוק-הדין או הכאה-על-הטא, שאולי יש להם מקום ואולי אין להם מקום אבל כופים אותם. וכופים אותם מראש, לפני שיהיה ברור אם אמנם זו מלחמה שהובילה אותנו לפסים אחרים. נוח מאד להיאחז בשם כזה, "מלחמת-יום-הכיפורים", אבל שוב אני חושב שבכך מעמיסים א-פריורי תכנים שבעצם הם מסלפים את מהות המלחמה הזאת. "מדרש-שמות" זה אינו סתם מדרש עקר. אלא דברים שנכנסים לנשמתה של אומה. אני חושב שענין הגדרת המלחמות, כמו הגדרתם של מושגים ומונחים בהווה

הקיבוצית שלנו בכלל, מתבקש עכשיו יותר מכל דבר אחר, יותר מבדיקת "מחדלים" צבאיים או פוליטיים.

פ. יזהר: אתחיל ממדרש-השמות שלך, אהרן אמיר, וחוששני שאחלוק על דעותיך ועל עמדותיך, גם מצד הכותרת, מצדה הסימנטי, וגם מהצד האידיאי. שמות למלחמות או למאורעות דראמטיים, הרי ככל שהשם יבש יותר וסכימתי יותר, כמסמל תג בלוח-השנה ולא כמפרש צד פאתטי, הוא נראה בעיני יותר. כאשר שם נושא אידיאה, הרי זה כאילו אמרנו שהמלחמה התחילה כדי לממש אותה אידיאה; אולי נכון לומר כך על מלחמות אחרות—המלחמה האחרונה הזאת, מכל-מקום, מלחמת "יום-הכיפורים", היא לא תוכננה כדי להשיג אידיאה. היא לא תוכננה כל-עיקר. היא נפלה על ראשנו—שהיה שוגה בתכניות אחרות אותה שעה. איש לא ידע, לא באותו יום, ולא כעבור שבוע, ולא כעבור 40 יום ולא כעבור ארבעה חדשים, שאנחנו עומדים בהם עכשיו, מה עתיד להיות בה, ומה ישיגו לאחריה, והיכן נהיה מוצאים עצמנו לבסוף. זה אולי היה הדבר האפייני ביותר למלחמה זו—שהתחילה במפתיע, שעדיין לא נגמרה, ושלא השיגה אלא מצב של "חוסר-צורה". זו מלחמה שאין לה צורה, לא במושגים של חלל ולא במושגים של זמן. אין לה צורה בגבולות: לא הגענו עד יעד שבו הפסקנו. לא הגענו הפעם לשום ירדן, לשום ירושלים, לשום תעלת-סואץ, ולא היה אלמנט פיזי-גיאוגרפי שהיה צריך להגיע אליו כדי לגמור. לא פסגה ולא גיא ולא נהר, ולא שום תוואי שעושה צורה מבחינה של חלל ומרחב. וכן גם אין למלחמה הזאת צורה מבחינה של זמן. "ששת ימים", "ארבעת החדשים", ונקווה שלא "שלושים השנה"...

קשה אפילו לומר: "כאשר המלחמה תיגמר", או: "בקיץ אני הולך לעשות זה וזה", או: "נתראה בפסח לאחר השיחרור"—המלחמה עדיין מתמשכת ולא נמשכת. ולעתים היא מתמשכת כאילו מחוץ לשליטתו של שום אדם. מחוץ לשליטת האנשים או העמים הנוגעים בדבר. התמשכות זו היא כמין סימפטום של חולי. היא מגוף המחלות של מרחב המזרח התיכון. דברים שלא הוכרעו, כוונות שלא נתמלאו, וסיפוקים שלא עלו יפה. הצד הישראלי לא התכוון ערב המלחמה לשום דבר שאירע בה; הוא נתפס במלחמה כמי שעולה על מארב: פתאום מצא עצמו בתווך, ועד מעבר לראשו, בתוך שיבולת מפתיעה: לחיוב עד-אין-קץ ולשלילה עד-אין-קץ. ולכן היתה זו מלחמה חסרת-צורה, ועדיין היא כך. ייתכן שההיסטוריון, מעבר לריחוק-זמן, יידע יותר להביט על המלחמה וכדרך שסובבים פסל יקיף אותה מכל עבריה—והוא יראה אחרת. ואילו אנחנו עדיין כצופים בתמונה—רואים רק צד אחד, זה שמלפנים—ואין לנו כושר מבט טוב, לא מבחינה צבאית, לא מבחינה פוליטית, לא מבחינה חברתית, לא מבחינה משקית, ובוודאי שלא מבחינת האידיאה.

אבל בדיעבד חזרו כמה אידיאות שהיו תלויות ועומדות כל הזמן—והטרידו מחדש, ובעצמה גוברת. נושאים עתיקים וכמו גמורים, כמו זכותנו לחיות בארץ הזאת; נושאים כמו מהות הציונות; נושאים כמו "הצדק הערבי" ו"הצדק הציוני"; האם יש

סיכוי ריאלי לשלום? הלעולם תאכל חרב?—אלו שאלות שמעולם לא נגמרו, וכעת הוצפו בבת-אחת למעלה: וזה אחד הסימנים הנוספים של מלחמה זו. שאלות שלעמים אחרים נגמרות בשלב מן השלבים ההיסטוריים, אחת ולתמיד—אצלנו אינן נגמרות לעולם. במלחמה הקשה ביותר שהיתה לבריטים—המלחמה עם היטלר—לא צץ שום פיקפוק אם לונדון אמנם תהיה בירת אנגליה ואם אנגליה כולה אמנם שייכת לאנגלים ואם האנגלים הם אנגלים, או מיהו האנגלי. אבל הדברים האלמנטריים האלה נפערו אצלנו מחדש ובעצמה מדהימה, עד כי מתברר לך שאנחנו נדחפים אל תחילת השאלות וחוזרים אל בראשית. לא רק בענין גבולות הארץ. לא רק בענין ירושלים, שתמיד היא שרויה בצל תביעות העולם. לא רק בענין זהות עצמנו וזכויות-יסוד שלנו—אלא בכל אלה ובעצם החיים שאנו חיים, על הכל חל פתאום סימן-שאלה, מפליא.

הרבה צעירים שגדלו בארץ הזאת, מתחנכים במושגים ישראלים, לא הגיעו לכך שמכאן והלאה יש דברים היוניים שהם נכסי-צאן-וברזל, בלתי-מפוקפקים, ואפילו בלתי-נשאלים. כל הנושאים כולם חוזרים לדיון מחדש. הגבולות נמדדים בתאריכים, אם הם גבולות 1967, אם הם גבולות של 1947. אם הם גבולות היסטוריים כלשהם, או משיחיים כלשהם. מהו הגבול? מהו הגבול בהרגשת העם? מה הגבול המוסכם עלינו? אלו שאלות לא פתורות, ופתאום הן חוזרות לתחילת התחילות. בגלל הלם ההתנגשות שנפלה עלינו בצהרי-יום נחשפו אידיאות לא-מגובשות, ונחשפו דברים שאינם בטוחים, בלא להגיע לשום קרקע מוצקה וסופית, שנותנת מקום לוודאות: הכל איננו—אבל זה ישנו. זה כן. זה בוודאי.

לכן אני חולק על הצעת השם שלך, אהרן אמיר, "מלחמת-המולדת" במקום "מלה-מת-ששת-הימים". זה עושה את הדברים כמתנהלים לפי כמויות השטחים הנכבשים, ותורם לחיזוק התפיסה של שטחים, של קרקעות, של אדמות. ואילו לפי טעמי, לא על שטחים המלחמה אלא על קיומו של העם. (א. אמיר: ב-1967?) גם אז, וגם במלחמה הזאת. זו היתה מלחמה על עצם הישארותו וקיומו של עם, לפני כל קיום של כל ענין אחר—שטחים, גבולות, הישגי משק וכו'. לכן משהו מתמרד בי כאשר מציעים שם כמו "מלחמת-מולדת". יש לכך צלילים שמרתיעים אותי. הגלורייפיקציה היתירה של מושג זה מרגיזה אותי.

על העם הזה נפל יום-הכיפורים כהתף. השאלה לא היתה מה יהיה גורלה של התעלה אלא מה יהיה על העם, כאשר צלילים מאיימים מלפני 30 שנה באירופה מעניקים לזה מוחשיות יתירה. השאלה, אם יש מקום בעולם שהעם היהודי בטוח בו, פתאום עמדה כאן במבחן. אחרי שכל העולם כולו השיב כביכול לאורך ההיסטוריה לאמור: אצלי לא, לא אצלי—חשבנו שכאן סוף-סוף כן. ה"כאן-כן" הזה עמד פתאום בזעזוע איום ביום-הכיפורים האחרון. באותו יום שבו לא היתה תנועה ולא היתה קומוניקציה ולא היה מגע רגיל בין בני-אדם, פתאום נדלק זיק והתפשט בבת-אחת: סכנת השמדה. "אני" בסכנה, האני הקיבוצי, האני הלאומי, הקיומיות של האני.

אם יש אידיאה שהוטלה למבחן היתה זו האידיאה של הציונות, אבל לא מראש אלא

למפרע, במבט-לאחור. מאחר שהמלחמה נגמרה ולא נגמרה כ"מצב שאין לו צורה", ומאחר שמצב רופס כזה יוצר עוינות, אי-נוחות ומבוכה—נתעורר צורך משווע במנהיגות, שתבוא ותתן צורה ותעניק בטחון, ותקיף במיתאר יציב את הפרוץ. חוסר המנהיגות הזאת, או אותה מנהיגות עלובה שנתגלתה, חזרו והטילו את האחריות על בני-האדם עצמם. וזה היה אחד הדברים המעניינים ביותר שהיו במלחמה, איך חזרו אנשים לבדוק את נושא אחריותם למצב שבו מצא העם את עצמו בעיצומה של המלחמה: מה אני עושה כאן, מי אני בכלל, מה הולך להיות מכאן ולהבא—איוו שגיאה היתה ומה נשאר מוצק ויציב ומבטיח להבא?—ומה זה בשבילי, כעת—כאן—ציונות?

קצין בכיר אחד אמר לנו: מה שחסר לעם היהודי כעת הוא חינוך לשנאת הערבים, בבחינת "דע את עמלק". הוא סבור שמלחמות בין עמים שכנים נמשכות כ-300 שנה עד שהם מודים זה בזה ומניחים זה לזה; מאז קרל גטר חלפו מאה שנה, ולפיכך יש לפנינו עוד 200 שנה להילחם... וצריך להתאזר ולהיות גברים ולהתכוונן לעמוד במלחמות ההכרחיות הללו, ולהכין לכך את בנינו, את נכדינו ואת נכדי-נכדינו. והואיל ואנחנו לוחמים טובים יותר, לא יוכלו הערבים אלא להינכח שזו עובדה, ואז אולי יתחילו להינצר יחסי-שכנות—והציונות תנשום לרווחה ותהיה למובן-מאליו שאין עליו עוררים.

מאז עליית הבילויים לא פסקו הוויכוחים על "השאלה הערבית". המוטיב חוזר באיך-סוף וריאציות, ומדי-פעם נעשית הווריאציה קשה יותר וטוטאלית יותר ויותר כל-מקיפה. מה מוכרח ומה ארעי ביחסינו עם הערבים? מה ניתן ומה אינו ניתן? מה זו ראייה ריאלית, ומה זו ראייה אידיאלית?

כל העם כולו גויס פתאום ובבת-אחת להשיב על שאלות כאלו: אלה שהיו להם תשובות מן המוכן ואלה שנתפסו לא-מוכנים, ורק חיפשו עצה טובה ובדקו כל קנה-קש מושט. ובתוך עירעור כזה של הכל, הזהות-העצמית נעשתה אבן-פינה. ואדם נתפנה לבדוק את יחסו שלו אל העבר, ואת התיחסותו אל רצף הדורות. פתאום המוני-אדם מחפשים מה מידת העומק של הקשרים, מה התהום שממנה באו, ואם העומק הזה עונה או אטום. אנשים התחילו לחפש פתאום את אברהם אבינו, שממנו מתחיל כל הסיפור. האם ההבטחה שהארץ תינתן לו ולזרעו אחריו, האם זה יסוד מספיק לקיומנו כאן—האם זה אפס? האם זה מיתוס שרק אדם דתי יכול להיתלות בו, או יש בו גם דבר-מה המספיק לאדם חילוני? מה בכלל עמדתו של האדם החילוני בתוך הערבוביה הזו? מדוע אני רוחש כבוד לערבים ולשאיפותיהם, והערבים הורגים אותי? ואם אוותר להם—יבוא שלום? או רק אם אתעקש ואכניע אותם? העצמה הערבית האינסופית, המשאבים אין-קץ, היחס השונה שלהם לקרבנות, התרבות הקנאית הזאת—האם תלווה אותי לעולם מעבר לגדר, אורבת להודמנות לקפוץ ולחטוף? מצד אחד, חיילים המוצאים שאפשר לוותר על נצחונות ושטחים וכיבושים במחיר החזרת שבויים—ומצד שני, חיילים המתעלמים משבויים ומחללים וכאילו לא כואב להם כל-כך? מכאן פותחים "ציר" צבאי ממדרגה ראשונה בין קאהיר

לסואץ באמצע מלחמה, הקשה שבמלחמות, כדי שיוחזרו שבויים—או מוכנים להחזיר חלקים נרחבים של שטחי הגולן כדי להחזיר שבויים, או לקבל לפחות רשימה של שבויים, ומכאן—מעלימים מן העם המצרי כי שמונת-אלפים שבויים הוחזרו מישראל ומשדרים להם כי לא איכפת כמה קרבנות יפלו ובלבד שיוחזרו הכבוד והגאווה של הצבא הערבי? האם על כבוד וגאווה יהודיים נהרוג ערבים? האם נתחיל שוב במלחמה מונעת כדי למנוע מלחמה כמו זאת שהיתה?

לא היתה כאן מלחמה על שטחים, ולא מלחמה שתוכננה. המלחמה תפסה אותנו בצהריים כוזבים של הנאה ושובע ושובה ונחת, והתעוררנו בבהלה מול כוחות שגדמה היה לנו שכבר עברנו מהם והלאה, ומתברר שאנחנו בתוך-תוכם, והנושאים שאנחנו שקועים בהם, ושעמים אחרים פטורים לגמרי מהם, עדיין אנחנו בתוך-תוכם, ואולי כך יהיה תמיד ותמיד נהיה בתוך-תוכם ולא נהיה ככל העמים, ויש נושאים שלכל העמים הם מעבר לשאלות אבל לנו לא. עמים אחרים אינם מציבים סימני-שאלה אחרי משפטים שאצלנו הם עדיין שאלות.

ושוב, צרפת נכבשה על-ידי הנאצים, אבל שם לא צפו ולא עלו שאלות-היסוד שצפו אצלנו. היתה מלחמה רעה, שכעבור זמן חלפה מן העולם ורק השאירה משקעים רעים, שהתגברו עליהם, פחות או יותר. ואילו לעם היהודי כל העולם מזדעזע מן היסוד—החל בארכיאולוגיה שלו ועד היום, ועד אחרית-הימים. והאיום—הוא תמיד עד השמדה סופית.

מתברר שאם כל השנים הרבות האלו לא דיברנו על נושאי-היסוד שלנו הרי הסיבה לא היתה שכבר פתרנו אותם אלא רק שהתעלמנו מהם; ועכשיו באה המלחמה הארוכה, הכבדה, במפת הימים הראשונים הנוראים, ופתחה והציפה למעלה את כל הדיבור הלא-גמור, המוחנק—ואין להימלט עוד, אין לכסות ואין להסוות. שאלות-היסוד היהודיות, הישראליות, הציוניות—אף-על-פי שכבר הפכו מציאות, עדיין, מסתבר, הן בחזקת שאלות, שצריך אומץ בשבילן בימי-חירום, לא כדי להדחיקן שנית אלא כדי להביט בהן ולדעת אותן.

גרשון ויילר: אפתח בצרפתים. איש לא שאל על הצרפתים, אבל גם הצרפתים לא שאלו על עצמם. זה לא פחות חשוב. כאשר אתה מדבר על עם, יש לך מיד הבעיה מי העם בכלל. לא מגיעים ליעדים גיאוגרפיים ובזה העסק נגמר. מה גבולות העם? הדימוי-העצמי של העם הזה הוא ממש חריגה בהיסטוריה האנושית. איזו אלטרנטיבה יש לצרפתי חוץ מאשר להיות צרפתי? בדימוי-העצמי היהודי יש אלטרנטיבות. אם אתה אומר שהעם היהודי מתמשך מפאיד ועד לניו-יורק—יש אלטרנטיבות. מדוע העם הזה צריך להתקיים דווקא פה? יש כאן בעיה הרבה יותר רצינית מאשר ענין של הנהגה. יש פה עניינים שעליהם לא חשבו בתקופה האחרונה. בראשית הציונות חשבו, ואחר-כך התפייסו עם כל מיני דברים טפלים למען הצלחת המפעל ההתישבותי, וכך נהרס הבסיס הרוחני. הדימוי-העצמי הזה אינו מתקבל על הדעת. אם אתה מחפש את

הזהות היהודית, או את הזכות לארץ הזאת—אלה הם דברים שונים. יהודי אתה יכול להיות בכל מקום.

אהרן אמיר התחיל לדבר על מולדת. מדוע העם הזה צריך להיות במקום הזה דווקא? אם אדם אומר שהוא סולד מענין של שטחים הוא מדבר כיהודי, כי העם היהודי, שבכך הוא אולי היחיד מכל העמים, בהחלט יכול להתקיים בלא שטח משלו. הוא עשה זאת בהצלחה גדולה מאד בתקופה האחרונה. (פ. יזהר: בהצלחה?) בהצלחה גדולה מאד... רוסו דיבר על מוסדות מדיניים, ויש אצלו פיסקה מלאת הערצה למשה מיסד החוקה היהודית, וטעם ההערצה: שהחוקה היהודית החזיקה מעמד בתנאים העגומים ביותר; היציבות של החוקה הזאת—זאת העריץ רוסו. היהדות כדת עמדה בכל האתגרים שניצבו בפניה. מלבד ההשכלה, אך זה ענין אחר. ליהדות כמו שהיא אין כל צורך בטריטוריה.

ש. שפּרה: יותר מכל יש טעם לחרדה נוכח העובדה שהשאלה מה זכותנו להיות בארץ הזאת עדיין נשאלת. המלחמה ודאי העלתה שאלות נוקבות, וטוב שהעלתה, אבל אינני מסכימה שאֵלו מחייבות חזרה אל "תחילת התחילות". נדמה לי שיותר משזו בעיה של בני הדור הצעיר, זוהי בעיה של "דור הביניים", אשר ישב את הארץ ואף כבש אותה במלחמה, אולם אין בו די כוח לעמוד בהתממשותו של חלום, שכן כל התגשמות של חלום כרוכה בהתנגשות בחוקי הצדק המוחלט. דור זה מנגע במבוכתו את הישראלי שנולד וחי בארץ ואשר שאלת זכותו להיות בה אינה חלק מעולמו הפנימי. אינני מתעלמת מזכותם של הערבים לחיות בארץ-ישראל, אולם איזה מין צדק הוא זה המכיר בזכות הזולת וכופר בזכות האני? אם שאלת-יסוד מעין זו עדיין מתעוררת, משמע שמהו פגום מאד בהווית חיינו כאן, ואולי קודם-כל בחינוך. בכיתה ג' של בית-הספר העממי מטילים על ילד לכתוב חיבור: "מה זאת מולדת?" מעוררים שאלה שאולי אינה עומדת כלל בפני ילד בן תשע.

אם יותר לי להעיד על עצמי, מעולם לא חשתי פיקפוק ביחס לשאלה אם אמנם ישראל שייכת לישראלים, ואינני שונה בענין זה מן הצרפתים ביחסם לצרפת. ירושלים היתה תמיד עירי, עוד בטרם תיעשה רשמית בירת ישראל. אחדים מימי-ילדותי הנפלאים ביותר עברו עלי בחצרם של סבי וסבתי בירושלים. שבועות אחדים לאחר מלחמת "ששת הימים" לקח אותי אבי אל הבית בו נולד בעיר העתיקה. הבית אינו עומד ברחוב-היהודים אלא בסימטה צדדית חשוכה ונפתלת; גפּש חיה לא גראתה בסימטה, ואני מודה שפחדתי; אבל אבי התהלך כאן בבטחון פנימי שקט שהשפיע גם על יושבי הבית כאשר פתחו לפנינו את דלתם. באוויר לא עמדו רגשי איבה וחדש כאשר הסביר להם אבי, בערבית שוטפת, כי הוא מבקש ברשותם להראות לבנותיו היכן נולד. הוא לא נכנס כמנצח ולא ככובש ואף לא כמשחרר, אבל אותה תחושת בטחון פנימית ועמוקה עברה גם אל בני-הבית הערבים ועוררה רגשי כבוד הדדיים. ללא התנשאות וללא התרפסות—פגישה בין שכנים, בין שווים. נדמה לי שרק כאשר נשתחרר הן מן הפחד והן מן ההתנשאות, אשר אפשר ששניהם אינם אלא

תוצאה של מבוכה, אפשר יהיה להגיע גם לפתרון הבעיה של זכותם של הערבים לחיות בארץ.

יזהר טוען כי זו היתה מלחמה של עם, ואני מסכימה אתו בהסתייגות אחת: זו היתה מלחמה של האומה הישראלית ולא של העם היהודי. אין לראות את האומה הישראלית ללא קשר עם ארץ-ישראל, וכאשר אומה זו עומדת בסכנה אינני רואה מדוע תעמודנה בפני הישראלים, עקרונית, שאלות אחרות מאלו שעמדו בפני האנגלים בתקופת מלחמת-העולם השנייה. אבל אם מדובר בהשתייכות אל העם היהודי, שאינה קשורה בהכרח בטריטוריה איזו שהיא, כי אז עומד כל אחד מאזרחי הארץ בפני השאלה של נאמנות כפולה: אם אני יכול להיות יהודי במלוא מובן המלה בכל מקום אחר בעולם, ואם זהות זו מספקת אותי, מדוע ארצה לחיות כאן כשהקיום הפיזי שלי עומד בסכנה יומיומית ובשעה שבעצם ישיבתי כאן אני גורם עוול לערבי שארץ-ישראל היא מולדתו. אם הטריטוריה הזאת אינה ממלאה תפקיד מרכזי, אין כל טעם לחיות כיהודי בישראל דווקא. ומכאן ששאלת השאלות היא באמת בעיית הזהות. מי שזהותו הקיבוצית קשורה במהודק לארץ הזו, ממש כמו שזהותו של האנגלי קשורה באנגליה—כאשר אנגלי מהגר לארה"ב הוא חדל להיות אנגלי—הוא אינו חוזר אל "תחילת התחילות", אל השאלה "למה אני נלחם?" מי שעושה הפרדה בין מלחמתו של עם לבין מלחמה על טריטוריה המאפשרת את עצם קיומו של עם מעמיד את הנוער הישראלי בפני בעיית הנאמנות הכפולה ביתר-חריפות משעומד בפניה יהודי אמריקאי, למשל.

אפשר שהתרחשות פרוזאית יומיומית כמו שקיעת שמש לתוף ימה של תל-אביב משפיעה על הלך-מחשבתנו ותפיסת-עולמנו לא פחות מאוצרות תרבות בני מאות שנים.

והנה, אני זוכרת את פגישתי הראשונה עם שעת בין-ערביים בלונדון, שקיעה המתמשכת לפעמים ארבע שעות כמעט. פתאום הבנתי איך משפיעה התרחשות מקומית על תפיסת הזמן של האנגלים—להם יש זמן. השקיעה שלנו נופלת עלינו פתאום, עוצרת-נשימה. מאז הייתי ילדה פחדתי מפני שעת בין-הערביים, פחד מעורב במתי-קות צובטת. אני יודעת שהלילה יפול פתאום, ללא אות-אזהרה. יש לשער ששעה זו עושה משהו לנערים ישראלים, ממש כמו ששעת בין-הערביים מתמשכת עושה משהו לנערים אנגלים. נדמה לי כי דברים כה חשובים כמו תפיסתנו את האלוהות ואת הסופיות, התייחסותנו אל החיים, יונקים מן ה"אקלימים" המקומיים.

ואם נשוב אל הנוער שעמד במלחמה זו, האמנם זהו גוער בעל זהות מטושטשת, חסר-ערכים, נטול מוטיבציה בשעת מלחמה? אם כן, איך אפשר להסביר את העובדה שחרף כל ההאשמות שאנו מטיחים בו ניצח הנוער הזה בכל מלחמותיו? אם ניצח מישוהו במלחמת יום הכיפורים, חרף כל המכשלות, הרי זהו אותו גער בן שמונה-עשרה שאנו מכריזים עליו שאין לו ערכים ואין לו זהות משום שאנו מבקשים לכפות עליו ערכים וזהות זרים לו, לכפות עליו מבוכה שאינה שותף לה, או שהוא נעשה שותף לה לאחר שנים של חינוך מעוות. הגנה על הקיום הפיזי בטריטוריה

מסוימת שרק בה אני יכול להיות, משום שרק בה אני מגיע להזדהות עצמית—היא מוטיבציה רצינית מאד.

אולי הגיעה השעה לעמוד מול עצמנו, מול השאלה מי אנחנו, מתוך פיתחון, גם אם אנו עומדים בפני קרעים וחתכים כואבים. לברר לעצמנו מהו חלקה של הארץ בעיצוב הזהות הקיבוצית שלנו.

בעיני, כל מקום שאני גרה בו, וכל מקום שאני נזקקת לו לצורך הגנה על קיומי— הוא שלי. רק לאחר הסכמה על עקרון זה נפתח פתח לוויכוח; מכאן והלאה מציירים מפות.

מתוך מבול הדברים שירד עלינו לאחר המלחמה נתברר לי כי עד 1967 היינו עם מוסרי ונהדר; מ-1967 התחלנו לשעבד ערבים והפכנו עם של גולים. מדוע משנת 67 דווקא? היהודי הראשון שהגיע ארצה מתוך כוונה להקים פה מולדת היה "גולן". ואם נציץ במה שנכתב אצלנו משך עשרים וחמש שנה, נראה שזה הדימוי שלנו בעיני עצמנו. ואם בעיני עצמנו כך, מדוע לא ניראה כך בעיני הערבים ובעיני העולם? הדימוי-העצמי שלך משפיע על דמותך בעיני אחרים. אנחנו מרגישים את עצמנו כל-כך תלושים, כל-כך לא בטוחים בעצמנו.

חיים גורי: האם בתיים עומד הצדק המוחלט מול הרע המוחלט?

ש. שפרה: אם מדובר בצדק, האם לא מן הראוי שנעמיד צדק מול צדק?

ג. ויילר: הדבר נעוץ במיתולוגיה המקורית. הארץ הזאת ניתנה לנו לפי המקורות כפרס על התנהגות טובה. הרעיון הוא שהעם אינו יושב כאן מכוח זכותו, והגלות היא חלק של המיתולוגיה הזאת: הארץ ניתנה כפרס על התנהגות טובה, ונלקחה מאתנו על התנהגות לא טובה.

ש. שפרה: אנחנו ממשיכים להתנהג רע מאד. האם על-פי אמות-המידה התיאולוגיות משתמע מכאן ש"נגזר" עלינו גירוש?

ח. גורי: מה מלחמת-יום-הכיפורים משנה בוויכוח על הזכות שלנו? מה זה שייך?

ש. שפרה: שאלה זו עליך להפנות אל יזהר. הוא דיבר על שאלות שהמלחמה הזאת עוררה.

פ. יזהר: אל נעשה את ההפרדה הזאת בין אדמה ועם. הקשר בין עם ומקום הוא קשר אורגאני. השאלה היתה: מה עמד ביום-הכיפורים בסכנה? בתודעת העם הזה רשומה אזעקה מיוחדת-במינה של השמדת-עם. האדמה היתה נשאר, אבל העם היה מושמד. ולעומת זאת, אילו אנחנו נכנסים לסוריה, העם הסורי לא היה נשמד. היו לוקחים מהם שטחים כאלה או אחרים, מביאים עליהם מצב קשה כזה או אחר—אבל לא חורבן, לא השמדה. המושג "חורבן" הוא שלנו. גם בארצות שבהן התחולל ג'נוסייד לאחרונה, פאקיסתן למשל, לא עמדו בפני סכנת כליה גמורה כפי שחששו אצלנו ביום-הכיפורים. ההרגשה היתה שהולך-ובא אסון שאין תקומה ממנו אם לא נצליח לעצור אותו, שיהודים בשל היותם יהודים יושמדו. זה לא עמד בשום סתירה להשתייכות שלהם למקום. איש אינו מטיל בזה ספק. המלחמה, משום שהיתה מלחמה חסרת-צורה, חשפה את האנשים לשאלות שנדמה היה שכבר התגברנו עליהן. (ש. שפרה:)

מה זה 'חסרת-צורה'?) מלחמה שמתחילה ונגמרת במקום כלשהו ובתחומי זמן ובהישגים משמעותיים שאתה יכול לראותם, מכל צדדיהם, כמו שרואים פסל, מכל עבריו.

ש. שפרה: ואילו ניצחנו במשך חמישה ימים? אילו קיבלה המלחמה "צורה", לפי הגדרתך, וכי לא היינו עומדים בפני אותן בעיות-יסוד?

פ. יזהר: כשמלחמה מגיעה אל שיא מסוים שאחריו אין עוד מלחמה והכל יודעים שהיא נגמרה והגיעה למקום מסוים – יש לה צורה. יכול להיות שהכוחות הגיעו עד מכשול פיזי (כמו נהר, הר, תעלה וכו'), או להסכם, או לחולשת שני הצדדים – המלחמה השיגה אז את הצורה שלה. ואילו האופן שבו היא עומדת עד עכשיו ועדיין נראית כך – בלי נצחון מכריע ובלי הפסד, בלי שום הגדרה חד-משמעית, וכביכול לא מלחמה ולא שלום; לא השגת מה שרצית, ולא הפסדת כפי שרצו שתפסיד. אינך שליט במצב כולו, אבל שוב אין יכולים לסכן אותך. לזה אני קורא מצב "חסרת-צורה". וכל השאלות האלו שנשאלות במצב הזה הן שאלות לא חדשות, הן שאלות שנימנמו באיזה מקום ונדמה שנגמרו, ופתאום כולן כאן, ובעצמה נוראה. לא אצל כל האנשים בשווה, כמובן. ושנית, בני-אדם קשה להם להיות חשופים זמן רב למבוכה, והם ממהירים לחזור ולהתכנס אל צורות מוכרות, ואל דמויי-צורות כאלו. וראה הבחירות האחרונות, ורשימות המפלגות הוותיקות – שנתרוקנו.

חיים גורי: יזהר יוצא מתוך הנחה שאנשים אלה שנמצאים פה הם חלק, חלק של עם יהודי ושל תנועה היסטורית הקשורה בדורות רבים... השאלה מי אני מטרידה אותי מיום שעמדתי על דעתי. מאחרי קום המדינה הטרידה אותי הרבה יותר מאשר היום. מה שיזהר העלה גם אני חשתי. בחגיגות ויראה של תודעה-עצמית החיילים חשים זאת, והם שואלים שאלות שבימים רגילים אינם שואלים.

פ. יזהר: אלו שאלות שמעידות על מצב מבוכה ועל דיסאוריינטציה. המלחמה שנכפתה עלינו הביאה עמה מצב הכרתי לא-נוח. מצב כזה מפחיד, מאיים, מדריך-מנוח. אנשים רוצים להיחלץ ממצבים כאלה. אינם רוצים לחיות במצב הפקר, בחוסר מסגרת ובחוסר עונות קבועות ומחזוריות ריגולארית. המלחמה עקרה אותם ממצב אחד, שנראה מובנה למדי, וזרקה אותם למצב פתוח מדי. ולכן התחילו אנשים לשאול שאלות מחדש, ובהן שאלות שנראה היה שכבר עברו מהן והלאה, בחלקם מתוך מבוכה אישית ובחלקם מפני שאלו הן שאלות שקשה למצוא להן תשובה בכל מקום. אני חרד שנשב יום אחד ונחליט מי אנחנו ומה הזכות שלנו. אין "יום אחד". יש לזה רצף היסטורי, זה חלק ממה שהננו.

ש. שפרה: אני הצגתי את הענין של נאמנות כפולה שעומדת בפני כל צעיר שיוצא למלחמה.

פ. יזהר: אמרתי שאני לא מקבל את התיזה של נאמנות כפולה. ככל שאני מכיר אנשים, מצב כזה אינו קיים. בלי להגדיר את גודל הטריטוריה ואת שטחה המדויק, ובאין גבולות סופיים. הדבר שהיה אפייני למלחמה הזאת לא היה זה שקמנו לכבוש או לחטוף לנו משהו אלא שהתעוררנו בבהלה כשעולים להשמיד אותנו. אין זו שאלה

של "או-או". שני הדברים האלה הם ישות אורגאנית שלעמים אחרים, ולחלקים אחרים של העם היהודי שאינם כאן, אין היא אורגאנית. על הישות הזאת בא איום פיזי של השמדה. ברגע שהצבאות של סוריה גלשו מעל הכינרת, לא זה היה האיום שיחטפו את הכינרת אלא שישמידו את תושבי טבריה והגליל.

סעדיה עמיאל: בדמה לי שהוויכוח כאן הוא בין ההתרשמות וגורמי ההתרשמות. את, שפרה, נמצאת כולך בתחום ההתרשמות והחווייה. אפשר לראות זאת במיסטיקה, ובזה לראות השלכות על ההרגשה שלנו. לדעתי, אפשר לבדוק ולהבין את תופעת הטבע של שקיעת החמה ולא להיות מופתע נוכח ההבדל בין שקיעת-חמה בלונדון ושקיעת-חמה כאן. השאלה היא אם אנחנו יכולים לרדת לשרשי הדברים, להבין את גורמי ההתרשמות, ובזה להשפיע על ההתרשמות עצמה, ולא להיות רק אסירי-ההתרשמות. אני כשלעצמי תחילה מתיחס לשמש כתופעת-טבע, כמו שאני מנסה להבין מדוע הדשא ירוק והשמיים כחולים וכו', כי אני עומד נפעם בתוך החווייה הזאת ונתון בתוך ההתרשמות שלי. אין זאת אומרת שאינני יכול להתמסר לחווייה הזאת, אבל אני רוצה תחילה להבין אותה כדי לרדת "אל שרשי הדברים". ואת שרשי הדברים אני רואה תחילה בצד החמרי שבהם. זה נכון בטבע וזה נכון לגבי נושא שיחתנו הערב-נעיךר כאשר מדברים על קיום. אין קיום רוחני ללא קיום חמרי, כמו שאין חווייה רוחנית ללא גורם חמרי.

אני מסכים להרבה דברים שאמר יזהר. בעיית השמות למלחמות אינה מטרידה אותי; מטריד אותי יותר מה היה כאן. האם זה באמת מחדל, ואם אומרים מחדל-האם זו אפיזודה בבחינת אירוע או מציאות בבחינת תהליך? האם הזדעזע הבנין, או רק טיח נפל ממנו? אני חושב שרק נפל טיח. למעשה, זה דבר שאיננו חריג מתוך סביבתו. זהו נתון שהוא חלק מתהליך. אני חושב שיש תהליך, שאילו ראינו אותו קודם היינו יכולים לעמוד עליו. למה הדבר דומה? תארו לעצמכם שמישהו נוסע בעגלה עם ארבעה אופנים במורד ההר, במדרון ארוך מאד, והוא מאבד שני גלגלים וממשיך לנסוע על שני גלגלים. הוא לא יידע על כך. הוא ימשיך להתגלגל במשך זמן ארוך. מתי הוא יידע שאיבד שני גלגלים, מתי הוא יידע שאינו יציב? כאשר יצטרך לעצור או לפנות. כשהוא נמצא במשבר, כשהוא נתקל במשבר, באי-רציפות מסוימת, רק אז הוא מגיע לצורך לבחון את עצמו, לבחון באיזה מצב הוא נמצא, ואז הוא מגלה שהוא נוסע רק על דו-אופן ולא על ארבעה אופנים, והמערכת בלתי-יציבה והמשבר, או המשבר, בעיצומו. השאלה היא מה האמצעים שלו, תוך כדי תנועה בטרם משבר, לדעת שיש לו רק שני אופנים, תוך כדי תנועה לדעת שמצבו רע וטעון תיקון. השאלה היא באיזו מידה אנחנו יכולים לבחון לא נתונים בלבד אלא תהליכים. אני חושב שעצם העובדה שהסתכלנו בנתונים בבחינת תמרורים-כמו מלחמת-ששת-הימים-מנעה מאתנו לראות את התהליכים, את הדינאמיקה ולא את הסטאטיקה של מיקבץ העובדות האלו. אילו הסתכלנו וניסינו לנתח את התהליך, שהוא תהליך העימות בין שתי תנועות התחייה, התחייה היהודית והתחייה הערבית-אף-על-פי

שיש להן צורות וזרמים שונים כי התרבויות והחברות שונות, אנחנו חברה חילונית והחברה הערבית היא חברה אחרת, קצת נתפסת לדמיונות, דתית בעיקרה – אילו ראינו את התהליך הזה וניסינו לעקוב אחרי התהליך ואחרי הגורמים שמשפיעים עליו – היינו מגיעים למסקנה שיש פה אסימטריה רבת-פנים, בעיקר אסימטריה כמו-תית, במספרים, בכמויות ובכל צורה שאתם רוצים.

ואז הרגענו את עצמנו ואמרנו: נכון, יש פער, אבל אנחנו מאזנים את הפער על-ידי גורמי האיכות. מדי פעם בחנו את עצמנו ואמרנו: מלחמת-ששת-הימים היתה מבחן של איכות מול כמות. קיבלנו אישור לכך שאיכותנו מאזנת את האסימטריה הכמותית. והיות ובדקנו את עצמנו והיה לנו ציון טוב מאד, לא עסקנו בזה יותר, ומדי-פעם שלפנו נתונים שהתאימו להשקפת-עולם מרגיעה זו, אבל לא ניסינו לבחון את התהליך-כים, לאיזה כיוון האסימטריה הזאת הולכת ומה המרכיבים האפשריים של האיזון או מרכיבי הקיום – באיזו מידה אנחנו יכולים להתקיים בתוך מצב אסימטרי כזה.

אני חושב שהבעיה היא שלא הבהרנו לעצמנו שמה שנחשף במלחמה הזאת הוא זה שאנחנו חיים במערכת בלתי-יציבה, שמאזן האסימטריה כפי שהוא עכשיו הוא לרעתנו, ואנחנו נרדמנו ולא ביררנו לעצמנו מה האופציות המאפשרות את האיזון באמת. אם דיברנו על האיזון האיכותי, מה המרכיבים שלו? ראשית, מבחינת מהותנו; שנית, מבחינת גורם הזמן והמאמץ ועצם היכולת שלנו לממש את האופציות.

הצרה שאצלנו כל הזמן – ו"מלחמת-ששת-הימים" היתה רק אחד הגורמים – נוצרה אסימטריה הפוכה, אסימטריה מיסטית, שלפיה על-ידי גורם האיכות – בלי שנבין בדיוק מה זה – אנו יכולים ליצב תמיד את אי-היציבות הזאת. באה המלחמה הזאת וטיפחה על פנינו וזרקה אותנו אחורנית, בתודעתנו, אל השלב התחתון, הבסיסי ביותר בשלבי המוטיבציות של עמים שונים, זה שלב הקיום, ה-*survival*. מכאן בא כל הברור הערב שאתם התחלתם בו – בענין המולדת.

מוטיבים של קיום אינם רק מרכיבים איכותיים של עם ומולדת. יש כאן גם מרכיבים כמותיים, של ממדים וקטנות. יש גדלים כמותיים קריטיים של קיום, שתחתיהם, ואפילו מעליהם – מעליהם בגלל תהליכים צנטרפוגליים, ותחתיהם בגלל סיבות פיזיות שאפשר לנתח אותן – אין קיום אפשרי. המולדת נכנסת לתוך זה.

לדעתי, הטיח נפל והסדקים היו קודם. סדקים אינם דבר סטאטי אלא תהליך שמתפתח. הבעיה המרכזית, לדעתי, היא שהועמדנו בפני מציאות של תהליך, שמציג סימן-שאלה גדול אם אמנם אנחנו מבינים את הגורמים שנותנים לנו אפשרות לאזן את האסימטריה הזאת. ראשית, יש לדעת אותם; שנית, יש לבחון אם אנחנו יכולים לממש אותם. לא בשפת הסיסמה אלא תוך ניתוח עמוק של הדברים האלה. זה האתגר של הציונות של היום, של ישראל של היום. אם קודם היתה תחושה של מרחב ריק שאנחנו יכולים לפרוץ לתוכו, היום הבעיה היא כמעט אריתמטית – או לפחות מתי-מטית – וצריך לבחון אותה במושגים כמותיים יותר.

אם אנחנו מסתכלים קדימה ומנסים לצייר לעצמנו את העולם של סוף המאה, מה אנחנו רואים? לי לפחות נראה שלפנינו התהוות של קונצנזוס גלובאלי. עד היום

העולם היה רחב והרבה אנשים וחברות מצאו בו מקום לעשות מה שהם רוצים, פחות או יותר, עד לרגע של חיכוך עם גורם שני. כיום יש בעיות גלובאליות בעלות משמעות עליונה כמו צפיפות האוכלוסיה, בעיות של נשק, של מלחמה—וכיום זו לא רק מלחמת קליעים אלא מלחמה של אנרגיה גרעינית, לוחמה ביולוגית, לוחמה כימית, יכולת השמדה גלובלית. ויש בעיות של אקולוגיה, של ניצול כדור-הארץ, של גפט. באיזה מקום שהוא, אם כן, הולך ומוצב שולחן שסביבו יישבו כולם ויחליטו. יש בזה סיכון, הואיל והדבר יכול לדכא שאיפות של עמים עצמאיים, אבל יש בזה סיכוי. הסיכוי הוא שלא כל אחד יעשה לצד השני מה שהוא רוצה לעשות לו.

השאלה היא איך נגיע אנחנו לאותו שולחן. ראשית, האם נגיע; ושנית, כיצד נגיע. יש עמים שבדרך לקונצנסוס הזה יילכו לאיבוד בצורה פיזית או לאומית. חלק מן העמים הבלטיים, למשל, לא יגיעו לאותו שולחן. אני לא יודע אם הטיבטים יגיעו כעמים. אני אומר דבר אחד: יש שעון-חול, אין כאן ענין של מאתיים-שלוש-מאות שנה. ממדי הזמן הם של עשרות-שנים בלבד, עד שנגיע לאותו קונצנסוס גלובאלי. אז יהיה עולם אחד. אולי עולם של מספר קטבים, אבל קטבים שלמעשה יוצרים מערכת מגובשת ולא אמורפית.

השאלה שלנו היא: אם יש לנו אותו מירווח-זמן, האם אנחנו יכולים לקבל את האתגר הזה, להבחין היטב במרכיבי הקיום, האם אנחנו יכולים להגיע לאותו שולחן שעל-ידו יישבו אותם עמים שלגביהם לא תהיה בעיה של זכות, לגביהם לא תהייה שאלות של אידיאולוגיה, לגביהם תהיה בעיה של נוכחות בתוך המשטר הגלובאלי, שיתן מעט מאד חופש. גם כיום אנחנו רואים שמלחמות אינן יכולות להימשך יותר מכמה ימים.

אני חושב שמה שקרה איננו אפיזודה. זו מציאות. המלחמה האחרונה פתחה לנו חלון אל המציאות הזאת, ובמובן ידוע העניקה לנו הזדמנות לנתח את התהליך ולבחון את עצמנו. האם יכולים אנו לראות את הדברים נכוחה ולהוציא מסקנות, או שוב ניצור תחליף של מיסטיקה עד למשבר הבא?

פ. יזהר: אני רוצה להתחסל לשתיים-שלוש מיטאפורות של עמיאל שנראות לי מכשילות. ה"בית" הוא מבנה סטאטי קיים הפועל בשיגרה ידועה. לבית אין אותה דינאמיקה שישנה במציאות האנושית. מיטאפורה זו אינה מכלכלת גורמים לא-מודעים, לא-ראציונליים ולא מיסטיקה, ובני-אדם פועלים ומופעלים על-ידי "פרי-מטרים" כאלה ולא רק על-ידי פרימטרים מדעיים מדויקים. אי-אפשר לקבוע מה הנקודה הקריטית שממנה ומטה המולדת אינה מולדת וגם לא ממנה ומעלה. אלו נקודות שאפילו בדרך סטאטיסטית קשה לאתרן נכוחה.

גם ה"עגלה" היא ישות סטאטית, פאסיבית, שתקוע בה נוסע. אנחנו עוסקים בבני-אדם, שרוצים ולא רוצים, שיוצרים עובדות ומשנים אותן בדינאמיקה אחרת לגמרי, גם כאן פועלים כוחות ראציונליים בצד כוחות לא-ראציונליים אצל שני הצדדים—אצלנו ואצל המצרים. וביחסים אישיים ובפורענויות שבאות ובתקוה לצאת מהפור-ענויות האלו מוכרחים להשתמש במיטאפורות אנושיות ההולמות ארץ ובני-אדם

וקולקטיבים תרבותיים. כל דיבור אחר מעוות את התמונה, ועוצר את האפשרות לראותה כמו שהיא במציאות: מורכבת, מסובכת, נשלטת ובלתי-נשלטת, תלויה באנשים וחזקה מהם, וכו' וכו'.

פ. עמיאל: הרי אתה חייב לחפש דימוי, מודל שתוכל להיתלות בו ובעזרתו לגתח דברים, למרות שזה לא מתאר את המצב אלא רק חלק ממרכיביו העיקריים. אתה גם מחפש כל מיני עזרי-לשון כדי להבהיר את בעייתך. יש לראות זאת כעזרים ולא כמגדירי מצב. אין ויכוח בינינו.

פ. יזהר: הדינאמיקה של בני-אדם אינה פטורה מדינאמיקה של אנשים תפוסים לפחד, למשל, ולא רק אנשים ראציונליים העוסקים בדברים שניתנים למדידה.

פ. עמיאל: אני מסכים אתך. הדגשתי בעיקר את הצד החמרי שבדברים, כי בהם אני אולי בטוח יותר. הצד האחר קיבל כיוון יותר טוב על-ידי יתר החברים כאן. ההדגשה שלי באה לשקף את הפרופורציות שאני מיחס למצב. בתוך דינאמיקה לאומית יש לאותם מרכיבים אי-ראציונליים משקל עצום, יותר מאשר לחמריים. אבל אנחנו חיים היום יותר ויותר בעולם חמרי. החמרנות של התקופה הזאת קובעת יותר ויותר. אותו קונצנזוס גלובאלי שעליו אני מדבר הוא קונצנזוס חמרני ולא אידיאי, ולכן אני מתיחס הרבה יותר לגורמים החמריים שבתמונה.

בן-ציון אורגד: נדמה לי שהנסיון מלמד שכל אחד מן המשתתפים ברב-שיח מביא ומציג את המטען שלו, ואף אחד אינו לומד מחברו. אני הרגשתי קצת אחרת. אני נמצא למד אפילו מבחינת ניסוח. יש המון דברים שחשתי אותם ולא הגעתי בהם לידי ניסוח כפי ששמעתי פה. הוצגו כאילו עמדות שונות, ולא היתה עדיין עמדה אחת מאחדת. התחזקה בי ההרגשה שהמלחמה, בחריפותה, חיזקה כל אחד בעמדותיו, בדעותיו. אם קודם הציג אדם סימן-שאלה, עכשיו יש לו שנים-שלושה סימני-שאלה; אם היה לו סימן-קריאה—עכשיו יש לו שנים-שלושה סימני-קריאה.

אני מרגיש את עצמי "חסר צורה", כפי שהגדיר יזהר את המלחמה, כי לי חסרה עמדה אחת שתהיה ברורה לגמרי—כמו, למשל, העמדה הדתית. נתקלתי באנשים דתיים בחזית ובעורף והם כאילו התחזקו באמונתם, עמדו בכבוד, במסירות ובגבורה בכל המשברים. הכל היה כאילו יותר מובן-מאליו. לעומתם נדמה שלנו, לחילוניים, גרמו המשברים זעזועים קשים, וכפי שאמר פרופ' עמיאל, נחשפו הסדקים והם הולכים ומתרחבים, הולכים ומעמיקים. לגבינו נעשו הדברים מובנים הרבה פחות.

נאמרו פה דברים בקשר להנהגה. אין ספק שאנו מוכרחים לצפות שההנהגה ה"חמי רית"—המדינית, הצבאית, הכלכלית—תהיה נבונה ושקולה, כי בה תלוי קיומנו הקולקטיבי, החמרי והפיזי. נדמה כי מבחינת קיומנו הרוחני נמצאנו כמעט ללא הנהגה, או שהיתה לנו הנהגה רופסת. אך אפשר שמן העז הזה יצא מתוק. אינני אומר זאת בבחינת משאלת-לב; היתה התפתחות מסוימת. חוסר הנהגה רוחנית גרם שכל אחד נדחף לחשיפה-עצמית. היה עליו להתמודד עם הבעיות האקוטיות כשהוא מוכרח לנסח דברים לעצמו בלי שיוכל להיתלות בניסוחים שבאו מלמעלה. החיילים—

צעירים-סדירים ומילואים מבוגרים יותר—התווכחו והתווכחו ו"סגרו נושאים". הם התגבשו בתוך הדברים. ואז, לאחר כמה שבועות של הסתגלות והתלבנות, מצאתי ביחידות, בקו, הווי ואורח-חיים שהיה שונה לגמרי מן ההווי של "בתוך" המלחמה וזה שמיד לאחריה, והוא היה אחר לגמרי ממה שהכרנו בשנים האחרונות.

ההווי הזה מזכיר הווי של מלחמת-השיחרור. אמרו שכך היה הפלמ"ח במיטבו, מבחינת התוכן האידיאי, מבחינת ההתייחסות האישית, מבחינת העלאת בעיות-יסוד כמו ציונות—לא-ציונות, מולדת—לא-מולדת, זכויות הערבים וכיו"ב. יש, כמובן, הבדלים: היום כמות החיילים כל-כך גדולה, עם עצום ורב, וזה דבר שנוסף בטחון מסוים. לעומת זאת, הטנקים או האווירונים הבודדים של אז היה בהופעתם משהו מן הישועה, ואילו הפעם יש משהו מתסכל ומפחיד בכמויות העצומות של הנשק המתוחכם הדוחק מפניו את החייל-האדם. במלחמת-הקוממיות עמדה מראש בעית קיומו של העם היהודי באופן מוחשי מאד; הפעם, כידוע, הופתענו.

אמר כאן יזהר שמלחמה ללא צורה זו מלחמה שאינה מגיעה לתחומים ברורים, מוגדרים. מלחמה ללא צורה זו, בעצם, מלחמה ארוכה. הגה אנחנו משוחחים על מלחמה כאשר אנחנו נמצאים למעשה עדיין בתוכה. גם מלחמת-השיחרור היתה כזאת: ארוכה, שאינה מגיעה לתחומים ברורים מוגדרים. אבל אחד ההבדלים בין אז ובין היום בלט בעובדה שטיפחה על פנינו מיד עם תחילת מלחמת אוקטובר, ולמעשה עוד בשבועות שלפניה: שלעומת ההסכמה הכללית וההכרה של עמים רבים בצדקת מאבקנו ב-1948, הרי הפעם היתה התנכרות ממש טוטאלית. בקושי נמצא מישהו שבו לעודד אותנו במלחמה קשה, שללא כל ספק נכפתה עלינו.

פתאום—אי-ודאות. כל זמן שיש עורף בינלאומי—נסתדר, לא יעזבו אותנו. אבל פתאום "פרצה הרגשה" של בדידות. אנחנו באמת מעטים מאד וקטנים לעומת כמויות עצומות של אנשים ושטחים. אתה יכול להיות חזק, לנצח, לכבוש, להיכנס ולהיכנס אל שטחי אויב כלתוך בטן רכה, ואתה אינך יודע איך לגמור את הענין. ואז, לפתע: אולי אתה באמת לא צודק, כי למה פתאום מנתקת אפריקה את עצמה מעליך, וזאת לאחר כל השירותים שנתנו לה? ולמה אירופה זו, החייבת לך כל-כך הרבה, מתנכרת אליך כאשר ברור שלא אתה פתחת בשלב זה של מלחמה? אתה מנותק לגמרי. מבחינה זו, ההרגשה אחרת מכפי שהיתה במלחמת-השיחרור. הפעם יש הרגשה של בדידות, והדברים שוב אינם מובנים-מאליהם.

גדמה לי כי ההבדל ביני לבין בני-דודי, אשר כילדים הובלו לכבשנים, הוא לא רק בעובדה שגשארתי בחיים. הם, בזמנם, לא יכלו לעשות דבר כנגד אלה שגזרו עליהם השמדה, בשעה שאני יכול לפחות להגן על עצמי. האפשרות של הגנה-עצמית—ואני מתכוון לדבר פיזי לגמרי—חשובה מאד, ואני לא מוכן לוותר עליה. ומעניין כי במלחמות האחרונות נמצא החייל במצבים קטביים—באחד יש לו אפשרות להתגונן תוך כדי פעולה, ובשני אין לו אפשרות כזו וגורלו כאילו אינו בידו.

במוצב מסוים נקטעה שיחה-הרצאה על-ידי תקרית-אש, אחת מאלו המכונות "חילו-פי-אש-מנשק-קל". לפי מיטב נסיוני היתה זו תקרית רצינית, אש צפופה וממושכת.

עם תום התקרית, חזרו החיילים אל השיחה כאילו לא אירע דבר. התפלאתי. אמרו לי כי אחרי שמתנסים בהפגזות כבדות אי-אפשר ליחס חשיבות מיוחדת לתקרית מעין זו שעברה עלינו עתה. בשעת ההפגזה אתה נידון לפאסיביות, שוכב במסתור זה או אחר ומקווה לִשְׁמוּעַ את הפגז, כי בשמיעה הערובה שלא נפגעת. הפאסיביות הזאת היא דבר מענה מאד. אתה עומד קרוב־קרוב מול המוות, אך כלוחם שאינו יכול לעשות דבר, אולי רק להתפלל.

במצבים אלה של קיצוניות אתה מחפש קשר אל אלה שמסביבך ורגשות של השתייכות ושל הזדהות נעשים משמעותיים מאד. ואז עולה, כאילו מעצמה, שאלת הקיום היהודי ומהותו של קיום זה. עולה גם, כמובן, שאלת המשמעות של "לחיות בצלמו", כפי שעולה שאלת "הגורל היהודי וייעודו". אולי רבים בתוכנו היו מוכנים לרדת מעגלת ה"גורל" וה"ייעוד", כפרטים וכעם, אלא שאתה אינך יכול לברוח מעצמך, וה"עצמך" הזה הוא לא רק מה שאתה חושב על הדמות-העצמית שלך אלא דמותך כפי שהיא נתפסת בעיניהם של האחרים. יש כלפיך איזו ציפייה של הסביבה שאינה נותנת לך מנוח בשום־פנים—אם מבחינת הכרה ואם מבחינת התנכרות. ואז חוזרת וצצה שאלת קיומנו הרוחני. וכשמדברים על קיום רוחני אין הכוונה לבלעדיות של קיום זה. אני מעניק לו פיוס משקל גדול יותר מאשר לקיום הפיזי כשלעצמו, אף כי ברור שהאחד מותנה בחברו. יכול להיות שהצד הרוחני הוזנח אצלנו ולכן הוא מושך יותר. אינני בטוח שההתנכרות החילונית-החמרנית לעיקרי היהדות (והכוונה אינה למושג הקלריקלי) והבריחה מהם הן סימנים מובהקים להשתחררות מדת כ"חוק" ו"משטר". כי צריך, לדעתי, למצוא את הדרך להתחדשות בתוך התרבות היהודית, כי היא המכנה-המשותף המאפשר גילויים של שיתוף, הבנה והווי כפי שראינו ביחידות שבקווים.

אני נושא אתי מכתבים ושירים אשר נשלחו אלי או נמסרו על-ידי חיילים. שנים מהם קשורים, לדעתי, לנושאים שנגענו בהם. האחד—שיר של סמדר, מש"קית ח"ן— שנכתב על כף ידה תוך כדי האזנה להרצאה—מתחם אל ה"סדקים" שאותם הזכיר פרופ' עמיאל.

סדקים באמות-הסיפים
 ושברי ההיכלות מלווים
 את הרוחות המכלות
 שאין להכילן בכל
 הנפשות אין
 נשמות לרוח רק
 עירום של עיר נשמות
 נטשוה כל יושביה—
 ארץ מעורטלת
 בפני האלוהים.

ולעומת השיר הזה, קטע ממכתב ששלח לי חייל מבקעת יריחו בראשית המלחמה :

"מעולם לא לבש יום-הכיפורים צורה כה אמיתית כיום-כיפורים זה ומעולם לא קיבלה התפילה משמעות כה עמוקה בעיני. ומשמעות זו התקבלה דווקא משום שאנו, טירונים – – – , התאספנו סביב למפקדנו, הפנינו פנינו לעבר ירושלים והתפללנו מתוך רצון והרגשה אמיתית שבלב. לא האמנתי בתחילה שאווירת החג תגיע אף למקום שומם ונידח זה, והנה דווקא לכאן הגיעה, טהורה וזכה, וכבשה אותי בכל עצמתה ומתוך כך אף דחפה אותי אל חשבון-הנפש, אל ההירהורים הקושרים עבר, הווה ועתיד."

ג. ויילר : יש מי שקורא לכך גורל יהודי. מדוע ? בכון, יש כלפינו ניפור בעמים, אך עדיין לא שמעתי : "צריך לשלוח אותם לאושוויץ". אצל אחדים מאתנו המצב נתפס כאילו הולכים לאושוויץ. ניפור עדיין איננו אושוויץ.

ת. גזרי : אם היו הסורים יורדים לעין-גב, יכול להיות שהיתה שם הכחדה איומה. הפחד היה פחד מפני השמדה.

פ. יזהר : עובדה היא שהמעשה הראשון שעשו בגולן היה פינוי האנשים מן היישובים.

ש. שפרה : אני רוצה לגעת בעצם המונח "גורל יהודי". מדוע לא לומר פשוט : "איום על קיומנו" ? וכי לא היו צפויים לגורל דומה שלושה מיליוני ארמנים אילו ישבו במקומנו ? יכול להיות שאילו השתחררנו מן התחושה שאנו נרדפים על-ידי גורל יהודי היתה גם המדיניות שלנו מתנהלת באופן אחר. היינו תופסים שלא שנאת-יהודים ולא אהבת-יהודים היא שמכתיבה מהלכים מדיניים אלא אינטרסים מעצמתיים. אירופה פנתה לנו עורף לא מפני שאנחנו יהודים אלא מפני שהנפט נמצא בידיים ערביות. אנחנו נוטלים חלק במשהק כשיש בידינו קלפים למיקוח. אינני מאמינה שארצות-הברית תמכה בנו מאהבת-יהודים אלא מתוך שיקולים של פנים ושל חוץ. כדאי להזכיר שמדינת-ישראל קמה בתמיכתה הנמרצת של ברית-המועצות. לא נתפסתי לפני המלחמה לאשליה שאנחנו מן המעצמות הגדולות בעולם, אבל האמנתי שארצות-הברית זקוקה לנו כמדינה בעלת-כוח מתוך אינטרסים שלה. המשגה, לדעתי, אינו בעצם התפיסה שישראל בעלת-עצמה היא הכרח לקיומנו אלא בכך שמי שהיו ממונים על עצמה זו לא דאגו שיהיה לה כיסוי. הרגשת-כוח אינה דבר שלילי כשלעצמה אלא אם כן הופכים אותה לתכלית, אלא אם כן מתלווה אליה יוהרה שבעקבותיה נתפסים לשאננות.

נדמה לי שמלחמת-יום-הכיפורים היתה נקודת-מפנה רבת-משמעות ואולי גורלית – עמדות-המיקוח שלנו נחלשו כתוצאה ממדיניות חסרת-יזמה. אם אמנם תאבדנה המעצמות הגדולות ענין בקיומה של ישראל, הרי כל מה שנותר הוא לנהל מדיניות של שתדלנות ולסמוך על רחמי-שמיים. אם כך הדבר, הרי שעלינו על העגלה של "הגורל היהודי", שוב איננו מעצבי היסטוריה אלא גרוריה.

א. יזהר : עובדה היא שגם הארמנים הושמדו באזורנו, וכמותם גם קיבוצי-אדם אחרים. אבל במיתולוגיה של הכורדים, למשל – כך אני משער – אין פחד של "חורבן בית שלישי". ואילו במיתוס היהודי, הטבוע בתוך-תוכנו, חל מושג זה שאצל אחרים אינו

קיים. לעמים שונים קרו דברים נוראים, אבל הסימבוליקה היהודית המיוחדת נעשית מיוחדת בעטיים של מאורעות שנחקקו כסמלים, ואי-אפשר להתעלם מזה. כל אחד נושא בתוך זכרונו זכרונות עמוקים יותר מן הזכרון של כל אחד מאתנו. לא דובר מעולם על שילוח כל הארמנים לים. אין מושג כזה. יש הרג ושפיכות-דמים, יש קונפליקטים, אבל לא כוונה מוצהרת נגד עצם הנוכחות על האדמה.

א. אמיר: יש כאן, לצערי, טעות עובדתית. כלפי הארמנים היתה גם היתה כוונה כזאת של השמדה טוטאלית מצד הישות העותומאנית, וזו באה לביטוי האיום ביותר במלחמת-העולם הראשונה; גם אז, מול שתיקת העולם כולו, למעשה.

פ. יזהר: אבל האם הארמנים או הכורדים עמדו בפני מצב כזה שהיתה ברית של כל יושבי איזור גיאוגפי מאוקינוס עד אוקינוס שאמרו בקול ובאזני כל העולם: כל זמן שהיהודים קיימים, לא גנוח ולא נשקוט. או האם שמעו הארמנים שבכל העולם דברים ששמע העם היהודי מפי היטלר—כתכנית, כאידיאולוגיה, כתורה—וכל העולם היה עד ?

א. אמיר: לא היה להם צבא, והיה פשוט יותר לחסל אותם. זה הכל. פ. יזהר: זו היתה שואה, אבל, כמדומני, תופעה לוקאלית. ואילו כאן מדובר בתופעה היסטורית שחוזרת על עצמה מחדש בלי סוף, בכל פעם בגל נורא יותר. אבל אינני רוצה להתחרות במרטירולוגיה.

נקודה אחרונה בעקבות דבריו של אורגד, שעל כל מה שידענו לפני המלחמה נוספו סימני-קריאה או סימני-שאלה אצל כל אחד לפי עמדותיו הקודמות. לי נראה, כנגדו, שמי שלא קרה לו משהו בעולמו האישי, בהשקפותיו המקובלות עליו מתמיד, שינוי יסודי והערכה-מחדש—הצליח להתחמק מן המציאות. יש כמה דברים עמוקים ששיניתי בהם את עמדתי והכרתי. בדברים שהייתי "יונה" הפכתי "נץ", ולהיפך. חל שינוי בחווית האימה, בדיעת האשליות שטיפחתי לי, ובהכרת האחריות שעלי. מה שהייתי מוכן לראות ולהחריש, אינני מוכן לכך יותר. ואינני מוכן לאשר כמה מהלכים שקודם חשבתי אותם טובים או סילקתי עצמי מדיון בהם, ועכשיו אינם טובים בעיני ואני רואה חובה לעצמי לבדוק אותם ולהכריע בהם.

ח. גורי: וחשד עמוק כלפי הכוונות הערביות. פ. עמיאל: האם אתה לא מיטלטל מניתוח סוביקטיבי אחד למשנהו, האם זה ניתוח ריאליסטי? יש לי הרגשה שכל הדברים האלה הם בתחום האי-ראציונלי, כולם בתחום של חוויות והתרשמיות. לדעתי, הוויכוח הוא בין ההתרשמיות, בעוד שהגורמים הם המחייבים ניתוח.

פ. יזהר: ניתוח ריאליסטי הוא תמיד בתחומי צורה מוגבלת. אם מישהו עושה לו בהתחלה מסגרת מצומצמת, הוא יכול להתפאר בניתוח ריאליסטי. אבל, מה הרלוונט-

טיות של צורה מוגבלת? האם איננה שרירותית? או מותאמת להנחות אפריורי? ואשר להנהגה, אילו היה היום הראשון למלחמה מתחיל אחרת—ויכול היה להתחיל אחרת (הנורא הוא כאן, כמובן, ה"אילו")—היה הניתוח הזה משוחרר מכל הסיוט שבו. הוא נעשה סיוט מפני שמהלך-הפתיחה שלו היה נורא, והוא זרק אותנו לשאת

באחריות פתאומית וכבדה-מכל – נזרקנו פתאום אל מצב אקסיסטנציאלי, בלא שהיינו מוכנים לו.

זה לא משחרר אותנו מן העובדה העיקרית, שהנושא העיקרי שהעלתה מלחמת-יום-הכיפורים, לדעתי, הוא שהמבנה הפוליטי של מדינת-ישראל, של העם היהודי בישראל, הוא מבנה שאין לו כפרה. הוא מבנה רעוע, מיושן, מסוכן, והוא יסוד כל המחלה, ובעטיו אולי היתה המכה שירדה עלינו, והוא יסוד כל הזעזוע. המבנה הפוליטי, המפלגות הגדולות שלנו, כולן, המנהיגות הטריטוריאלית שקיבלנו אותה – כל זה צריך להתבטל, כאחד הלקחים, לעבור תמורה ושינוי יסודי.

זה אולי היסוד הריאליסטי ביותר שאפשר להצביע עליו באופן מדויק: המבנה הפוליטי של המדינה כשורש כל הרע בעבר, וכסיבת המצב הכללי עכשיו.

ג. צ. אורגד: אני שומע מדברך שברור לגמרי שמוכרח לחול שינוי. השאלה היא איזה סוג של שינוי. יש הרגשה שנתקענו למבוי סתום, שהמלחמה הזאת יצרה איזה מצב בו כל אחד נאלץ ליטול עליו את האחריות. אחריות פרטית ואחריות קולקטיבית. לא היתה ברירה. היינו עדים לוויכוחים שהיו בין חברים, לפני הבחירות. אלה היו סימפוזיונים יוצאים-מן-הכלל. לא היתה פינה שלא עסקה בזה ממש לעומק. אלה היו ויכוחים מעמיקים מאד. היתה הרגשה שכל דעה וכל קול יש לו חשיבות. כאשר אתה אומר: שינוי, השאלה היא איזה סוג של שינוי.

חיים גורי: כמו שכבר אמרתי, בעיית הזהות הלאומית – מי אנחנו? – מטרידה אותי מיום שעמדתי על דעתי. אינני חושב שמלחמת-יום-הכיפורים העלתה ממדים נוספים למה שחי באלה מאתנו שהנושא העסיק אותם. נכון, זו שאלת-יסוד. הנה, באחת הפגישות היפות ביותר שהיו לנו בימים האחרונים ברמת-הגולן, עם מפקד-חטיבה אחד (אני מניח שצודקים אלה שסבורים שהוא הציל את ארץ-ישראל) – בחרו רזה וחיור שהדבר האחרון שיעלה על דעתך הוא שזה מפקד של חטיבת-שריון – אמר לנו האיש: "אולי תגידו לחיילים דברים שמעבר ל'דובונים'? תנו להם משאת-נפש, דברו על אידיאולוגיות ודברים גדולים". אלה הם יסודות של לחימה.

אני עצמי יש בי הרבה סימני-קריאה והרבה סימני-שאלה, ולכן אני מציע לקבל את המכנה-המשותף הרחב ביותר. לא את ה"או-או" אלא את ה"גם-גם". אולי זה מוצא של חולשה. אולי זה מוצא של כוח. אין אנו אנשים דתיים שיש להם נוסחה אחת כוללת האופפת הווייה שלמה, מראשיתה עד סופה. אנחנו עומדים עירומים מול החידה: מי אנחנו?

האדם הישראלי הוא "מוצר" של האדמה הזאת, של השמש והלשון וההווי והעבודה והמלחמות בארץ הזאת, הוא "תבנית-נוף-מולדתו". אך אין די בזה להגדיר את זהותו. הוא גם פרי של היסטוריה שלמה, גם המשכם של דורות רבים שגילגלו חיים עזים וכואבים על-פני אדמה אחרת. הוא גם זכרונות. להיות אדם תרבותי פירושו להכיל את העבר, לחרוג מהביוגרפי, לחיות דורות שלמים. קיים בנו מרד מריר נגד הדורות האלה, יש בנו בפירוש גם רצח-אב וגם חיפוש-אב. כפילות זו בקרב ילידי-

הארץ אינה רק עילה לקרע. היא עשויה להיות מקור של עושר. ונגזר עלינו לחיות את כפילותנו, את הסגנוניות שלנו, עד קצה גבול האפשר. לא לצמצם את ההווה הישראלית. ניתוק "הקשר הגורדי" עלול לגרור אותנו להרפתקה תרבותית הרסנית, מדלדלת.

אנדרה מאלרו כתב בהקדמה לאלבום על "ישראל" את המשפט: "הישראלים אינם ממשיכים את היהודים, הם משנים אותם". הוא השתמש במלה "מיטאמורפוזו". אולי אנחנו פרי התמורה הזאת – אם לטוב, אם לרע.

סיכמתי לעצמי שלש נקודות שאני רואה בהן עיקרי "אני מאמין", כעין "מכנה משותף" שעליו אפשר למסור דם ונפש: זכותו שאינה-ניתנת-לעירעור של עם-ישראל לריבונות במולדתו; רציפות הקיום ההיסטורי של עם-ישראל משחר-ימיו עד היום; ושלישית, ההכרח לעשות הכל כדי לזפות בהכרת הערבים, אך בלי להתנות את קיומנו בהפרתם.

יזהר היה שותף לשיחות רבות שניהלנו עם לוחמים. לשאלה על מה אנו לוחמים היו שהשיבו: "על הבית שלי, העצים שלי..."

ש. שפרה: מה רע בזה?

ח. גורי: זה מצמצם את ההווה. זה ממד כמעט זעיר-בורגני של החיים... היה אחד שאמר: "ישראל היא עובדה קיימת. הדור שלכם שאל שאלות כי הוא לחם עליה; בשבילנו היא עובדה קיימת. אין בעיות. תנו להם עשרים-שלושים קילומטר מהמדבר הזה. יש לנו מה לתת". אני חושב שהבית והברושים, והאשה והילדים, הם רק חלק מן המרכיבים, לא כולם. יש להרחיב את ממדי ההזדהות. כל שמיניסט יאמר לך: "גולדתי כאן וזהו-זה, ודי לי בכך". כשאנחנו עומדים במלחמה כזאת, יש להרחיב את בסיס ההזדהות ולא להצר אותו. שיבת-ציון היא יותר מבית-וברושים. עלינו לתפוס את מלוא היקפה ומשמעותה, שאם לא כן אנו נתפסים לקרתנות.

לא מלחמת-יום-הכיפורים העלתה את השאלות: מי אנחנו ומה אנחנו? היא רק החריפה אותן, אולי בגלל העובדה שאלפי אנשים התאספו יחדיו תוך "טראגיות חגיגית" ושאלו שאלות.

יש להבדיל בין ה"טעות" וה"מחדל", אמר לנו זה לא כבר מפקד-חטיבה אחד. והוא המשיך: "טעות עלולה לקרות לשירותי-המודיעין המשוכללים ביותר. המחדל הוא משהו עמוק יותר, ממושך יותר, יסודי יותר, שאינו נגזר מפעינות אומלל של מידע זה או אחר".

כן, "מחדל" הוא משהו אחר. אולי הוא סימן לחיים שלמים שאין בהם קריאה נכונה של המציאות, שיבוש חמור שקל במושגים ובמטרות.

בהספד המפורסם שלו על רועי, איש נחל-עוז, אמר בשעתו משה דיין: "אנחנו דור-ההתנחלות, ואם תישמט החרב מידנו – ונכרתו היינו". הוא קבע, למעשה, ממד של דור החייב להילחם. אחרים רואים זאת כמלחמת-דורות, מלחמה של 300 שנה, שצריך לחנך בני-אדם לקראתה. אחרים סבורים כי השלום בהישג-ידינו ועלינו לעשות למענו, באומץ ובתבונה. אם כך ואם כך, תמיד אנו שבים לחיות בממדים היסטוריים.

אמר לי, למשל, חייל אחד: "הגד לי באיזה מקום אחר בעולם פועלים בחיי אנשים בני-דורנו, בעצמה מחרידה כזאת, מאורעות שקרו לפני אלפיים שנה?" באירופה ההיסטוריה שוכנת בספריות, אינה מתערבת בגורל אנשים. כאן ממד הזמן העובר כמו לא קיים בכלל. הכל הווה. הכל פתוח. הכל כמו חוזר על עצמו. בית ראשון, בית שני, בית שלישי. אילו הובסנו היה בא עלינו "חורבן בית שלישי", לא תבוסה בשדה-הקרב. אתה חי בממדים היסטוריים, שאינם נחלתם של אנשים במערב. אלה הם הממדים הנוספים על "הבית והברושים". הוא הדבר שיכול לתת באנשים משאת-נפש וגם זמן החורג ממשך-חיהם, להעניק להם "פאנוראמה".

אנו נתונים בסיכסוך שהחל פעם במסחה או ביפו, בנאבוט ושבריה, והגיע לפאיד וג'בל-עתקה ולמזרעת-בית-ג'ן, לסא"ם-6 ופאנטומים ו"סאגרים"—לשערוריה ענקית המעצבת את גורלו של האיזור ושל העולם בכלל, לרעידת-אדמה היסטורית. קשה לאדם משלנו לתפוס את ממדי הסיכסוך הזה.

יש מי שאומר: אם נגלה גדלות-רוח ונחזיר את כל ה"שטחים", תיפתח הדרך לשלום. אני אישית מתקשה להאמין בזה. זו אחת האשליות. אחרים אומרים: נגזר עלינו לחיות על חרבנו, וכל עוד קיימת עצמאות עברית תימשך "מלחמת העצמאות". גם פסימיות קודרת וקשוחה זו אינני מקבל. ועוד יש אומרים: אילו נהגנו אחרת, הכל היה אחרת. אני רואה בכך הלקאה-עצמית שאין בינה לבין פוליטיקה ולא-כלום. אני עצמי משוכנע שהאמת היא אי-שם באמצע. לכן כל החלוקה בין "נצים" ל"יונים" נראית לי מיושנת.

תאריך ה-6 באוקטובר הוא מעין "קו-התחלה" לבדיקת דברים מיסודם. קרה משהו המחייב כל אחד לבדיקה יסודית. ס. יזהר ובן-ציון אורגד ואני היינו שותפים לחוויה המסעירה של פגישה עם אנשים שהתחילו לחשוב ברצינות. לא נתקלנו לא בצנינות ולא בייאוש אלא בסקרנות בלתי-רגילה, שהתלקחה בשעה טראגית אך יפה להבהרת דברים.

נתקלתי במלחמה הזאת בדבר שלא היה ב-1948—ב"אימת הרצידיב", בחרדה מפני המחזוריות של החולי. היו כבר חמש מלחמות, אומרים אנשים, ואם היו חמש הרי תהי גם ששית ושביעית. האם החיים אינם נראים כסיוט שאין לו סוף? ובכן, לי הוכיחה המלחמה הזאת שעם הרוצה לחיות אל לו למדוד את חייו לפי מחוגי השעון אלא לפי הלוח. אולי יקבעו שמאז קרל נטר היתה מלחמה-בהפסקות במשך 100 שנה. מ-1948 עד היום אנו מצויים, ללא ספק, במלחמה אחת. ב-1952/3 היו כבר פעולות-תגמול שנמשכו עד מיבצע-סיני. גם לאחר מיבצע-סיני, בתקופה שעליה אומרים "ותשקוט הארץ עשר שנים", לא היה שקט ממש, וכבר ב-1964 החל הקרב על המים בצפון וב-1965 חלה ראשית הטרור ה"פתח"י המאורגן. ואחר-כך: "ששת הימים", ה"התשה" ו"יום-הכיפורים".

לאחר "ששת הימים" היתה בי תחושת אושר שקשה לי לבטא אותה. ארץ-ישראל המערבית חזרה להיות ארץ אחת. תוקנה טעות, נשלם משפט. שנת 1948 חוצה את חיי לשני חלקים שווים. אני עכשיו בן חמישים, ו-25 שנים—מ-1923 עד 1948—

חייתי בארץ-ישראל לא-מחולקת. איחוי הקרע לאחר 19 שנה נראה מובן מאליו כמו השלמת פסוק שנקטע. אך אנו ניצבנו מול הערבים, שבנו אל ראשית הבעיה, אל מקורות הסיכסוך. הכל נפתח.

כאשר שאלתי אז את עצמי האם אנו עשויים לפתור בבת-אחת את הדברים האלה, הוברר לי שאין אנו עשויים לכך. כאשר קראתי ב-1967 את מאמרו של ססיל חוראני – המקבל, מן הצד האחר, את שלמות הארץ, המדבר על טמיעה הדדית, ובעיקר על טמיעת הכובש ב"עם-הארץ" – ידעתי שעלינו לבקש פתרון שיש בו בעת-ובעונה אחת שותפות והפרדה. ראיתי שאיננו מסוגלים לפתור את הבעיה. איננו יכולים ללכת לפתרון ה"כנעני". אני אישית לא הייתי מוכן לזה, והיהדות כדת לאומית מתקשה להכיל זרים. "הגשרים הפתוחים" היו מעשה נועז ועצום, ורמזו על פתרון שבו ישות ירדנית-פלשתינאית תתקיים בצדה של ישראל.

הגעתי למסקנה שאין פתרון הד-וחלק אלא מוכרחים "לגלגל שטרות", להיות ישראלי, לחיות כישראלי תוך כדי מאבק, מתוך הנחה שהדמיון האנושי מסוגל להמציא פתרון לעמים החיים זה בצד זה.

בקווים פגשנו אנשים שראו בנו אבות. הם שאלו אותנו: "כיצד החזקתם אתם מעמד? תנו לנו אמונה". זאת אמרו אנשים שניצחו במלחמה נוראה כל-כך, ועמדו במבחן. מדוע פונים אלינו, לאחר 25 שנה, כאל מקור של סמכות? מה קרה לדור שלם שלאחר 25 שנה של עצמאות חסר לו לפעמים בטחון יסודי על אף שניצח במלחמה שאולי שום צבא לא היה עומד בה בנתונים התחלתיים כאלה. הייתי מציע לחברים לנסות לברר את השאלה הזאת.

א. אמיר: הדבר שמסתמן מכל מה ששמענו עד כאן הוא שמתבקשת – או מתהווה – ראייה פרספקטיבית. פתאום קם העימות עם הנסיון האישי או הקיבוצי של 1948, פתאום אנשים עומדים בעימות עם עולם-ומלואו, לטוב או לרע, ובתוך כך מבקשים להפיק לקחים ממערכת-הבחירות, ומבקשים לראות את הדברים במלוא היקפם, או במעגל של 300–200 שנה. גדמה שאנו מעריכים יותר, פשוט, את "חשיבותה של רצינות", ודבר זה מתבטא גם בנסיון למצוא את המכנה המשותף – או את היעדרו – עם חוויות הגורל היהודי וגם בתהייה על הזיקה אל פרימטרים מקיפים יותר, הואיל והמשבר שאנו נתונים בו הוא חוליה בשרשרת של משבר עולמי.

האנושות כולה מנסה עכשיו – להפתעתה ובעל-כרח – לחפש בשנות ה-30 פרספקטיבה להווה. מנסים לבדוק אם אז דווקא לא התייחסו ביתר רצינות לבעיות-קיום, שעד לא מכבר גדמה היה, לפחות בעולם ה"מפותח", שהן נחלת עבר שלא ישוב עוד והנה שוב הן מצטיירות בחומרה ראשונית, מחייבות את העולם כולו לחפש שיווי-משקל על יסודות חדשים. ואם נבדוק מעט את הרקע למערכת הגלובאלית הנוכחית הרי יש בה עוד צד אחד נכבד מאד, הוא הצד הקרוב אלינו ביותר מבחינת העימות, הצד הערבי במובן הרחב ביותר – והצד הזה נזון עכשיו מאסוציאציות תרבותיות-היסטוריות עמוקות מאד המכות הדים בכל המרחב המוסלמי, בתוקף מה שמוצג – ומתקבל – כנצחון היסטורי ממדרגה ראשונה. לא לחינם ניתן למלחמת-אוקטובר השם

"אל-בדר", על שם קרב אחד המסמל יותר מכל את ראשיתה של תנופת הכיבוש המוסלמית. לאחר-מכן, הואיל והמלחמה נמשכה בכל-זאת שבועות אחדים, והואיל והתחוללה בחודש הנכבד ביותר בלוח-השנה המוסלמי, קראו לה "מלחמת-רמדאן": כלומר, הדת והסיף, הקדושה והסיף כרוכים כאן יחד, לפי מיטב המסורת של האסלאם.

ואם אין די בזה, הרי נשמעו גם דיבורים על כך שהאסלאם הולך להכניס סדר חדש בחשבונות שלו, והרי יש לו הנהלת-חשבונות מסועפת מאד עם העולם הנוצרי והיהודי. עוד לפני המלחמה, כזכור לנו, אמר מועמר קדאפי לאריק רולו מן ה"לה-מונד": "מדוע אינך מתאסלם?" נשמעו קולות, פה-ושם, שהקרב של פואטייה, במאה השמינית, שבו נעצרה החדירה של האסלאם לתוך אירופה הנוצרית-הפיאודלית, עדיין איננו סוף-פסוק. נוסף לכך, הרי לפנינו מאמצים נמרצים של גיור-לאסלאם, "גיור" סיטוני של עמים ואוכלוסיות, קודם-כל באפריקה השחורה, כמובן. בזה האסלאם מסתייע, דה-פאקטו, גם בסחטנות-נפט, וגם בטוטאליזציה של המאבק נגד ישראל, וגם בפעולה מיסיונרית ענפה, שמתנהלת כל הזמן בצמוד ללחצים של כסף ונפט. וכמובן, יש גם מה-שקוראים היוזן-חוזר הדדי בין האמצעים השונים, בין הלחצים השונים.

כנגד זה מדברים באירופה על ה"סאראצינים", כלומר על לוחמי האסלאם שאותם ידעה אירופה של ימי-הביניים, של מסעי-הצלב. מתעוררים שוב-לפחות פה-ושם-זכרונות היסטוריים חריפים מאד, ובעקבותיהם איזו שאלה-חרדה אם לא הגיע הזמן לראות בנחשול האחרון של רהב ערבי, של איום ערבי, את התחדשותה של מערכה ארוכה וישנה מאד בין העולם המוסלמי-המזרחי והנוצרי-המערבי.

פרופ' עמיאל דיבר כאן על "קונצנסוס" עולמי שצפוי להתגבש תוך חמישים שנה, לדעתו. יכול להיות שזה יתאמת, אבל בשלב-הביניים לפחות, בשלב הנוכחי, אנו עומדים, ככל הנראה, דווקא בפני איזו "בדוויזציה" של העולם. הערבים-על מדינו-תיהם ושלטיהם, על ארגוניהם וכנופיותיהם-מכתיבים כיום דרכי מאבק פוליטי שהן דרכים בדוויות של "פשיטה" על הצד-שכנגד-במקרה זה, המערב כולו, שנראה כמין שיירה עמוסה זהב וכל טוב העוברת במדבר ונוהגיה שבעים ומנומגמים ורפי-אונים, ו"ערלים"-אגב קשר רופף למדי לבעיית-המקור, הבעיה הארצישראלית. אם אתם רוצים, העולם כולו, בפרט מערב-אירופה ויפאן, בתגובותיו על האיום הזה, ובתגובותיו על עמדות אמריקאיות מסוימות מול האיום הזה, כאילו ממחיש הלכה-למעשה את ה"תסריט" הזה, את התהליך הזה של בדוויזציה, של ברבריוזציה בכל היחסים הבינלאומיים.

בתנאים אלה קשה לחשוב על "קונצנסוס" שיצמח באופן אורגאני, לנגד עינינו ממש. הקונצנסוס שדובר בו כאן הצטייר אולי ב-1945, כשהתחילו לקום מוסדות בינלאומיים מטעם הקואליציה המנצחת במלחמת-העולם, ולאחר-מכן כאשר התחילה אירופה המערבית לפתח מסגרות של שיתוף כלכלי. באור זה, אולי מתוך נטייה לראות דברים במשקפיים של תבונה והגיון ואינטרס, ועל רקע מאזן-האימה בין ה"גדולים",

אפשר היה לחשוב שאכן מתרקם לעינינו איזה קונצנזוס עולמי. והנה, במפה אחת של כמה שייכים מדבריים, דברים חוזרים לשרשים ראשוניים מאד של יחסים בין אומות, יבשות ודתות וגזעים.

עוד עלי לגעת בנקודה של "עגלת הגורל היהודי". בימים אלה ביקרה כאן סופרת יהודיה חשובה מאד מארצות-הברית, סינתיה אוז'יק, שעולמה הנפשי והיצירתי הוא יהודי מאד. זה לא היה ביקור ראשון שלה בארץ, ומסרו לי שבאיזו פגישה פרטית סיכמה את רשמיה מן הביקור הזה ואמרה שהפעם היא מרגישה את עצמה הרבה יותר קרובה לישראל, הרבה יותר "בבית", וזאת מפני שבעצם ישראל נעשתה "גלותית" הרבה יותר: הרגשת-שואה פקדה אותה. כך אולי נוצר מיתחם משותף, קונסטרוקטיבי, בין היהודים, שה"יוהרה" של ישראל שלאחר 1967 הרחיקה אותה מהם, או מחלק מהם. התופעה של ישראל כעם מנצח וחזק ו"כובשני" כאילו יצרה פער בין הסופרת היהודיה ובין העם הזה. עכשיו המחיצה נפלה, יש כאן כאילו חוויה יהודית מובהקת – ישראל נתגלתה במלוא זיוה היהודי...

ואם נבדוק את עצמנו, את המחנה היושב בארץ, נראה כי מתרבים והולכים גילויים, בעל-פה ובכתב, שלפיהם אולי באמת היתה טעות יסודית בכל הענין הזה של הצורך שלנו במבנה של ריבונות מדינית-ממלכתית, ב"ממלכה". יותר ויותר נשמעים דיבורים על "מרכז רוחני", על "כרם דיבנה"...

ה. גורי: אני לא נתקלתי בכך. האם מישהו מערער על היסוד של קיום ריבונות לאומית?

א. אמיר: אולי לא בחזית. שם לא. אבל אינני מדבר כאן רק על פרופ' לייבוויץ, שבזה הוא אינו יוצא-דופן עכשיו. יש עוד פרופיסורים, ולא רק פרופיסורים. גם אנשי-ציבור שונים, ובצורות פשטניות יותר – גם פשוטי-עם. אדם כמו השר גבת'י, למשל, אמר ימים אחדים אחרי תום הקרבות שאנחנו חוזרים עכשיו "אל עצמנו", אל ערכי-היסוד שלנו, ויהיה עלינו לוותר על התעצמות טריטוריאלית, ועכשיו הזמן להיגאל מן התופעה השלילית של עבודה ערבית ולחזור אל הערכים הישנים של תנועת-העבודה והתנועה הקיבוצית, אל השרשים של הדמוקרטיה היהודית הלאומית הצנועה בארץ-ישראל של "אז". זה היה רק אחד מן הביטויים בכיוון הזה, לא מן החריפים שבהם.

גם אני גורס שעכשיו הזמן לחשוב על מה שטוב לישראל, אך לא דווקא ברוח של "התקפלות" או של הנפת דגלים שהמציאות הממלכתית שלנו "קיפלה" אותם. יש לחשוב על מה שטוב ונחוץ למקום הזה מבחינת ביצור כוח-הקיום וכשר-הקיום בעתיד, בזירה מול קוסיגין וקדאפי וסאדאת ועוד.

הנושא הדמוגרפי הוא נושא מרכזי בשביל כולנו. החישוב הדמוגרפי הוא, למשל, הצידוק ה"מעשי" היסודי לחוק-השבות. מרבים לומר לנו שאם נהיה 6–5 מיליונים יתבצר מעמדנו סופית. זה מזכיר לי דברים שהייתי שומע בילדותי, כשהיינו אולי 200 אלף בארץ הזאת, שכאשר נגיע לחצי מיליון יהיו הערבים מוכנים למוצא מכובד; משקל-הכוחות הריאלי יהפוך אותנו לגורם הקובע וכל הדברים ייראו אחרת משעה

שנהיה חצי מיליון. ובאמת היינו כ־600 אלף כאשר קמה המדינה. ואחר־כך אמר בן־גוריון שמוכרחים להכפיל את המספר תוך שנתיים־שלוש, כי אחרת אין לנו תקומה, ואחר־כך כמעט מובטח לנו שהבעיה תיפתר. ההכפלה אמנם הושגה, והגענו אחר־כך למיליון השני, למיליון השלישי—והשאלה חוזרת ועומדת.

יחד עם זה, אני מקבל את ההנחה שנחוץ חיזוק דמוגרפי. נדמה לי שהארץ, בגבולותיה הנוכחיים, צריכה—ויכולה—להכיל תוך פרק־זמן נראה־לעין 13–12 מיליון תושבים. אני רק לא רואה בבירור מאיין זה יבוא. אפשר לקוות להרבה מאד תמיכה כספית, ואפילו פוליטית, מצד יהדות המערב, וככל שנהיה נתונים במצוקה יותר כך יש סיכוי להיענות מוגברת. לסיוע דמוגרפי קשה מאד לצפות ממקור זה, קשה מאד להביא בחשבון מספרים רציניים. אפשר לצפות אולי לחיזוק איכותי, אבל לא לחיזוק כמותי. אפשר לדבר על כך־וכך מאות־אלפים מברית־המועצות, על לקט, שיכחה ופיאה מארצות אחרות. מיליונים נוספים אינם יכולים לבוא ממקורות יהודיים. לכן אני סבור שבנקודה כלשהי נצטרך להיערך, לפחות מבחינה נפשית ורעיונית, להפיק כחה של ישראל לחברה פתוחה, פתוחה לגמרי, שקולטת הגירה לא דווקא ממקורות של כוח־אדם יהודי. בנקודה כלשהי תצטרך ישראל להכריע, הן מתוך הרגשת־כוח ובטחון־עצמי והן מתוך שיקול קר ומפוכת, בעד קליטת מהגרים שאינם ממוצא יהודי. בלעדי זה יקרה לנו מה שעלול היה לקרות לאמריקה אילו החליטה, לפני 150 שנה, שהיא מקבלת רק אנגלו־סקסים ופרוטסטאנטים. קל מאד לשער שהיא היתה מונה כיום לא 220 אלא 60 מיליון נפש, וקשה מאד לשער שבעצמה דמוגרפית כזאת היתה ארצות־הברית עומדת לא פעם בפני נסיונות של גורמי־חוץ לקבוע "עובדות בשטח", בשטח שבין האוקינוס האטלנטי לאוקינוס השקט. על־כל־פנים, אין ספק שבמיגבלות כאלו לא היתה ארצות־הברית עומדת במה שעמדה בו מאז ולא היתה מגיעה למקום שהגיעה אליו.

אצלנו הסכנות, כמובן, המורות הרבה יותר, בלתי־אמצעיות הרבה יותר. אם לא נעבור את נקודת־השבר המכרעת הזאת, שהיא קודם־כל בתחום הפסיכולוגיה הקיי־בוצית שלנו, ולא ניערך לקליטה דמוגרפית של אנשים שאינם מ"זרע ישראל"—בין שהם באים ממרחקים ובין שהם יושבי־הארץ מדורות—אני חושש מאד שנגיע לניוון היכולת הצבאית והחברתית, ועל־כל־פנים לקיפאון. בכל המאמצים שבעולם לא נוכל להגיע לאיזון דמוגרפי אופטימלי שאנחנו זקוקים לו לעמידתנו—אפילו לעמי־דתנו בתנאי־חרות של שלום ולא רק של מלחמה—אם לא נפתח לקבל עתודות כוח־אדם לא רק מן המקורות המסורתיים שלנו.

ה. גורי: אתה מניח שהפתרון ה"כנעני" הזה שלך הוא הפתרון המציאותי ביותר למצוקה הדמוגרפית?

א. אמיר: אני חושב שהתשובה לטווח ארוך בהכרח תהיה כזאת.

ה. גורי: אני חושב שמפיך שמעתי לפני כמה שנים, ולא כבדיחה, שצריך להתכוון, להתארגן ולחשוב בכיוון כזה שבעוד־שנים־שלושה דורות יוכל הרמטכ"ל שלנו להיות משכם. אמרת אז שזה כוחה של אומה, להפוך יריבים מאתמול לידידים היום.

א. אמיר: בהחלט. ואולי אפילו בעוד דור. אבל לא בתור ערבי בן-שכם אלא כבן האומה, האומה שלי. זכור לי גם שהבאתי לכך בזמנו כמה דוגמות. את גפוליאון, שנעשה גדול המצביאים והקיסרים של צרפת, ונולד באי קורסיקה שנה אחת לאחר שנכבש האי וסופח לצרפת. ואת סטאלין, בן גרוזיה הכבושה בידי הצארים, שנעשה שליטם הכל-יכול של הרוסים ומגשים "הסוציאליזם בארץ אחת". ואת מטוס ה"מיג", סמל העצמה והחדירה הצבאית-המדינית של רוסיה הסובייטית בימינו, שנקרא על שם שני המתכננים שלו – הארמני מיקוואן והיהודי גורביץ'.

במסגרת של חברה לאומית אין בדברים האלה שום בעיה עקרונית. אדרבה, לפעמים היפוכם הוא שמעורר בעיות עקרוניות.

ש. שפרה: מגקודת המבט של חיים גורי הרי ההתעסקות בשאלה "מיהו יהודי" היא בעלת חשיבות ראשונה-במעלה, שכן התשובה לשאלה זו עונה על השאלה "מי אנחנו". כל החלטה בסוגיה זו שתתבע הפרדת הדת מהמדינה גוזרת, אם להשתמש בלשונו של גורי, "או-או" ולא "גם-גם", והיא תכריע בשאלת פתיחותו של העם לא פחות מאשר קבלת אלמנטים לא-יהודים על-פי מוצאם. כי בעיניו של יהודי דתי, כל מי שלא התגייר כהלכה אינו פחות זר מגוי. הוא לא ישיא לו את בתו בשום-פנים. מובן שהדרך הקלה ביותר היא לטעון שהסמכות הרבנית אינה קובעת בשבילך ולומר: "אני אחליט מיהו יהודי, לדעתי". אבל זוהי אחיזת-עיניים; כי אם אתה מחזיק בדעה שישראל היא חלק מן הרציפות היהודית ההיסטורית, עליך לקבל על עצמך את דין הרציפות הזאת, אינך יכול לעשות דין לעצמך. מדינה היא מסגרת חילונית מלכתחילה, שבה דת ואמונה הן עניינם האישי והפרטי של אזרחיה. כל עוד מסגרת חילונית זו מוסיפה להיות כרוכה אצלנו במושגים דתיים מיסודם, נוסף להיגרר לאמירת הצא"א-אמיתות.

מתוך חשש לעמוד פנים-אל-פנים עם מציאות, להגדירה ולעצב אותה, אנו נמנעים מלהתמודד בכנות עם בעיית הזהות של עצמנו. אנשים צעירים חשים בסתירות, בהתרוקנותם של מושגים מתוכן. הם אינם מסתפקים בסיסמאות, מה-גם שהללו עומדות בסתירה גמורה הן לחיי הפרט והן לחיי הציבור בארץ. מצד אחד מדבר גורי על המשכיות היסטורית של העם היהודי, ומצד שני הוא מחבל בהמשכיות זו ונוטל ממנה את עיקר נשמתה כשהוא עומד על הפרדת הדת מהמדינה. אני בהחלט בעד הפרדה מעין זו, אבל אז עלינו להיות מסקניים עד הסוף. נדמה לי שפרופיסור קורצ' וייל ניסח את הדברים באופן קולע ביותר כשאמר: "בין שתי הכרעות ברורות וכנות שהאחת שוללת מכל-וכל את המחייב והמחייב שביהדות והאחת דוחה כל נסיון לשעבד את חיי העם ואת משמעות היהדות לחוקי הזמניות ההסטורית – מצדד הרוב בפתרונות מדומים, דהים, מטושטשים".

אפשר מאד שמדינה חילונית, פתוחה, לא בדלנית, היתה עשויה לשמש, בתהליכים שיימשכו דורות אחדים, מסגרת הזדהות גם לערבים תושבי ארץ-ישראל, כאזרחים שווים-זכויות-וחובות. לאחר מלחמת-ששת-הימים היתה אחת הטענות העיקריות שהושמעו נגד מה שנקרא "סיפוח" יהודה ושומרון שמיליון ערבים עלולים לסכן את

צביונה היהודי של מדינת-ישראל. מלכתחילה הובהר לערבים, למעשה, שכל מי שאינו בן לעם היהודי יהיה בה תמיד אזרח ממדרגה שניה. לא למדנו דבר מן הגסיון עם ערביי מדינת-ישראל, אשר הרף מימשל צבאי, אזרחות ממדרגה שניה ואי-שיתוף בחובות האזרח למדינה כמו שירות בצה"ל, לא נעשו גיס חמישי בימי מלחמה וחלקם גילו הזדהות ממשית עם מדינת-ישראל אף בלי שנתבעו לכך. ה. גורי: אני מציע לראות בסגנוניות מקור של ההזדהות, מקור של כוח ולא סיבה לקרע.

ש. שפרה: בין שתי הכרעות ברורות וכנות, שאחת שוללת מכל-וכל את המחייב שביהדות ואחת דוחה כל גסיון לשפר את היהדות, הרוב דבק בפתרונות מטושטשים. ה. גורי: אם אני נאלץ לבחור בין קורצווייל ואהרן אמיר, אני נאלץ להשתייך לרוב המבולבל. אני יהודי חילוני.

ג. ויילר: אתה צריך למסד את זה באיזה אופן.

ה. גורי: אני תומך בהפרדת הדת מהמדינה. אני מציע להרחיב את בסיס ההזדהות. לא לצמצם אותו, לא לקבוע "מי הוא יהודי", למשל, לפי האורתודוקסיה. ש. שפרה: לך זה מספיק, אבל לא להם!

ה. גורי: אני לא יכול לעמוד בבחירה הזאת של או/או, באולטימטום טוטאלי. החיים דוחים בחירה טוטאלית כזאת: או רטוש, או הרב גורן.

א. אמיר: גפוליאון בונאפארטה היה איש חמרני מאד, ודווקא הוא אמר שצבא זה 90% מוראל ו-10% כל היתר. אם אתה רוצה לחפש דרכים להתוויית דרכי גיבושו של מוראל צבאי לעשר – חמש-עשרה שנים, הסוגיות הרוחניות הן אלמנט גחוף מאד. אם אתה רוצה, אפשר להגדיר את הדיון ה"רוחני" הזה כאן כדיון בין אנשים שרוצים "לתכנן" מוראל של צבא.

פ. עמיאל: אהרן אמיר הציע להטמיע בתוכנו גם אחרים, אלמנטים לא-יהודיים. אני שואל – בטרם אביע התנגדות לכך – מדוע? האם זה בא להבטיח את הקיום בגלל מיעוט מספרנו, או שזה בא לענות...

א. אמיר: לפתוח פתח – דרך – לפתרון בעיות-היסוד הדמוגרפיות שלנו.

פ. עמיאל: כלומר, מדובר על חיזוק דמוגרפי בצורה זו של טמיעה, כריבוי לצורך בטחון. על זה אני רוצה לחלוק. ראשית, ממדי-הזמן של תהליך כזה הרבה יותר ארוכים, הרבה מעבר לעשר-עשרים השנים הקרובות, אשר לדעתי תקבענה את טיב הקיום המדיני שלנו כאן. אני לא מסופק בקיום המדינה, אבל אין זה דבר הנתון בכיסנו. אנהנו צריכים לעבוד קשה בשביל זה. ואינני מאמין שעבודה בכיוון זה תתבטא בכך שנטמיע בתוכנו עוד אלמנטים. אנחנו הולכים לקראת עולם שבו הגורם הכמותי באמת אינו הקובע. אילו הוא היה קובע, קיומנו היה בספק רב מאד. אם יש גורמים איכותיים שיכולים להבטיח את קיומנו, לאזן את האסימטריה שבינינו לבין העולם הערבי העוין, לא בכך זה מונח, לא בהטמעה של אלמנטים אחרים. האיזון נתון בידינו במסגרת הזמן שיש לנו – וזמן זה אינו אינסופי – ובמסגרת היכולת שלנו לאמץ את השרירים, המחשבה והתושיה וכל מה שאנחנו יכולים, כדי להבטיח

את הבסיס לקיומנו החמרי. זה מצריך גם מוראל, שאני מסכים שהוא 90% מיכולת העמידה והלחימה, אבל לא מוראל מיסטי של דת או אמונה עיוורת אלא אמונה מודעת וריאליזם המלווה בתחושת הצדק, הזכות והחובה של התחייה היהודית במדינת-ישראל. לא פעם הייתי מהרהר-ואנשים היו "עולים עלי" בשל כך- שיש בנו ניצנים, מרכיבים של מעצמת-על זעירה-אני מדגיש את ממדי הקטנות; בחברה שלנו מקופלת היכולת להבטיח את עצמה במרחב זה-והדבר כולל, גוסף להיבטים החמריים והבטחוניים גם אלה של חברה, תרבות וכו'-אבל תחילה הבטחת הקיום הפיזי.

אינני רואה את הפתרון שאתה מציע, אהרן, כאפשרי לטווח קצר של עשר-עשרים שנה, שתקבענה את מקומנו ואת הנוף שסביבנו. בפתרון הדמוגרפי אינני רואה צורך בטחוני. מצד שני, זה עלול להרשים אותנו. המאמץ העיקרי צריך להיות בדיקת המרכיבים האיכותיים שיכולים לאזן את הפער הכמותי ולעבוד עליהם קשה מאד.

א. אמיר: אולי תסביר. זה נשאר בתחום של הפשטה גדולה מאד.

פ. עמיאל: אם צבא נמדד במספרים-כמה מטוסים וכמה ארטילריה וכמה חטיבות חי"ר וכמה טנקים-וישראל מעמידה כך-וכך, הערבים יעמידו פי עשרה, ואז אתה מציג מספרים מול מספרים, והמאגר שלך גגמר ושלחם לא גדלה. איפה המרכיב האיכותי? אתה אומר: בוא נלך לבית-הספר ולמערכת-החינוך ונחפש שם את מרכיבי האיכות. ואתה שואל: האם אתה באמת יוצר את האיכות האנושית הזאת שהיא תכסה לך את הפער הזה, ואתה מסתכל במערכות-נשק שאתה מיצר ומפתח ובלוחמים שאתה מגדל-האם אתה מוצא מרכיבי איכות באותן איכויות ובאותם ממדים שיוכלו לאזן מה שנמצא בצד שני? ברור שלא. זה הגיע לידי ביטוי במלחמה הזאת, שבה הלכנו לקרבות ונכשלנו לא פעם. ברגע שאתה מדבר על מרכיבים איכותיים, אתה צריך לבדוק את עצמך על כל צעד ושעל. מדוע? כי אתה קטן, ועני, וכי קיומך בסכנה. אנחנו לא יכולים לנוע מתוך אינרציה ולהאמין, בצורה מיסטית כמעט, שאנחנו נשתווה להם או נעלה עליהם. אנחנו חייבים לחפש את המרכיבים המיוחדים, כאלה שעל-ידי מאמץ אינטלקטואלי ופיזי יאפשרו לנו לממש את האופציות האלו. כולנו מדברים על הגניוס המדעי היהודי. הגניוס המדעי היהודי לא יצר שום פתרון מדעי בעל-משמעות, מלבד כלי או שנים, ובזה אמרתי הכל. מתחילים וגומרים הלל על "שפריר" ו"גבריאל", ובזה נאמר הכל? היכולת והכשרון הגיעו לידי מיצוי? לא, אנחנו רחוקים מאד. מדוע? כי איננו מודעים לצורך שתהיה לנו אסטרטגיה לאומית כוללת. ו"כוללת", פירושה גם עלייה מרוסיה.

והנה, אתה מסתכל ושואל את עצמך: מה קורה כאן? עליה? העליה היחידה היא מרוסיה, כי היהודים הרוסים באים בכוחם ולא מכותנו. ממקומות אחרים אין. פסקה. ואנו אשמים. מדברים על פיזור אוכלוסיה-אנחנו מתפזרים על תכנית-לי וחולון. ושאר אזורי הארץ? אתה מסתכל בדברים, והנה הם קטנים ואי-ראציונליים. יש כל-כך הרבה דברים שהם בהישג-ידנו, בטווח הזמן הנתון של אותן עשר-עשרים שנה. הפתרונות האחרים, הפתרונות עליהם דיבר אהרן אמיר, הם בתוך נבכי העתיד. אני

לא רואה אותם במאה ה-20. ואני מציע שנדבר על 20 השנה הקרובות: בהן יש למצות את האיכות ולהביאה לממדים שיוכלו לאזן ולהבטיח.

א. אמיר: וה"קונצנזוס"?

פ. עמיאל: אל הקונצנזוס הגלובאלי—אותו שולחן שלידו אכן ייכתבו דברים—אנו חייבים להגיע בסוג הפתרונות שאני מדבר עליהם, בפתרון דמוגרפי יהודי ולא אחר. ב.צ. אורגד: לוויתור האידיאולוגי, או הפוליטי, לא רציתי להיכנס. אני לא האיש המתאים לכך. אפילו עם מילון-המושגים השוטף אינני יכול להתמודד. אני מדבר בשמיי, ובפירוש בשמיי, כי אני חושב שכל החוויות הן מאד אישיות ואף אחד לא הסמיך אותי לדבר בשמו, והעובדה שנפגשתי עם חיילים או בשיח מפקדים העשירה את אוצר חוויותי אך לא נתנה לי רשות לדבר בשמם.

נדמה לי שאחת המטרות העיקריות של מלחמת-הקוממיות היתה להקים מדינה ריבונית שתהיה כלי לתוכו יוכנסו יהודים רבים ככל האפשר. הקמת המדינה לא היתה מטרה לעצמה. כל ענין תכנית-בילטמור בא כדי לשרת מטרה ברורה מאד, שיהיה לעם היהודי מקלט, בית לאומי אמיתי, והמקלט הזה לא יהיה דבר סתמי. זו היתה שאלה של קיום.

עכשיו נשאלת השאלה האם הקיום שלנו פה הוא קיום לעצמו או שהוא חלק ממהות רחבה יותר, יהודית. אני אינני מתנתק מן המהות הזאת, לא באופן משפחתי ולא כעם. אני חושב שאת הענין הזה עדיין לא גמרנו. מלחמת-ששת-הימים עוררה בעם היהודי הגדול בתפוצה גל עצום של התלהבות. הגל הזה נבע מעצם ההצלחה. אני אמרתי אז לעצמי שהמבחן האמיתי יהיה אם העם הזה יתגייס ויעלה. למשל, אותם מיליון-וחצי יהודים שיושבים באמריקה הדרומית בתנאים הדומים לתנאי ג'טו—ואני ראיתי אותם שם—האם הם יתגייסו ויבואו למדינת-ישראל, לישב את אותם השטחים ה"משוחררים". אילו לפחות חלק מהמיליון-וחצי הזה היה נרתם לאותו מבחן היסטורי, אפשר שהרבה דברים היו נראים כיום אחרת. היתה נוצרת מציאות של חיים, של קיום, כמו המציאות ביפו וברמלה ועוד, מציאות שאין להרהר אחריה, זו מציאות קיום של עם נרדף שהגיע למקום, אשר מבחינה פיזית-טריטוריאלית מצא לו אחיזה, המקום עליו יצר לו זכויות—כמו, למשל, זכות ההתגוננות.

לבוא לכאן וליצור תנאים כאלה ולומר תוך כדי כך: לא מעניינת אותי היהדות, הפזורה העולמית; מענין אותי רק הקיום שלי פה—פירוש הדבר להתכחש לכל הרציפות שעליה כל זכויותינו מתבססות. בכל המיפגשים שהיו לנו לא היה בשום מקום אף חייל אחד שהעלה את השאלה של התכחשות לרציפות הזאת. לפני המלחמה, אחרי מלחמת-ששת-הימים, עלו השאלות האלו פה-ושם; אני מודה בכך. אבל עכשיו לא נתקלתי בהן בשום מקום.

אני זוכר שהמשורר נתן זך חזר מלונדון ואמר: אני בא לארץ הזאת כמו למוזיאון, ומוזיאון מוזר. כל העולם שואף היום לאחדות קומוניקטיבית, לאיחוד שפות, לשבירת גבולות, ופה עומד עם קטן, נאחז בשפה העברית, לוקח דגל תכלת-לבן עם מגן-דוד ומגפנף בו כדי להוכיח שהוא קיים.

ה. גורי : איפה הוא ראה את הנהייה הקוסמופוליטית הזאת ?

ב.צ. אורגד : באירופה.

ס. עמיאל : ב"ויק־אגד", כאשר הם עוברים גבולות.

ב.צ. אורגד : אני מצטט אותו. מה פירושה של היאחזות בשפה ? דבר זה גותן לנו פורקן לרגש הבסיסי מאד, שהוא רגש ההשתייכות לקבוצת אנשים וגם לרבדים תרבותיים שההיסטוריה יצרה. ההנאה שאתה קורא בעברית, אתה מרגיש מעין קירבה אל השפה, אתה מרגיש שאתה מתמודד עם אנשים בעלי כושר חשיבה ואתה מרגיש הזדהות מתוך השפה עם אותה חשיבה, שמעשירה אותנו מאד. אני חושב שבלי זה לא הייתי מסוגל ליהנות מעגנון, מאמיר גלבווע, ואולי גם לא כל־כך מאהרן אמיר.

כאשר אנחנו קולטים עליה, בעיקר עליה מרוסיה, יש בעיה של שיכון, יש בעיה של פרנסה, אבל מעל לכל אלה—ובזה אני משוכנע במאה־אחוז, כמי שעוסק בקליטת מוזיקאים—מעל כל אלה קיימת בעיית השפה. אני אומר זאת בהכרה מלאה. משום־מה הם גותקו פעם מהמסורת היהודית, וזו בפירוש בעיה—למרות כל הרצון הטוב המקשר בינם לביני. כאשר עולה עושה את המאמץ להתקשר באמת, המחיצות האלו נופלות בינינו. יש מקרה של קומפוזיטור עולה מרומניה, שעשה מאמץ גדול להתקשר וללמוד, ועובדה היא שההשתלבות או הקשר שנוצר בינו לבינינו הם על סמך המכנה־המשותף המאפשר אותה קומוניקציה שבלעדיה אין חיים, תרבות ויצירה.

אנחנו מכירים את בעיית הסימאנטיקה המלווה פעולות של צוות מדעי. חוסר אחידות בתפיסת רקע המושגים יכול להפריע לצוות־מוחות להביא למימושם של דברים. הוא הדין במגע ברובד התרבותי. זה לא רק ענין של ניסוח והגדרה מילונית אלא שאלת תפיסתו של הרקע התרבותי. העובדה שערבי בעזה לומר עברית, איננה פתרון לכל הבעיה. אני אישית נמצא כאן כמעט במזל, מכוח החלטה של הורי. אך משהגעתי הנה מוטל עלי התפקיד של שמירת משכון מסוים, וחובה עלי ליצור אפשרות לקליטה והתפתחות לכל היהודים שירצו אי־פעם להגיע למקום־מקלט. וכדי לעשות זאת אני חייב לדאוג לקיום הפיזי, וחייב לדאוג לקיום רוחני המעוגן ביהדות. קוואק שירצה פעם להצטרף אלינו—בבקשה, שיבוא. אבל שיהיה בו רצון להצטרף אל הדבר הקיים. אם יבוא ערבי וירצה להצטרף, מדוע לא ? אבל אז אני יודע שהוא מצטרף לדברים שמעוגנים במסורת תרבותית, שכל שנעמיק בה נתעשר יותר.

דובר כאן על הסופרת היהודיה סינתיה אוז'יק שמרגישה גלות בארץ. אני חושב שהיא צודקת, במובן זה שנתפסנו לחיים חמריים ואיבדנו את מטרת הקיום באותה מידה שהרחוב היהודי־הגלותי מאבד את מטרת הקיום שמעבר לקיום המוחשי היומיומי.

מתוך דברים שונים משתמע כאילו עתידנו הוא בקרב ארוך־מתמשך. גם אני דיברתי קודם על "זכות הלחימה", אבל כאשר אני הייתי רוצה לראות איזה עתיד, לא הייתי רוצה לראות עם שיחיה על חרבו. לו ידעתי שאני הולך לדבר כזה, לא הייתי מסוגל להוליד ילדים. אין שום זכות להביא יצורים לעולם שהתכלית שלו היא מלחמה. זה מוליד לאימפוטנציה טוטאלית.

ת. גורי : אילו העם היהודי היה חי בחרדה כזאת, כבר לא היה חי.
 ב.צ. אורגד : פה עומדים לפני מציאות חדשה. היא אמנם יכולה להוליד קרבות ומלחמות, ובמלחמות נקבע הרבה על-ידי הפמות. אבל ברור שבכמות לא נוכל להתחרות אפילו נשלש את אוכלוסייתנו על-ידי עליה, או הטמעה. הסיכוי שלנו הוא במציאת אותה מסגרת קומפאקטית שיהיה בכוחה לעמוד בפני לחצים חיצוניים ויחד עם זאת תאפשר חיים של התחדשות מתמדת והתפתחות בכיוונים שונים. וכאמור, אני חושב שכל התהליכים האלה, היחס בין הקליפה המגונה לבין התוך הפורה, צריכים להיות מעוגנים ביהדות, המכנה-המשותף לפלוראליזם העדתית-החברתית שלנו. אני רוצה להדגיש שאינני מתכוון במסורת היהודית לירושה-האנאכרוניסטית-של קלריקאליזם דתי ממוסד. מימסד זה הוא בלתי-אפשרי וצריך להתנער ממנו. צריך להתיחס לשאלת מהות היהדות-ובכלל זה גם למיחות היהדות-אבל לא בלחץ של קבוצות פוליטיות הפועלות לפי שיקולים אינטרסנטיים.

שפרה הביאה את דבריו של פרופ' קורצווייל הקובע שתי עמדות קטביות ומנסה לדחוף אל אחת מן העמדות כאלטרנטיבה תוך שלילת "הרוב הדבק בפתרונות מטוש-טשים". הוא מעמיד אותנו בפני ההכרח בהכרעה טוטאלית. (ש. שפרה : אנחנו במבוכה). כן, אבל יש סוגים שונים של מבוכה. אין הכרח שנהיה מסוגלים תמיד להגיע להכרעות ברורות. לא תמיד אפשר להגיע בבטחון אל סדר, חוק ודת. יש גם מעלות במבוכה. היא חושפת, היא מחייבת ניעור מוסכמות, ובה הסיכוי להגיע אל הצביון האמיתי.

לדעתי, לא נוכל להכביד על התהליכים של עיצוב דמותנו, שהם קשים ממילא, על-ידי הטמעת הסביבה בנו, כפי שאינני מעוניין במוצא ההפוך של התבוללותנו בסובב אותנו. אם להתבולל, הייתי מוכן אולי, למען הנוחות של הקיום הפיזי, לעשות זאת במקום אחר...

ג. ויילר : אם אפשר להוסיף עוד חמישה מיליון אזרחים באמצעות הטמעת ערבים-אולי כן ואולי לא. אבל יש דבר מיידי. זה תהליך של "עבריוזיה" שהוא תהליך ארוך-ארבעים-חמישים שנה לפחות. בינתיים מה יהיה ? בשביל זה נחוץ פרק-זמן של שלום. אתה צודק כשאתה אומר שבינתיים אינך רוצה להינתק מן הרקע היהודי המסורתי, ואם נאמר שהממשלה תכריז שמתחילים בתהליך של הטמעת ערבים יהיה זה דיז-פונקציונלי לגמרי. מן הבחינה המיידית, פונקציונלי הרבה יותר להישען על המטען התרבותי היהודי ההיסטורי כפי שהוא קיים וכפי שהוא מקובל, עם כל הביל-בול שבו.

אבל יש בעיה נוספת, וזה למעשה הפאראדוקס שביסודו של כל הדבר הזה. אם אתה נשען על המטען הזה, ואם אתה מתחיל לחשוף את יסודותיו, אתה רואה שבחשבוני הסופי גם הוא דיז-פונקציונלי מבחינת קיום המדינה. אליעזר ליבנה בא לפני עשרים שנה או יותר לאוקספורד ואז אמר לי : בכלל לא ברור עדיין אם יהודים יכולים להיות מדינה. אז חשבתי שזו שטות ; עכשיו אני חושב שזו לא היתה שטות. באמת יש שאלה האם ממקורות היהדות מדינה אפשרית בכלל.

שואלים: "מי שולל את המדינה?" מרוב ייאוש קראתי קצת מתעמולת-הבחיירות. קראתי תעמולה של אגודת-ישראל. היה ברור לי לגמרי שמה שהם אומרים הוא זה: אתם רואים, על פלדה וצבא "זה לא הולך", בואו אלינו ונלמד אתכם כיצד לחיות תחת שלטון זר.

הדבר שבינתיים, לצרכים המידיים של העתיד הקרוב ביותר, מאחד את העם הזה הוא הסירוס האידיאולוגי של המטען הרוחני הזה, שהתחיל עם הכרזת העצמאות. פרופ' ליבוביץ אמר את הדברים האלה לפני הרבה-הרבה שנים ולא שמעו לו. עובדה היא שהמימסד הרבני יש לו עדיפות בלגיטימיות. צריך להביא זאת בחשבון. סוף-סוף, מי מוסמך באמת לברר "מיהו יהודי"? לברור הדבר הזה יש רק מוסד אחד מוכר, המוסד הרבני.

ב.צ. אורגד: אם אני אומר שצריך לברר מיהו יהודי ולא תוך כדי הרכבת קואליציות אין זאת אומרת שאני מוסמך לברר את השאלה הזאת. אינני מוסמך. אני רוצה שאנשים שיש להם ידיעה וסמכות לעשות זאת יעשו את הדבר לא במסגרת של לחץ פוליטי ולא במסגרת של קבוצות-לחץ קואליציוניות.

ג. ויילר: אתה יכול להניח לענין הקואליציה. ביהדות יש רק מוסד אחד לגיטימי, והוא המימסד הרבני. אם אתה רוצה לברר דברים כאלה מחוץ לו, אתה נכנס לסיבון קואליציוני. אין לגיטימציה אלטרנטיבית על-פי מושגי היהדות המסורתית. מתוך מושגים אלה אתה בכלל לא יכול לגזור מדינה ולא טריטוריה. הארץ הזאת היא אמנם קדושה, אבל היא לא מדינה.

חיים גורי: זה נוגע למחדל בזה שתחמושת חסרה, והתקפה באה פתאום, ופתאום אתה דן בשאלות-יסוד שהטרידו אותך ואת אבותיך.

פ. יזהר: היינו צריכים לחייב את עצמנו לדון עם חיילים בשאלות אלו. באנו לדבר אתם על דברים קונקרטיים, להשיב על שאלותיהם, ופתאום הם מצדם העלו שאלות, ובתוכן כאלו שהיה נדמה לנו שכבר אין שואלים כמותן.

ש. שפרה: לא כל-כך פתאום. בספרות העברית, למשל, זו שנכתבה מאז קום המדינה, מועלים ספקות בשאלות-יסוד מעין אלו. ככל שאני מוכנה לשבח את הספק, הרי לא הייתי רוצה שיטילו ספק בזכותי לנשום. לא פעם תמהתי למקרא דברי שירה ופרוזה: כיצד סופרים נוטלים על עצמם אחריות כה כבדה, אולי אפילו אחריות לחיי אדם.

פ. יזהר: דנו בהן והתחמקו מהן.

ש. שפרה: יזהר דיבר בראשית שיחתנו על חוסר הנהגה ביצועית וחוסר הנהגה רוחנית-אידיאית ואמר כי דרוש שינוי במבנה הפוליטי של המדינה. נראה לי שהדברים חשובים מכדי שלא נתיחס אליהם. איפה, לדעתך, נכשל המשטר הפוליטי? האם אין קשר בין אותו ספק בשאלות-יסוד לבין כשלון המשטר? שמא המבוכה האידיאית היא שמכתיבה גם מדיניות כושלת? מאז ראשיתו של היישוב הציוני בארץ אנחנו עוסקים ללא הרף בפעולות הגנה או תגובה, אך לא בפעולות יזומות-ואין הבדל אם מדובר בסיפוח שטחים או בויתור על שטחים. אולי לכן בא עכשיו יזהר ומספר לנו על חיילים ששאלו: מה הזכות שלי לחיות כאן.

פ. יזהר: הם שאלו שאלות כגון: מה זכותנו כלפי הערבים. אחת השאלות היתה: למה לי להיות יהודי? האם אי-אפשר להיות "אדם סתם" ולא דווקא בסימן-היכר של יהודי? ואם רע לי פה, למה לא אצא לי למקום אחר, וכל הלאומיות האם אין הן אלא עטיפות שצריך אתה לפרק ולמצוא את עצמך חפשי, סתם אדם? השאלות האלו, גם מהן אסור לעשות הכללה מרחיקת-לכת. לפעמים אין הן אלא שאלות של בודדים. לפעמים בודד משמש שופר לרבים, אך לפעמים אינו אלא תמהוני. כל השאלות לות שהזכרתי נשאלות. אלה דברים שנשמעים. הבאתי זאת כמערכת של שאלות שכולן באו להעיד על שלש נקודות שהתבלטו במלחמה: הראשונה, דזאוריינטציה פתאומית וטוטאלית; השניה—משבר הרסני באוטוריטה, התמוטטות ההירארכיה של הסמכויות, אזרחיות כצבאיות. והדבר השלישי: הצפת שאלות ישנות שלא נפתרו כשאלות דוחקות חדשות. ובסך-הכל: מצב התובע היערכות-מחדש. להיערכות-מחדש אין תשובות מיידיות. חוזרים ובודקים, הלוך ושוב, לאורך כל הפרשה כולה. עד שרשי המיתוס היהודי, עד תחושות מיסטיות—וקודם-כל, עד ביטוי מפורש לצורך בהדרכה: מה יהיה ממחר. איך נבטיח שממחר יהיה טוב יותר, נכון יותר, בטוח יותר.

ש. שפרה: אלו שאלות טכניות, בעצם, השאלות על אוטוריטה.

פ. יזהר: הנה, פתאום אבא איננו—ואתה צריך להחליט בעצמך. הכל פתאום עליך. זו הכרה קשה, אבל גם הכרה מבריא: עליך האחריות, ואין מי שיחליף אותך. ג. ויילר: אני חושב שזה דבר צדדי. אבל נדמה לי שענין הדה-אוטוריזציה הכללית הוא דבר עמוק יותר. הדבר הזה קרה לפני המלחמה. היו מדברים איך "ספיר מכריח את כולם לשקר". אבל חשבנו שלפחות במלחמה "זה בסדר". התברר שגם במלחמה זה לא בסדר. פ. יזהר: נכון.

חיים גורי: אמרנו תמיד שתופעה זו היא מחוץ לבית-המשפט והצבא. אני חושב ששפרה נגעה בנקודה חשובה. היא אמרה שכל מה שקרה הוא תגובה על התרחשות ופרי מבוכה היסטורית תרבותית-לאומית. ב"דרשה" המפורסמת של הזו הוא אומר: "ילדים, לכו לשחק כדורגל, אין לנו היסטוריה. אחרים עושים לנו את ההיסטוריה". בשבילי, המהפכה העברית היא עיצוב ההיסטוריה שלנו. אנחנו הופכים מגורם סביל לגורם פעיל. מאז 1948 אני שואל את עצמי מה הן מטרות-המלחמה של ישראל? איך אפשר להגדיר את מטרות-המלחמה של ישראל? אני חוזר ומהרהר בשאלה, ונדמה לי שהצורה היחידה להגדירן היא על-דרך השלילה. אילו היינו אומרים שהמטרה היא לתלות את הדגל הכחול-לבן בקאהיר, היה לזה צילצול אבסורדי—אבל זו מטרה. יכולה להיות מטרה אחרת: לכבוש את ירדן; להטמיע את עממי ארץ-הפרת, ליצור את מלכות ישראל השלישית בכוח הזרוע... אין לנו מטרות כאלו. ברגע שהעבירו את המושג "הגנה" לצה"ל, קבעו את אפיו על-דרך השלילה. מהי מטרת המלחמה?—למנוע את החורבן, למנוע משהו; לא להשיג משהו בכוח החרב. אין לישראל מטרות שאותן היא מבקשת להשיג בחרב. זה

אולי הדבר היחיד שאפשר להסכים עליו. בן-גוריון אמר לא פעם שאילו קיבלו הערבים את "הקו הירוק" היה הדבר נחשב נצחון היסטורי, והיינו חיים בזה. לפיכך אפשר להבין את התפיסה ההיסטוריוסופית הגורסת שאנו מתעצמים והולכים בגלל סירובם של האחרים, בשל "לבם הכבד" – ועיין פרשת משה ופרעה. אנו ממשיכים ב"שיבת ציון", אבל לא קבענו את גבולותיה הסופיים כמטרה. כוחות מדיניים רבי-ערך בציבוריות הישראלית נמנעו תמיד מהגדרת מטרת סופיות.

בכ"ט בנובמבר הכריז ג'מאל חוסייני: "מה שנכתב בדיו יימחק בדם". כך התחיל אותו מהלך שהביא אותנו עכשיו עד שערי דמשק והדרך לקאהיר. המהלכים שלנו היו בגדר תגובות. הכל יודעים, למשל, שלא היתה כוונה ישראלית לכבוש את ירושלים ב"ששת הימים"; מהלכי צה"ל היו בבחינת תגובה על התנהגות הלגיון הירדני.

לא זכור לי אפילו מקרה אחד שבו המימסד הפוליטי, לפחות, הכריז על רצון לכיבוש-שים מעבר ל"קו הירוק". הישראלים הסתפקו במינימום ההכרחי לקיומם. המטרה היתה להתקיים. אני קורא בשירה העברית שנכתבה במשך 25 השנים האחרונות: אולי מלבד שירתו של אורי צבי גרינברג, שיש בה חזון של כיבוש, ומלבד "ההולכי בחושך" של רטוש, אינך מוצא בה כמעט שום רמז של אידיאולוגיה המבטאת מטרת-מלחמה. מעניין, משורר כמו אלתרמן, שכתב אפוס מודרני המבטא לידת ממלכה, שהיתה לו פאנוראמה היסטורית, אינו חורג מגבולות "הקו הירוק". המפנה בא אצלו לאחר "ששת הימים", שנתפסה כתגובה. רק אז ניעורה בו תפיסה היסטורית הרואה בגבולותיה של ארץ-ישראל המערבית שחזברה יחדיו ביטוי לצידוק מדיני, צבאי, לאומי ומוסרי. אמנם רבים בקרבנו חלמו על "שלמות הארץ", אך לא הפכו חלום זה ליעד מדיני-צבאי, למשאת-נפש, למטרת-מלחמה.

אנחנו מבקשים לזכות בגבולות "בטוחים ומוכרים", אבל כמעט אי-אפשר להגדיר את מטרת-המלחמה של ישראל על-דרך החיוב.

אהרן אמיר זרק כאן כפפה בצורה אלגנטית אך נועזת. הוא העמיד לפנינו את ה"אני מאמין" שלו למבחן. הוא לא שינה את דעותיו בשלושים השנים האחרונות. הוא הציג כאן את ה"כנעניות" הפוליטית כדרך. ספק אם אוכל להסכים אתו, אבל אני רוצה לומר כי השתכנעתי במשך החדשים האלה שלא תיתכן מלחמה קשה ומכאיבה כל-כך בלי משאת-נפש ואידיאולוגיה.

יזהר סיפר על צעיר אחד שאמר באחת השיחות אחרי המלחמה: "החיים הם בשבילי ערך עליון; אם לא אוכל לחיות כאן כיהודי, אנסה לחיות באוסטרליה כאדם". אבל אני בטוח שערכים ממלאים תפקיד גם בחייו של בחור כזה; אם יעמידו אותו בפני ברירה למסור סודות של צה"ל או למסור את נפשו, תהיה לפניו בעיה. קשה לשער חיים ללא ערכים, ללא זהות.

באנו לסיירת של חטיבה אחת שעשתה עבודה יוצאת-מן-הכלל, והנה עומד לפנינו בחור אחד מעולי-בבל, חניך קיבוץ, והוא אומר לנו: "אתם שבאתם מהגולה, אתם וגולדה מאיר (הוא לא שיער משום-מה כי אנשים בגילנו עשויים להיות צברים), אתם מבינים אולי מה זו ציונות. אני לא יודע מה זו ציונות. בשבילי היא לא קיימת.

ישראל היא עובדה. אני לוחם בשביל החברים שלי, בשביל הבית שלי". שאלתי אותו מה דעתו על אלה שישבו 10 שנים בסיביריה כדי להגיע ארצה, אלה שאין להם עדיין בית וברושים אלא רק אידיאל. הוא אמר: "אולי מחר יהיה האיש הזה מתחרה שלי". חנוך בר-טוב, שלקח חלק בשיחה, אמר לי שקצין בריטי לא היה מדבר כך: יש לו אותו "דיגניטי" של לובש-מדים, ישנה תשתית תרבותית מסוימת. אבל אמרו לי שהמח"ט בחר בבחור הזה מפני שהוא לוחם יוצא-מן-הכלל, שעשרות אנשים הולכים אחריו. שבנו אותו לילה עצובים.

האם היעדר אידיאולוגיה פוליטית-תרבותית משפיע, לטווח ארוך, על כושר-הלחימה? אני סבור שכן. אני דוחה את השקפתו של אהרן אמיר, אבל אני מקבל את האתגר שלו. לא תיתכן לחימה כזאת, שהיא בפירוש מהפכנית, ללא כל אידיאולוגיה; אינני אומר ללא מפלגות, אלא ללא אידיאולוגיה. אני רוצה להרחיב את בסיס ההזדהות עם עם-ישראל. אני מתנגד למיסודה של הדת בתוקף חוקי המדינה. על הדת להיות לאתגר רוחני, ואז יתחיל המשחק הנכון בעם על נפשו.

ועוד משהו: בל נראה במלחמה אסון-טבע. עלינו לראות יחסי-עמים בדיאלקטיקה, כתופעה המוליכה לפתרונות-פשרה, לשכנות. עלינו להציב יעד שניתן לממש אותו, ותוך מאבק רוחני לממש את מה-שנקרא "האדם הארצישראלי", "היהודי הארצישראלי", הישראלי-העברי.

אני רוצה להאמין שעם-ישראל עייף מהיותו שברים ונפוצות. לאחר הקמת המדינה, לאחר 1948, לאחר מה שקרה לו בכבשנים, רצייתי להאמין-חונכתי להאמין-כי מאס בגולה, כי רצונו להיות אחד. זה תהליך ממושך, כמובן, אבל הוא מתקיים. אנחנו כיום קרוב לשלושה מיליונים ישראלים. זו אחת מנקודות האופטימיות שלי. שיבת-ציון נמשכת תוך מבוכה ומועקות, אבל היא מתקיימת לעינינו. אני לא הייתי נבהל מהצעתו של אהרן אמיר לקלוט לא-יהודים, אך גם לא הייתי רואה בה תרופת-פלא. הייתי עושה הכל כדי לפתוח שערים, אבל את קיומנו אנו חייבים למסתורין של העם היהודי.

אמר לי חבר-קיבוץ אחד מבית-השיטה שאליהם באים מאות "מחפשי-אמת" מכל ארצות העולם, אנשים שעייפו מן הברירה בין האוליגארכיה של הממון לבין הקומוניזם הממוסד. הם באים לקיבוץ. יש בארץ הזאת משהו שעשוי למשוך בני-אדם, בלי ספק, אבל רעייתו של האיש הוסיפה כי יותר מן ה"מחדל" הכאיבה לה התחושה שישראל נתגלתה, עוד לפני הקרבות, כמדינה לא-ציונית, עוינת-עליה, לארץ החיה חיי-שעה. הם דיברו במרירות רבה על ארץ שאיבדה כמה מסגולות-היקר שהיו בה...

ב.צ. אורגד: נדמה לי בסך-הכל שהתופעה שאני נתקלתי בה היא ההיפך מרדידות. אם רדידות תימדד בכמות של אינפורמציה, יכול להיות שזה נכון. אבל אם אני רוצה למדוד זאת בפתיחות, בנכונות לשמוע, בנכונות לקבל אפילו אם הדברים זרים לך – הרי יש להעריך זאת אחרת. אני חושב שפתיחות כזאת שפגשתי בה ביחידות, בקוים, לא ראיתי בשום מקום אחר בכל חיי, ופתיחות זו היתה מורגשת, למשל, בעובדה שמשך הפגישות הולך ומתארך והמשוחחים נמשכים אל תוך העניינים. זה ההיפך

מרדירות. אותן שתי דוגמות שהבאתי—השיר והמכתב—אינן מבטאות ידע, אבל יש בהן פתיחות, ושם טמון הסיכוי.

ג. ויילר: אתה מדבר על היעדר אידיאולוגיה. אינני יודע אם זו הבעיה. אתה מניח שיש לעם ישראל תפיסה היסטורית של עצמו, ואני חושב שזה בכלל לא נכון. אין לנו בכלל תפיסה היסטורית. עם שיש לו תפיסה כזאת רואה את עצמו כפעיל בהיסטוריה. זה ההיפך הגמור מעם שרואה את עצמו כמכשיר של אלוהות. אני חושב שזו התשתית האידיאולוגית של חוסר-יזמה. אין בדברי חידוש, בעצם. אברבנאל מפתח את הרעיון הזה בשיטתיות רבה. לפי זה אין צורך להתערב במהלך היסטורי, הדברים קורים כפי שהם קורים והכל בא מן ההשגחה. כאשר התחיל המפעל הציוני, לא ראו מה ייצא מזה. כאשר התחילו לדבר על תכניות, תמיד היתה הסתייגות מתכניות לטווח ארוך: "נעשה, וגראה". זה מסביר גם מדוע עכשיו הגישה היא: "גידי?—גידי; דמשק?—דמשק".

ח. גורי: הציונות היתה בפירוש תופעה חילונית. העליה "השניה", "השלישית", "השומר", "גדוד-העבודה", הקיבוץ, ההסתדרות, ה"הגנה", האצ"ל, הלח"י, הפלמ"ח, תנועות-הנוער היו בפירוש ביטוי למהפכה לאומית, חילונית בעיקרה. אינני מזלזל ברקע הדתי בכיסופי הגאולה, בנאמנות, במורשת היהודית—אבל אפשר לומר שהציונות בהתגשמותה היתה תופעה חילונית. אנחנו מדברים על תופעה לאומית חילונית ומהפכנית. יש לה אידיאולוגיה שתמציתה—שיבת ציון. אם זו אינה אידיאולוגיה—אידיאולוגיה מה היא?

ג. ויילר: בעצם, אתה צודק. הבעיה היא שהאידיאולוגיה הזאת לא השיגה עד היום הזה לגיטימציה אלטרנטיבית. היא השיגה לגיטימציה מסוימת מתוך פשרה, על תנאים לא כל-כך מפורשים, עם המימסד הישן, אך אין לה לגיטימציה אלטרנטיבית. ישנו המכתב מלפני הקמת המדינה שעליו, עד היום, נשען ה"סטאטוס-קוו". כולנו יודעים שהמכתב נכתב כדי לשכנע את האנשים באגודת-ישראל שכאשר תבוא משלחת של האו"ם לא יופיעו בפניה ויטענו שהם מיצגים את היהדות ואת היהודים האמיתיים ושהם אינם רוצים מדינה. ויש בזה משהו, שהרי בסופו של דבר הם כאילו מיצגים את היהדות הלגיטימית. אם הם לא מתנגדים, אם יש אתם הסכם, הרי גם המימסד הציוני יכול להתקיים בצדם—אך לא יותר מזה...

ח. גורי: מה שנוצר בארץ זה שייך ל"אגודת ישראל"?
ג. ויילר: לא.

ב.צ. אורגד: "אגודת-ישראל" היא חלק ממה שנוצר.

ח. גורי: האם "חפץ-חיים" דומה לאגודת-ישראל המסורתית? זהו מאבק נורא, מאבק של דורות. היית מגדיר את ההוויה הסגונית שנוצרה כאן כפרי מעלליו של המימסד הדתי?

ג. ויילר: כאשר קם צורך להביא את הדברים האלה לידי ביטוי, אתה רואה שאין לנו שפה אלטרנטיבית לומר את הדברים האלה.

ס. יזהר: אין תפיסה אלטרנטיבית לתפיסה חילונית של הציונות.

ת. גורי: אחרי מלחמת-ששת-הימים הופיעה חוברת נוצרית אנטי-ישראלית חריפה, "ירושלים ודם העניים", פרי עטו של האב גוטייה המופר לבו, ובה נאמר כי החטא הכבד ביותר שחטאו הישראלים הוא טישטוש הגבול בין עולם-המושגים הדתי ובין עולם-המושגים הלאומי-החילוני-הצבאי. הוא לא הבין את "רוח" הדברים. קשה להפ-ריד בין הדבקים.

ש. שפרה: אתה, גורי, מדבר בנשימה אחת על שפינוזה, קבלה וחסידות על-מנת להוכיח כי היהדות היתה מאז ומעולם פלוראליסטית, ואז כמובן עשויה "דת-המדינה" החילונית להיות המשך ישיר של היהדות המסורתית. אך הדוגמות שאתה מביא מדברות נגדך. אף אחת מהתנועות האלו—להוציא גילויים קיצוניים ביותר כמו השבתאים והפראנקיסטים—לא ויתרה על האמונה הדתית ועל המצוות המעשיות. היהדות היתה תמיד מערכת מצוות שהקיפה את חיי האדם מיקיצה עד שינה, מלידה עד מוות. מי שניסה לפרוץ כמעשה שפינוזה הוצא מחוץ למחנה. הקבלה נזהרה שלא לפרוץ בשני מקומות אלה ונזקקה לספיקולאציות מסובכות מאד כדי לעמוד במבחן. וכך עשה הרמב"ם, נציג הזרם הראציונליסטי ביהדות—ואף-על-פי-כן נמצא מי שדן את ספריו לשריפה. אתה רוצה להחזיק את החבל בשני קצותיו.

ה. גורי: נכון.

ש. שפרה: אפשר שברצון הזה שלך להחזיק בשני הקצוות טמון שורש המבוכה בקרב הנוער. סופרים כמו ברנר והזו לא היססו ללכת עד הסוף בחשבון-הנפש החושפני, אולי מפני שהם הכירו את היהדות מבפנים וידעו שאין דרכי-בינים ואין דרך-חזרה. "שלילת ייעודנו—היא-היא ייעודנו", אומר ברנר. והאמנם יכול מישהו לפרש מהו הייעוד היהודי? איך הוא מיתרגם בחיינו הלכה-למעשה?

נתבונן, למשל, במושג כמו "קידוש-השם", שחזר והסתגן למילון שלנו במלחמת-יום-הכיפורים. תולשים מן ההקשר מושג שהיה בעל-משמעות כשיהודים נהרגו על אמו-נתם, והם נהרגו כשנתבעו לעבור על אותן מצוות של ייהרג-ולא-יעבור, משמע לכפור בעיקר. ב"איגרת-השמד" ששיגר הרמב"ם ליהודי תימן הוא אומר: "...בזה השמד לא יחייבו אותנו עשיית מעשה זולת הדיבור בלבד. ואם ירצה האדם לקיים תרי"ג מצוות, יקיים", ועל כן, אף שהוא מעלה למדרגה גבוהה את הנהרגים ואינם מתאסלמים, ואף שהוא יועץ ליהודים להגר מתימן, הוא מתיר להם לחיות כאנוסים. היכן החוט המקשר בין "קידוש-השם", כמושג יהודי הקשור באמונה, למותם של נחורים שנפלו—אם מותר לי לומר כך—על קידוש החיים?

זכור כאן על האידיאולוגיה הציונית כמשאת-נפש, על "שיבת-ציון". ובינתיים, להוציא חלקים מיהודי רוסיה, מסתבר שרובו של העם היהודי מבפר לשבת ב"גלות". מה פלא שצעירים מוסיפים מרכאות למלה "ציונות".

משך עשרים-וחמש שנה, ואולי למעלה מזה, אנחנו מחנכים על מושגים שאינם שאמים את עולמו הפנימי של הנוער ואת המציאות שבה הוא חי. לא נתנו לו במקומם ערכים המעשירים את חייו של אדם באשר הוא אדם; וכאן הסכנה האמיתית של נאנטיניזציה.

מהו מקומה של ישראל בסולם הקדימויות של העם היהודי? הנס המצופה לא התרחש; העם היהודי לא בא אלינו בהמוניו, מתוך בחירה הפשית, לא אחרי מלחמת-48 ולא אחרי מלחמת-67. תהליך ההתנתקות שלנו הוא בלתי-נמנע ומתחייב מתוך המציאות.

מרביתם לדבר כיום על פער בין החזית לבין העורף. על אחת כמה וכמה גדול הפער בינינו לבין יהודי הפזורה. פער זה הולך וגדל עם כל מלחמה נוספת. בן-ציון מדבר על הצורך להכין מקום שיבטיח את קיומו של העם היהודי בעתיד. דחף טבעי יתריס כנגד זה: "האמנם חייבים בנינו לחרף את נפשם כדי שלמישהו יהיה מקום לחיות פה כאשר ייזרק ממקום אחר—בו-בזמן שאילו היה פה אתנו עכשיו אפשר שבנינו לא היו חייבים לעמוד במלחמה לחיים-ולמוות?" תוספת של שלושה מיליוני תושבים היתה משנה אצלנו את פני המציאות לגמרי.

נכון, עבר היסטורי משותף יש לו חלק בעיצוב הזהות הקיבוצית. אבל האם אין באותה מידה חלק להווה ולעתיד? השפה העברית יש לה חשיבות רבה, ואולי עליונה, כמכנה-משותף של זהות, אבל זוהי שפה חיה המדוברת רק בישראל. מה שגרם לסופרת יהודיה כמו סינתיה אוז'יק לחוש בישראל שלאחר המלחמה כמו בבית גרם לי לראשונה בחיי לחוש את עצמי בגלות. נדמה לי שהתרחש כאן תהליך משונה; פגשתי אנשים, אזרחי ישראל מזה שנים רבות, שהרגישו את עצמם בפעם הראשונה "שייכים" מפני שעמדנו בפני אסון כמעט. היה מי שאמר לי בפה מלא: "סוף-סוף אני מרגיש כאן כיהודי; ואנחנו הרי מורגלים בשואות". מובן שהמלחמה היתה להם זעזוע, אבל היא לא מוטטה עליהם את עולמם. מה שאין כן עלי, שישראל היא לי הבית היחיד שידעתי.

לא סכנת ההשמדה הפיזית אלא אזלת-היד של המנהיגות, גם לשעבר וגם בעצם ימי המלחמה, ההרגשה שגורלנו איננו בידינו, שאפשרות-הבחירה ניטלה מאתנו—כל אלה וידעו אותי בהפרתי אל המושג "שואה". מושגים היסטוריים כמו "כרם דיבנה", ועד-ארבע-ארצות, שתדלנות—שהיו בעיני בעלי קונוטאציות "גלותיות"—הוחלו על ההווה. בעצם ימי המלחמה נעשו נסיונות להוציא כביכול מתוק מעו: עכשיו שנהיה חלשים יותר, נהיה גם טובים יותר, מוסריים יותר. אבל הכוח אינו בהכרח אבי השחיתות כשם שהחולשה לא תמיד היא אם המוסריות. נדמה לי שתחושת-הכוח העבירה על דעתם לא דווקא את בני הדור הצעיר, ילידי הארץ. שאלתי פעם אחד ממכרי מנין לו הערצתו לגנרלים. והוא השיב: "אולי מפני שהייתי באירופה במלחמת-העולם השנייה וראיתי איך יהודים מתים בלי שיוכלו להגן על עצמם. אני מודה שזו חולשה, אבל פשוט אינני יכול להשתחרר מזה".

נראה לי כי מי שבעיניו צה"ל הוא בבחינת נס מתחדש בכל יום נתפס לפולחן-הכוח יותר ממי שרואה אותו כדבר מובן-מאליו. כשאתה שומע חיילים מדברים, כשאתה קורא מכתבים שלהם—לשון-המעטה כמעט יבשה, תכליתית—אתה משתכנע שאף הם שיפורי גבורה וכוח. הדברים לא היו שונים במלחמת-ששת-הימים, רק אחר-כך הציף אותנו גל אלבומי-הגבורה שלא חיילים כתבו אותם.

לאחר מלחמת-ששת-הימים ירדו החיילים על-גבי טנקים מן הצפון בשיירה גדולה דרך ירושלים; רבים ממגחינו קראו לכך תהלוכת-נצחון. במקרה הייתי בירושלים באותו יום, בחנתי את העוברים על פני. לא היתה על פניהם ארשת של מנצחים אלא ארשת של אנשים שביצעו את המוטל עליהם ועכשיו הם שבים הביתה; פנים מפויחות ועייפות, עיניים עצובות מצועפות בחיוכים. והקהל לא הריע; הוא הגיש להם בקבוקי-מיץ וחש שהוא חב להם את חייו.

חיי בארץ הזו היו כל-כך מובנים מאליהם מעצם העובדה הפשוטה שאני נולדתי בה ואבותי נולדו בה עד שמעולם לא הטלתי ספק בהמשכיותם. בעיות קיומיות אנושיות העסיקו אותי יותר מבעיית הזהות הקיבוצית, שביסודה היתה ברורה לי במידה רבה. אם אמנם חיינו בארץ אינם עתידים להיות אלא אפיזודה חולפת, כפי שניבאו כמה ממורי-הדור מעל דפי העתונות וגלי התקשורת, ולעומת זאת הנצח מובטח לעם היהודי, נצח שלי לא יהיו בו חלק ונחלה—אנה אני באה? אם השפה העברית תחדל מלהיות שפת-הדיבור ואם כל מה שיישאר מן המלה הכתובה יהיו מזמורי-תפילה—שהרי הזרם המרכזי ואולי היחיד בחיי-התרבות של העם היהודי מימי חורבן בית ראשון הוא הזרם הדתי—הרי כל המלים היומיומיות, הפשוטות תיעלמנה, ועמהן כל מה שהצטרף למשך-חיי ושאניני יכולה לראותו אלא מתוך זיקה למקום הזה—כל זה כאילו לא היה משום שנגזר עליו לחדול...

בן-ציון מדבר על הרגשת רציפות שנתנה לו המלחמה; לי היתה הרגשת הינתקות. וכאן אנו שבים אל שאלת הזהות. נכון שה"אני" הפרטי נושא מטען זכרונות של ה"אני" הקיבוצי, אבל אצלנו ניבעה מעין קרע ברצף הזכרון. האם עלי להינתק מן ה"אני" הקיבוצי הישראלי, שה"אני" הפרטי שלי שזור וארוג בו, ולהסתפח אל זכרון קיבוצי שאינני מזדהה בו אלא על-דרך השלילה. האם עלי לוותר על הרגשת ההשתייכות שלי לטובת הרגשת ההשתייכות של בן-ציון?

חיים גורי: התחלת בשקיעת השמש בתל-אביב וגמרת בניתוק מהזרם העיקרי.

פ. יזהר: האם כל זה בגלל המלחמה?

ש. שפרה: מעולם זה לא קרה לי לפני כן. פתאום היתה לי הרגשת ניתוק. זה לא קרה לי אף באחת מן המלחמות הקודמות: ניתוק מן הארץ, ממה שצריך היה לעשות בה, ממה שחשבתי שנעשה בה והתברר לי שלא היה נכון.

פ. יזהר: חוששני שפחד נפל עליך.

ש. שפרה: לא הפחד הפיזי גרם לי לחוש את עצמי בגלות. עברו עלינו כמה מלחמות, ומטבע הדברים אתה מפחד במלחמה. נדמה לי שגורם הפחד האישי היה אצלי הפעם פחות דומיננטי; פשוט ענין של גיל. אף באחת מן המלחמות הקודמות לא חשתי את עצמי מנותקת, בנכר, בגלות.

פ. יזהר: אתחיל בדברי חיים גורי—מה מטרת המלחמות של היהודים. אני חושב שליהודים אין מטרת-מלחמה. וזה סימן-ההיפך שלנו. המטרה של היהודים תמיד היתה, עד כמה שאני זוכר, הצעות של קיום-יחד ושל קואופרציה בין יהודים וערבים. ולמרבית תמהונם של היהודים נראו הצעותיהם כאי-הבנה, כתמימות, ונסתיימו במל-

חמה, כך שהם נאלצו לקום ולהגן על עצמם. והיחסים עוצבו על-ידי צורך התגוננות, שמפעם לפעם נעשה הכל קשה יותר ודראמתי יותר. אבל לערבים יש מטרות-מלחמה, כי הם נגד משהו, ב-בזמן שאנחנו חשבנו שאנחנו רק בעד משהו. יש בזה אולי גם מן האשליה-העצמית, כי בכל "בעד" טמון כבר ה"נגד" מבחינת הזולת. אנחנו פונים למלחמה כתשובה לאי-הסכמה, ושום מלחמה לא תסדיר את האפשרות של קיום-יחד. לכן מובן בעינינו שאי-אפשר לקבוע מטרת-מלחמה. הקיום שלנו כאן הוא קיום מיוחד-במינו. יש בו כוח כשהוא אומר: "אני רוצה להוכיח שאני לא אגע בכם לרעה". אדרבה, כולנו גרוויח משותפות פוריה. אבל הערבים אינם רוצים לנסות את ההוכחה הזאת. הם אמרו: "אנחנו פשוט לא רוצים שתהיו פה". זו הא-סימטריה של האיזור שלנו. לכל אחד מן הצדדים יש תרבות משלו ואי-אמון משלו והצהרות-רצון משלו. ההצהרות היהודיות היו על עוד דונם ועוד עז ועוד שלום. אבל זה ממש יצר את גירוי האימה של הערבים—העז הזאת והדונם הנוסף—ואת הצורך שלהם להגיב לא על הצעת שלום, שנראתה ודאי כהונאה מיתממת, אלא להגיב על יצירת עובדות יוצרות-מלחמה.

העיורון שלנו כלפי הערבים הוא זה שאנחנו שמים אותם במקומנו ומניחים שהם רואים את הדברים כמונו, ואנו מתעלמים מכך שבראייתם אותנו פועלת ראייה אי-ראציונלית, מיתית—ממש כמו אצלנו. סמלים מיתולוגיים שלנו אינם מתישבים על שלהם. לשנינו סבכים ומעמקים אי-ראציונליים, מלבד הראציונליים. שני הצדדים מדברים תבונית ושניהם מנסים להשתחרר מהיסתפות להתנהגות אי-ראציונלית ולהודאה שאף-על-פי שאתה שונה ממני אין זו סיבה שתסלק אותי מן העולם. ופירושו הממשי של הדבר: יצירת יחסי-שכנות. מתחילים בדברים של מה-בכך, כמו שהיה בגשרים הפתוחים שעל הירדן. בלי חציצות של נפט ושל או"ם באמצע. אם יוצרים את המגע האנושי הרגיל, הספונטאני, מתחילים יחסים להינצר מעבר למחלוקות. מתחילות אפשרויות שקודם לא העזו לחשוב עליהן. הערובה הטובה ביותר לעם היהודי היא יחסי-שכנות עם הערבים.

פ. עמיאל: כאשר יש צה"ל, יש גשרים פתוחים. לשם כך נחוץ צה"ל.

פ. יזהר: צה"ל הגיע לירדן בלי שהתכוון לכך מראש. איש לא ידע שעד הירדן נגיע. וכעת המטרה היא להגיע למצב שיתן אפשרות לתחילת דיאלוג חדש. בלי שהפעם שוב יידרדר ויהפוך דיאלוג של מכות ולא של יחסי-שכנות.

הטעות בתפיסתה של שפרה היא בשני דברים: בראיית דברים משתנים כדברים סופיים, ובראיית תהליך כעמדה מגובשת. מעולם לא היה זרם דתי אחד אצל היהודים אלא תמיד היו זרמים אלטרנטיביים. יש יהודי מגאליציה ויש יהודי מאלג'יריה; האחד תפיסתו הדתית בנויה על החסידות, על הבעל-שם-טוב, והשני לא שמע את שמעם מעולם. זה יהודי וזה יהודי. אלה שני זרמים.

ש. שפרה: אף אחד משניהם לא היה אוכל חזיר.

פ. יזהר: הגאון מווילנה לא אכל חזיר והבעש"ט לא אכל חזיר—והם או תלמידיהם היו מוכנים למסור זה את זה למלכות. תרבות איננה דבר אחד סופי. אין תרבות

יהודית אחת. יש תרבות יהודית בעלת תאריך מסוים, בעלת לוקאליזציה מסוימת. תרבות היא תהליך; היא תהליכים רבים וסותרים. אי-אפשר לומר מה זו יהדות. הכל זורם. ואין לראות תהליך דינאמי כאילו היה מוצג במוזיאון, סגור וארוז ומפורש סופית.

ש. שפרה: תיתכן יהדות בלי אלוהים?

פ. יזהר: יכולות להיות צורות שונות של אלוהות. אין אמונה אחת באלוהים. על כך הוויכוחים. הדבר תלוי באוכלוסיה הקונקרטית. אלוהים לא מצויר באופן אחד. אנחנו מתארים אותו כך, ואחרים – אחרת. ואלה מוכנים לטרוף את אלה מפני שכך ראו את האלוהים, ולא ממש כמותם.

ש. שפרה: אבל קודם-כל מניחים שהוא ישנו...

פ. יזהר: ישנו או איננו – זו שאלה חשובה. אבל גם כשאמרנו שישנו, הוא מתפרש בצורות אין-ספור. את ההרגשה שאם אינך ממשיך קורת-פיסה אחד חדלת מלהאמין באלוהים – אינני מקבל. דינו של עץ חי להוציא עוד ענפים. אין אפשרות לומר שזה כל העץ. או מדויק יותר: שזה הוא הזרם. בתקופה מסוימת, זה היה הזרם הדומיננטי; לא יצאו שנים רבות והזרם התפלג לשלושה. הטענה שלי היא שזהו תהליך דינאמי, בלתי-נפסק, שאיננו נעצר, שאינו מוצג של מוזיאון. לא כנרות-חנוכה שאין גוגעים בהם; גוגעים, ומתערבים. היחס שלי אל העבר נותן לי את הפרספקטיבה של העתיד. יש דברים שאני כאיש חילוני מקבל מן הדת.

בפגישות עם החיילים חסר היה להם מפעם לפעם מילון דתי, מושגים רליגיוזיים. והם היו די אומללים שנתפסו לא-מוכנים לכך. המאורעות הצריכו ביטויים טראנסצנדנטי-טאליים, והם היו חסרים, או עלובים ואינפנטיליים. מישהו שאל מה ההבדל בין הגישה למלחמת-יום-הכיפורים למלחמת-השיחרור. מלחמת-השיחרור באה לאחר רצף של ארבעים-חמישים שנה בהן חיתה חברה בהכרה שהולכים לקראת מדינה והדבר יעלה בקרבנות ואף-על-פי-כן בוחרים בדבר והולכים לקראתו עד השיא. מי שנלחם במלחמת-השיחרור הזדהה עם כל המטרות.

מלחמת-ששת-הימים נתנה הרגשת אשליה שעתה סוף-סוף הדבר בידינו, שאנחנו מצפצפים במידה מסוימת על העולם, שהאווירון הלבנוני ייתפס בידינו ולא חשוב מה יגידו כולם, שידנו ארוכה והיא מגיעה לנורווגיה לעשות שם ככל שרוצים. על רקע זה של בטחון מוגזם ואנוכי נפל פתאום יום-הכיפורים. לא היתה לפניו ההתחלה, לא כוונות ולא חרדה, ההמראה האטית של ארבעים שנה משנות "השומר" ועד מלחמת-השיחרור. פתאום נפל עלינו הדבר. עם שלם עלה על מארב. הנפלא שבדבר הוא איך במהירות כזו נתגלה הישראלי בכל יפיו, בכל תושייתו – כמו שממשלתו נתגלתה בכל אזלת-ידה...

נקודת-המוצא של אהרן אמיר היא שאנחנו עומדים לפני עוד מלחמה ועוד מלחמה, וכוחנו העצמי לא יספיק לנו, ולכן עלינו להיות חזקים, והואיל וממקורות יהודיים לא נוכל להפיק את כל הכוח הנחוץ לנו – נגייס לנו גם אחרים. אלא שלאחרים הללו יש רצון-עצמי. ולא שאלת אותם אם הם רוצים. אם הם מוכנים ורוצים להשתתף –

זה דבר אחד ; אבל לכוון מדיניות כזו שאנחנו נכפה את רצוננו עליהם עד שירצו כמונו— זה לא. זה מה שהרגיז אותי בנוגע ל"שטחים". והרי אין "שטחים" אלא יש אנשים. אף כי יש הבדל, כמובן, בין סיני ובין יהודה ושומרון, שבהן מיליון בני-אדם שיש להם רצון משלהם.

אם כן, כיצד אתה מתכוון לקראת מלחמות העתיד ומגייס לך מבין הגויים : אתם תהיו יהודים, כי זה כדאי לנו ! לשם מה עליהם להתגייס ? אתה מאמין שתטפח בהם מוטיבציה ? לטעמי, זה שיעבוד האנושי שבהם. הם מבוגרים בעלי רצון-בחירה. ואני איני הולך למכור להם רעיונות. אני כופר בכך בכל ענין החינוך, ובעיני אין זה חינוך כאשר "מקנים ערכים" למישהו שלא בחר בהם. זוהי כפיית בני-אדם לדבר שהם לא בחרו בו. בחירתו של אדם תיעשה בשעה שיהיה מבוגר ובשל, ותפקידי כמחנך לתת לו אפשרות לדעת איך בוחרים ולתת לו את ההזדמנות לבחירה. מה שאמר אהרן אמיר הוא שיש אנשים שיעזרו לי במטרת. יכול להיות שיבחרו להשמיד אותי ולהצטרף לאחרים. מה שאני צריך לעשות הוא שאותם יהודים שרוצים בזה יבואו לארץ, בגלל שרשים עמוקים ובגלל שותפות ברצף ההיסטורי ולא מתוך אופורטוניזם— עד ימי אחרית-הימים, כשאולי יימחקו סייגים של עמים. הכל צריך להיות בנוי על אוטונומיות של בחירה. יכולים להצטרף אלי אנשים שמתוך הכרה ובחירה הם מבקשים להזדהות הזדהות אישית עם ההווה ועם העבר, שהם יונקים כמונו ממיתוס עתיק, לא מוגדר-עד-הסוף, כאגדות שספגו בילדותם, כחצי-צל-חצי-אור. כאלה שמשהו משותף קיים בהם—אם על-ידי השפה, אם על-ידי סמלים, אם על-ידי מיתוס, ואם על-ידי הכרעה ריאלית בעניינים קונקרטיים. בלי זה, אנשים יבואו ויירדו מכאן. מבחינתי : רצונם, יבואו ; רצונם לחזור מכאן, יחזרו. התפקיד הקשה שיש לאנשים פה, לעמוד במלחמות הקשות ביותר שיש היום בעולם, מוכרח לצמוח מתוך התפקדות אוטונומית של אנשים עם עבר ותחושה לעתיד. נלווים ?— בבקשה.

אשר לספרות. ספרות אינה, לדעתי, בבואה של המציאות, ואין להסתמך עליה כעדות. ספרות היא מציאות בצד המציאות. תפקידה לא לשקף, והיא אינה עדות אלא בעקי-פין. ולפיכך לא טענתי בשם ספרות-המלחמה. הפגישה היא בין אנשים. היו ביניהם אנשים שקרה להם דבר מכאיב ביותר : בוקר בהיר אחד והעולם השתנה תכלית-שינוי, ועדיין הדבר מתמשך. קרו הדברים המכאיבים ביותר, הדברים הכבירים ביותר, והדברים המביכים ביותר. הפגישה אתם מצאה את כולנו פתוחים אחרת—כשהקשר לתמול-שלשום ברור וגם לא-ברור, והקשר למחר עוד מעורפל מזה. הם דיברו אלינו. נפתחו לדבר. על נושאים ששתקו עליהם הרבה זמן ; או שהיו להם בעיות ואמונות— ועלו על שרטון.

מה נורא לאדם יותר מתביעה לחזור למקום שהוא גיהנום, והם חזרו ועשו זאת פעם ופעמיים וארבע פעמים—בטנק פגוע אל אמצע האש—וחזרו וברחו מבתי-החולים, ולא חדלו ונתנו למעלה מכל המצופה. אי-אפשר להסביר זאת רק בניסוחים פראגמטיים, כשם שאסור להיתפס לגישה מיסטית בלבד.

בענין המשטר. אני מתכוון לומר שתוך כדי שנות המדינה הגענו אל מיצוי משטר של

מפלגות שהצדקתן היתה קדם-מדינה. בתקופה שלנו, במציאות המשתנה, אי-אפשר להתמיד במפלגות, ברעיונות, באישים ובפתרונות. מבחנו של מנהיג הוא בכוחו להוציא ממצב של שיתוק.

ואילו הקבוצה הנושאת כיום בשלטון נראה שמיצתה את עצמה ואין לה הצעה כיצד לצאת מן השיתוק. זה פוגע בעצם היכולת שלנו להגדיר את עצמנו ולקוות ליכולת ניצול הפוטנציאל האנושי העצום למשהו יקר יותר. כל המפלגות בארץ הן מפלגה אחת, בעצם, שסימניה הבולטים הם שנים: שאינן שואלות את פי חבריהן לדעתם מה לעשות, ושחל בהן שיתוק רוחני יסודי ולפיכך אינן יודעות איך לרענן את עצמן מלמעלה ועד הבסיס. ולרענן משמע: להציע תמורות. חריגה מזה, אפשרות לתת ביטוי פוליטי לקבוצת אנשים חדשים, כגון אלה מהצבא, ולחפש מפנה בפתרונות נכונים למצב הזה. דרושה תפיסה אחרת על מהות החברה ועל מקומו של האזרח היחיד בתוך החברה. מכאן אתה רואה בעליל שפע כוחות, אנשים יפים בעמידתם האנושית, בעלי כוח-יצירה ומוכנים לשאת באחריות—ומכאן, אין איש נזקק לאוצר זה, לגדול שבאוצר-רות. והכל מתמשך בדפוסים שאי-אפשר להוכיח את ריקותם ונפסדותם יותר ממה שהוכח בכפדה שבהוכחות.

א. אמיר: הפלגנו במסע ארוך לתוך הלילה, ונדמה לי גם שלא אפריז אם אומר שנגענו, לפחות, בכמה שרשים של כמה דברים יסודיים. וגם אם לא היה מקום, כמובן, ולא היתה גם כוונה, לצפות ל"סיכומים" מוסכמים ולתשובות מוסכמות, נראה לי שהסתמנה איזו הסכמה בהצגת השאלות.

בנקודה אחת לפחות, שאותה העלה ס. יזהר בסיום דבריו בתכלית התוקף והבהירות, יש בינינו, כמדומה, הסכמה גם במתן תשובה. אני מתכוון להצבעה על עיוותו של המבנה הפוליטי של מדינת-ישראל, ולהרגשת ההכרח לשנותו תכלית שינוי. מן היסוד. כיום זוהי הרגשה כללית למדי, וכנראה מעולם לא היתה משותפת עדיין לאחוז כה גדול של אזרחי המדינה הזאת כמו עכשיו.

אף-על-פי-כן, ארשה לעצמי לנצל זכות-יתר של מנחה ולהעיר, בסיכום הדברים, כמה הערות. ובראשונה: לענין התביעה הזאת, הפמיה הזאת, ל"שינוי".

מתקבל הרושם שכמכנה-משותף לגילויים השונים של קריאה לתמורה—תמורה לא "בטרם פורענות" אלא "לאחר פורענות"—עשויה להתגבש איזו פרוגרמה שעיקריה חיוק "הדמוקרטיה המפלגתית" בתוך המפלגות למיניהן, חילופי-אישים מסוימים בצמרת השלטון והמפלגות, ושינוי שיטת הבחירות הארציות-היחסיות לאיזו גירסה של בחירות אזוריות-רובניות-אישיות.

אין לזלזל בתקפה של מערכת תיקונים מעין זו. אין לזלזל בסיפוייה להתקבל, לנוכח עירעור הבטחון-העצמי בהנהגת המדינה ובמנגנוני המפלגות עצמם. אין לזלזל גם במידת התועלת הפוטנציאלית של השינויים האלה, אם יונהגו, ומשעה שיונהגו. אבל בסך-הכל הרי אלה תיקונים הנדרשים זה כעשרים שנה, או אף יותר, ולא דווקא על-ידי אישים וחוגים "שוליים" בציבוריות הישראלית ובמיסד השלטוני הישראלי. ובסך-הכל אינני סבור כי זו התמורה ההולמת את ממדי המשבר הפוקד כיום את

החברה הישראלית בעקבות המלחמה האחרונה—שהוא משבר מוסדי, משבר-ערכים, ובעיקרו של דבר משבר רעיוני. המצב הנוכחי שאנו שרויים בו—שהוא מצב חולה, מצב כאוב, מצב מעורער—מחייב לפחות מחשבה על תרופות ראדיקליות יותר שתהיינה בבחינת "שיפול-שורש".

לדעתי, החולי המוסדי-השלטוני מחייב לחשוב ברצינות על כינון משטר נשיאותי במידנת-ישראל, פחות או יותר לפי הדוגמה של ארצות-הברית. משטר סמכותי חזק, שבקדקדו מובטחים לו רציפות וכושר-הכרעה ובבסיסו מובטחת לו ייצוגיות אותנטית בתוקף בחירתם של נציגים אזוריים לפי שיטה רובנית-אישית, ומן הבסיס עד הקדקוד הוא מגלם ומבטא את האינדיבידואליות של אישים נבחרים ושל ציבורי-בוחרים מקום-מיים ואינטרסים אזוריים. משטר הצמוד לתחוקה-שבכתב. משטר הבנוי לא רק על אזורי-בחירות אלא על אזורים, או חבלים, בעלי מידה רחבה של ניהול עצמי, או שלטון עצמי. ומשטר הכפוף לבית-דין עליון, המפרש את התחוקה כפי הצורך, המוסמך לאשר ולפסול, ואולי אף להגיש, הצעות של תיקונים תחוקתיים, בהתאם למסיבות ולצרכי השעה.

ועוד הערה אחת, אף זאת רק על קצה המזלג, כהשלמה לדברים שאמרתי קודם בענין הנכונות להרחבתם של מקורות כוח-האדם שמהם אנו נבנים, ומהם יהיה עלינו להי-בנות עוד שנים רבות אם חפצי-חיים אנחנו. אם היה כאן מי שחשד בי שרוצה אני לכוף לא-יהודים באירופה, באמריקה, או ביבשות אחרות, לבוא אלינו ולהיטמע בתוכנו, הרי ייחס לי יומרות שאין לי, ואולי גם תמימות שאין בי. כל מבוקשי בהקשר זה הוא שנשתחרר מסייגים עקרוניים—רעיוניים, נפשיים, מוסדיים ומשפטיים—הגזו-רים עלינו מראש איזו הומוגניות סתגרנית, צמצמנית, שאני חושש מאד שלא נוכל לעמוד בה לאורך-ימים, אם אמנם חפצי-חיים אנו כמדינה, כלאום, כחברה לאומית-טריטוריאלית. חברה או מדינה המעמידות מראש סייגים מרחיקי-לכת ביותר לכושר הקליטה, הספיגה, הבליעה והעיכול שלהן מסוגלות אולי לפתח ערכים ונכסי-רוח יקרים ונעלים, אבל עם זאת הן נדונות—במקרה הטוב!—לקיום של "פוסילים היסטוריים", של מאובנים, לפי הביטוי הידוע כל-כך לשימצה של ארנולד טוינפי הזקן.

זמן לא רב לפני מותו אמר בן-גוריון ש"מדינת-ישראל עדיין לא קמה". כך אמר האיש שרבים רגילים לזקוף לזכותו את עצם הקמתה של המדינה. מבחינת דפוסי המנטאליות וההתנהגות של ה"קולקטיב" הישראלי ודאי יש הרבה אמת בדברים, אולי יותר מכפי שהתכוון לכך בן-גוריון עצמו. והשעה הזאת—הגורלית, ההיולית, הערטי-לאית, המערטלת—יפה יותר מהרבה שעות "מאוזנות" יותר שקדמו לה למאמץ לקום ולבנות, סוף-סוף, את מדינת-ישראל.

למאמץ של מחשבה-תחילה שסופה מעשה, מעשה גואל ומשחרר.

אלישע פורת: צריחות הקאקים

צְרִיחוֹת הַקְּאָקִים עֲכָשׁוּ
בְּהֶרֶף דּוֹאוֹת שְׁחוֹרוֹת
כְּמוֹ רוּחוֹת הַנְּעָרִים
שֶׁגַם פְּנִיָּהֶם עוֹלִים

בְּצִמְרוֹת. נִתְלִים בְּתוֹךְ
הָעֲנָפִים, הַקְּאָקִים צוֹרְחִים
כְּמוֹ רְדוּפִים מִתְקוֹטְטִים
פְּתֹאם כְּמוֹ חָשִׁים
בְּנְעָרִים, בְּהֶבֶל נְשִׁימָתָם.
וְנִכְרְכִים בְּתוֹךְ אֲוִיר
הָעָרֵב, צוֹנְחִים בַּסּוּף:
שְׁמוּטֵי-כְּנָפִים בְּגֵרוֹן
נָבוֹב, נָחִים כְּנִבְגָדִים
שֶׁקֵּטִים וְלֹא מוֹחִים.
מָחַר יִמְרִיאוּ וְיִסְעוּ
מִפֶּה. לֹא יִחְנוּ.

ג'בע, דצמבר 1973

לעפר הבזלת שאני
לְעֵפֶר הַבְּזֹלֶת שְׁאֲנִי
יֹרֵק יֵשׁ רִיחַ
מִחֶרֶבֶן. מִשְׁהוּ קְרוֹשׁ
כְּמוֹ דָם אוֹ כְּמוֹ
אֲבָנִים שֶׁהָיוּ פֶּעַם
לְבַת, וְהִתְקַרְשׁוּ לְפִתְעַ
לְגַד עֵינָיו הָרוֹאוֹת
שֶׁל קִתְּקֵצֵיר הַחוּרָה
עַל מַחַט מְצַפְּנוֹ שְׁמִטְרֶפֶת
וּבֹעֵט מְרַב כְּעֵס
בְּאֲדָמָה הַקְּשָׁה. וּמִתְכַת
פְּתֹאם מְצַלְצֵלֶת מִתַּחַת
לְרַגְלָיו. רְסִיסֵי הַחֶצֶץ
מִתְחַדְּדִים בְּמַעוֹפָם וְשׁוֹרְקִים
בְּתִסִּיסָה, שׁוֹקְקִים לְבִשָׁר
פִּי וְלִרְכוֹת שְׁפָתַי
שֶׁלְתוֹכָן הֵם מִתְפַּצְּחִים
עֲכָשׁוּ. אֲנִי יוֹדֵעַ בְּאֵמֶת
שֶׁלְעֵפֶר הַבְּזֹלֶת יֵשׁ טַעַם
מִחֶרֶבֶן. מִשְׁהוּ –

ג'בע, ינואר 1974

יצחק אורן: על חטא

סבטלנה אפשטיין.. ככה זה... שני הפכים בנושא אחד—סבטלנה ואפשטיין. כדאי לערוך מחקר דמוגרפי-סוציולוגי בדבר הצירופים המשונים הנהוגים בפזורה בין שמות פרטיים, שכמעט כולם נשאלו מן הסביבה האנגלית-הצרפתית-הרוסית, לבין שמות-המשפחה, שרבים מהם עדיין גשתיירו במקורם היהודי-האשכנזי; מכאן ז'ן ינקלביץ', פיטר רבינוביץ' ופאבל פינקלשטיין...

סבטלנה אפשטיין מורה לספרות רוסית היתה שם ואילו כאן נוטלת היא שני גליונות-נייר חלק פולין, משחילה נייר-העתקה ביניהם, זוקפת את הגליונות במאונך עם שהיא מתופפת בהם קלילות על-פני השולחן ונותנתם בריוח הנועד לכך על גבי גליל-הגרר שבמכונת-כתיבה. או-אז חוזרת היא ומישרת את הגליונות מלמעלה ומן הצדדים, לוחצת על זיו שמימין למכונה, ובזריות מופלאה, כדרכה, מדפיסה כותרת באותיות קיריל-רבה. ואף שהאותיות רוסיות, אין הן מתלכדות כדי מלה רוסית בעלת משמעות ומובן. אפשר שלא מלה אחת היתה זו אלא שתיים, שכן שתי הראשונות מבין המש האותיות ניצבו לחוד ושלש האחרונות בריוח-מה מהן.

לשווא ניסה יעקב שמואלי לפענח את שתי המלים. בעודו מאמץ את עיניו נתנה בו סבטלנה מבט ציפיה, ואצבעותיה המונחות על קלידי המכונה מוכנות ומזומנות היו לפתוח במלוא תיקתוקה המהיר.

הרבה נתקל יעקב שמואלי בגברים, בנשים, ואפילו בתינוקות, שתווי-פניהם כמו קפאו עליהם ביום בו צר בורא-העולם את צורתם והם עומדים בקפאונם כל ימי חייהם, ואילו עיניהם—מתוך סתירה חדה לקיפאון זה—מפיקות הבעה כה עשירה וצבעונית ומקרינות חיים פנימיים כה ערים ודינאמיים עד כי תוהה אתה איך היו עיניים תוססות אלו לבשר אחד עם הפנים הדמומים הללו. סבטלנה אפשטיין היתה היפוכם הגמור של בריות אלה. מימיו לא ראה יעקב פנים כפניה של זו שכל קו ותו בהן—החל במעבה חריצי קמטים עדינים-זערוריים בסמוך לזוויות העיניים וכלה בשפתיים עבות-חושניות הנפשקות בבת-צחוק לטפנית-מוזיקלית, החל בציצת בלורית חומה-כהה, שהיתה משתפלת על המצח, לא תמיד באותו מקום, ומתנפנת במרדנות מופגנת וכלה באף חטוב של אלות יווניות מקדם, המסתיים בנחיריים, שבשעת דיבורה הן מתרחבות כנחירי סוסה גזעית הדוהרת רתומה ברכבי פרעה—כל גומה וכל תג בפניה של סבטלנה שפעו ביטוי עז, משתער וכובש, ואילו עיניה כבויות היו, דהות וקהות, משל לשתי אבני-חן—לא מן היקרות ביותר—ששופצו בטבעת זהב-אופיר זרועת אבק-יהלומים. לפיכך כשנתנה סבטלנה ביעקב שמואלי את מבטה המיחל הרי אפילו אותה משיכת-כתף ימנית והסטת-ראש לשמאל הביעו את הציפיה ביתר-עוז מן המבט עצמו.

"מה הדפסת ?" שאל יעקב.

"על חטא", אמרה סבטלנה.

רק אז תפס יעקב את משמעותו של הכתוב. אותיות-קיריל הרוסיות הצטרפו לכדי שתי מלים עבריות: "על חטא".

"מה פתאום ?"

"אמרת שאתה עומד להכתיב לי שיחה שתשא את השם 'על חטא'."

"מתי אמרתי ?"

"לפני חמש דקות."

אפשר, אפשר שאמר כך לפני חמש דקות, אלא שבינתיים התחוללה במוחו ריצת-אמוק של רעיונות, מחשבות והירהורים שהתגוששו זה עם זה, רדפו זה אחר זה ובלעו זה את זה כעננים טרם סופה, והכותרת "על חטא" גשתכחה ממנו. "שיהיה על-חטא", אמר בלבו ופתח בהכתבה רהוטה עם שהוא מנסה כמיטב יכלתו לתרגם לרוסית מודרנית – לשון רוויית מונחים מארקסיסטיים, המנותקת זה למעלה מיובל שנים מכל מכלול-מושגים פולחני-דתי – מכל שפן יהודי – את עבודת-הקודש של יום-הכיפורים. "על חטא שחטאנו לפניך באמונה באדם, בישרו, בהגינותו, ב... ב... רוחו... רוח... רוח..."

הנה המעצור הראשון. ברור היה ליעקב שהוא נקלע מבלי משים אל תוך שירו של טשרניחובסקי, "אני מאמין", ואינו יכול לתרגם לרוסית את אוירתו, את משמעותו ואת מהותו. זכר כיצד היה אביו המשכיל מזמר שיר זה לאחר סעודת-שבת על מקומן של הזמירות המסורתיות :

כי עוד נפשי דרור שואפת,

לא מכרתיה לעגל פז –

כי עוד אאמין גם באדם,

גם ברוחו רוחו עז.

"דרך אגב, סבטלנה, האם את יודעת מה פירושו של המלים העבריות שהדפסת ?" "על חטא ?" שאלה סבטלנה ; לא רק בקולה שאלה, זה הקול הלטפני הנמסך באזנו של השומע, אלא גם, כדרכה, בלוויית תגודות-בזק של כל שרירי פניה, מְשֵׁל זרם חשמלי עברן ; וכשהיא הוגה את האותיות מרפכת היא את הלמ"ד שב"על", כפי שנוהגים הרוסים בבטאם מלים זרות, מעדנת את החי"ת הצרויה שב"חטא" ומשווה למלים לוויית-חן ענוגה. "על חטא ? לא, אינני יודעת".

"מדוע לא שאלת ?"

"סמכתי עליך. וגם ברור היה לי שתוך כדי הדפסה תתחוויר לי משמעותן של המלים האלו. והעיקר, יעקב, הזמן קצר. אנחנו רוצים לשדר את השיחה יחד עם מהדורת-החדשות של חמש בבוקר, כשההאזנה שם נוחה ביותר וההפרעות מועטות ביותר". כן, סבטלנה זו יודעת לעבוד. ימים ולילות אלה הכל עובדים כמיטב יכלתם ואף למעלה מזה. מלחמה. מיתח. סכנה. עם-ישראל אין דומה לו ברגעי סכנה. מנער ועד

זקן, מליד הארץ ועד לעולה חדש. סבטלנה אפשטיין זו עדיין לא מלאו שנתיים לעלייתה. אשת "אסיר-ציון" שנדון לכמה שנות מאסר בשל פעילות נמרצת ונועזת למען הציונות והעליה, והוא מתענה במחנה-הסגר אי-שם בסיביריה. סבטלנה אף היא חירפה גפשה במלחמתה האישית לעלייתה שלה ושל שתי בנותיה. שהאחת בהן בת עשר ואחותה בת שש. מתגאה בהן סבטלנה לאמור: "הללו מדברות עברית כצבריות", ואילו היא עצמה אינה יודעת פירושן של שתי מלים עבריות שכל יהודי באשר הוא שם שיננן עשרות פעמים יום אחד בשנה זה אלפי שנים.

"על חטא" ביאר לה יעקב באָר היטב, "הרי אלו מלות-פתיחה של תפילה שנוהגים לאַמרה ביום-כיפור, והיא כולה וידוי על חטאים שחטא איש יהודי במשך השנה שחלפה. תוך כדי תפילה מקובל לטפוח על החזה לשם ביטוי סמלי של תחושת האשמה והנכונות לחזור בתשובה".

"זאת ראיתי בבית-הכנסת בחארקוב", אמרה סבטלנה. העלתה על שפתיה חיוך הססני ורהוי, ומיד ניסתה לכבשו מחשש שמא תפגע ברגשותיו הדתיים של יעקב. "פנים אלה אינם מסוגלים להסתיר דבר", חלף הירהור בראשו של יעקב, ובו ברגע הכיר בפניה של סבטלנה, שהיא הרגישה כי ראה ללבה. הסמיקה מקצות שערות ראשה ועד צווארה החשוף, בתנועת פירכוס הסיטה ראשה מעברו לעבר מכונת-הכתיבה, ריתקה מבטה אל גליל-הגרר ושאלה ביושב:

"מה הלאה?"

"מה הכתבתי לך קודם?"

"על חטא שחטאתי לפניך באמונה באדם, בישרו, בהגינותו, ברוחו... רוח..."

"אמרי לי: את ביקרת בבית-הכנסת בחארקוב?"

"כן. אחרי מלחמת-ששת-הימים... מאז הייתי כמה פעמים".

"ולפני כן?"

"לפני כן לא".

"אף לא פעם אחת?"

"אף לא פעם אחת".

"לפני שנחזור אל ההכתבה, אשאל אותך פירושן של עוד שתי מלים עבריות..."

"מה זה, בחינה? דווקא הלילה... בשעה זאת?"

הסומק שבלחייה כשם שפרח כהרף-עין כך הפך בן-רגע חנירו.

אמת נכון הדבר: שעתי של לילה זה לא היתה כשרה לבחינה. הלילה ליל היום העשירי למלחמת יום-הכיפורים היה, והשעה שתיים אחר חצות. אמור היה יעקב שמואלי להכתיב לסבטלנה אפשטיין שיחה בלשון הרוסית שנועדה לשידור לחוץ-לארץ וסבטלנה היתה אמורה להקליטה באולפן בעוד כשעתיים באותו קול קטיפתי וגמיש שנתברכה בו אשה זו. לא עת בחינה היא, ואף-על-פי-כן...

"שמעת את הביטוי 'קידוש-השם'?"

"לא".

זהו-זה. הללו מוכנים היו למסור שם את נפשם על קידוש-השם אף שמעולם לא הגיע

לאזניהם שמעו של מושג זה. צא והסבר לה ברוסית: "הקדשת-השם של האלוהים". לא טעם ולא ריח. אפשר שגם כאן מוכנים הם לחרף גפשמ. על-כל-פנים, החבורה שנתלכדה כאן, רובם-ככולם עולים חדשים, כל אחד מהם עובד בימים אלה כמטורף. ימים ולילות כמעט בלי הפוגה. נוסעים הביתה לפוש קימעה ומיד חוזרים. אמנם חלק ניכר מהם יש להם מכוניות משלהם. גם סבטלנה יש לה מכונית. היא הציצה בשעונה. פניה הביעו קוצר-רוח לא רק משום שלא נוצרו להסתיר משהו אלא גם משום שהפעם, לפי כל הסימנים, לא היתה מעוניינת להעלים את העובדה שסבלנותה קרובה לפקוע. החיוך סר זה-כבר משפתיה הקמוצות ובוזויות פיה נצטברו בועות-קצף זערוריות.

"טוב", התעשת יעקב, "מחקי את המשפט שהכתבתי קודם ונתחיל מחדש. אם כן..."

ב

"יום הכיפורים יום של חשבון נפש הוא לעם-ישראל, יום של היטהרות ווידויים. כל יום-כיפורים כך; יום-כיפורים זה, שבו קמו עלינו משנאינו וניסו לכלותנו בעזרת כוח-איתנים שטני, יום-כיפורים גורלי זה בתולדות עמנו על אחת כמה וכמה ראוי הוא שכל אדם מישראל יכה בו על-חטא ויבקש מחילה על עוונותיו. כלום יכול אדם לזכור את כל חטאיו ולהגדירם? טוב עשו אפוא חכמינו שהתקינו רשימה אלפביתית של חטאים, שפל המעיין בה יוכח מיד שכמה מן הפריטים המנויים בה אין הוא נקי מהם כלל וכלל. לדוגמה: חטאים בבלי דעת, בביטוי שפתיים, במירמה, בהירהור-לב, בזילזול, בזדון ובשגגה, בטיפשות-פה, ביצר הרע, בלשון הרע, בלצון, במשא-ומתן, במאכל ובמשתה, בנטיית גרון, בעיניים רמות, בצרות-עין, בפריקת-עול, בקלות-ראש, בקשיות-עורף, בשנאת-חינם, ואחרון אחרון בתמהון-לבב. אכן, תמהון-לבב זה הוא החמור בעוונותיו של מחבר השיחה הזאת, תמהון-לבב על שלמרות הנסיון המר של שלושת-אלפים שנה, הוסיף עד היום הזה-ביתר-דיוק, עד לפני עשרה ימים- להאמין ביסוד האנושי שבאדם, ביציר-אנוש כפרט ובמין האנושי ככלל".

אצבעותיה של סבטלנה תופפו בקצב הכתבתו של יעקב. עם תחילתו של המשפט האחרון נתרעדו נחירי אפה החטוב, עם אמצעו חזרו לחייה וסמקו ועם סיומו נתרפרפה על שפתיה ראשיתה של בת-צחוק, שעד-מהרה הרקידה את כל תווי-פניה.

"מה יש?" שאל יעקב בחומרת-מה.

"אתה לא נראה זקן כל-כך?"

"מה פירוש?"

"אתה מדבר על נסיון אישי בן שלושת-אלפים שנה".

אכן, יש לה חוש-הומור לסבטלנה. לכשיתראו שנית מחר ינסה יעקב להסביר לה שנסיונו האישי במהויות היסטוריות התחיל לא בשנת 1967, לאחר מלחמת-ששת-ימים, אלא בשנת 1300 לערך, עם יציאת-מצרים ומתן-תורה. לא, עוד לפני כן, עם חצו ששמע אברהם מפי הגבורה או מעמקי לבו לאמור: לך לך מארצך וממולדתך מבית אביך אל הארץ אשר אראך. אמנם מבחינה פיזית העתיק את מושבו אל הארץ

הזאת לפני 37 שנים בלבד, אבל רק משום שכבר אז ספג אל קרבו את לשדן של 3700 שנים המפרידות בין יום צאתו של אברהם מאור כשדים לבין ליל כניסתו של יעקב שמואלי לקרון-רכבת באחת מערי המזרח הרחוק. כל אלה ינסה להסביר לסבטלנה, ואשה נבונה שכמותה, היודעת גם להקשיב, הבן תבין. אלא שיש לדחות את ההרצאה למחר. הלילה צריך למהר.

„צדקת“, סח במאופק „תקני את המשפט: 'תמהון-לבב על אשר לפני עשרה ימים האמנתי בחזון, שלא חדל להיות חזונו של עמי על אף הנסיון המר של שלושת-אלפים שנה: האמנתי ביסוד האנושי, וכו'... עד ל... 'ובמין האנושי בכלל. ברור?'“ לעזאזל. כל ימיו נקעה נפשו של יעקב שמואלי מן ההכרח להגיב בכתב על מאורעות היום. לא לכך הועיד את רוחו היוצרת בימי-עלומיו. בימים ההם האמין אמונה שלמה כי מקומו באולימפוס, באותו יישוב-משלט של אלים החולש לא על הרגע אלא על הנצח. ואכן, ראש-וראשון לאלים אלה, אביר סופריה של רוסיה ואחד מענקי-הרוח של העולם כולו, משנתבקש להגיב על פרעות-האימים בקישינוב. שזיעזעו את העולם הנאור (ושמא לא היה הזעזוע אלא יציר קולמוסם של כמה קוסמופוליטים יהודים; ואולי העולם הנאור אף הוא כל-כולו פרי דמיונם של אלה?), קבל על כך במכתבו אל אחד מידידיו בזו הלשון:

„הכל דורשים ממני שאביע את דעתי על המאורע בקישינוב. מקורה של אי-הבנה זו בכך שנתבע אנוכי לפעילות של פובליציסטן, ואילו אני הנני אדם העסוק ראש-ורובו בשאלה אחת מוגדרת בתחלט, שאין לה ולא-כלום להערכת מאורעות היום, כלומר שאלת הדת ויישומה אל החיים... לו הייתי נוהג כך, חייב הייתי להביע דעות שלא נתלבנו די צרכן במחשבותי, דעות שטחיות ותפלות תוך חזרה על דברים שכבר אמרום אחרים, ואז לא היתה לדעותי אותה חשיבות שבגללה דורשים ממני להביען.“

יעקב שמואלי לא עסק מימיו בשאלה מוגדרת בתחלט כגון שאלת הדת ויישומה אל החיים. אף-על-פי-כן גם אותו הטרידו משחר נעוריו בעיות ונושאים שהם מכבשונו של עולם ותוהה היה על מהות הבריאה ותכליתה, על תפקידו של האדם בה ועל הכל על ייעודו ההיסטורי-הקוסמי של עם-ישראל. עדיין לא העלה על הכתב דבר וחצי-דבר וכבר סמוך-ובטוח היה בתום בחרותו כי עתיד הוא לפתור את כל הבעיות הללו לישרם את פתרונותיו אל החיים. וכבר בימים שבין שחרות לעמידה גמר אומר בלבו שכל עוד לא פתרון ולא יישמן לא יפנה אל המוני העם—לא יכתוב למענם ולא ידבר אליהם. והיה כי תציקהו רוח בטנו, הרעף ירעיף יצירתו אך-ורק למעטים, לבחי-רים, ליחידים אניני-טעם וברוכי שאר-רוח.

ועוד הבדל היה בינו לבין טולסטוי. הלה אך מתי-מספר פנו אליו שיגיב על מאורעות היום, וגם אלה רק בערוב ימיו, ואילו על פתחו של שמואלי צבאו המונים כשהיה בן י"ח בלבד ותבעו ממנו במפגיע שיקדיש את בת-שירתו לענייני השעה. ומעשה שהיה כך היה:

במאורעות 1937 שומר היה יעקב בכרמי השומרון, ובאשמורת האחרונה של הלילה, כאשר בא בן-זוגו להחליפו על משמרתו שעה שאין מכירים בין תכלת ללבן. גורר

היה את מזרנו אל מעבה הכרם. בוחר לו גפן פוריה ששריגיה שחו לארץ מכובד פריים, משתרע תחתיה, בוצר אשכול עמוס לעיפה ענבים שהבשילו ביום ונתכסו רסיסי-טל צונן בלילה, ונותן אל פיו ענב אחר ענב. היה מכרסם, לועס ובולע מחרצנים ועד זג ומתענג על עולמו של הקדוש-ברוך-הוא כאדם הראשון בגן-עדנו. ולא עוד אלא יתרון היה לו על אדם הראשון, שהלה אכול מכל עץ הגן ומעץ-הדעת טוב ורע לא אכל ממנו, ואילו יעקב שמואלי, תוך כדי אכילה מפירות עצי הגן, ניסה לנגוס גם מפרי עץ-הדעת בטרם יירדם לפני הגן החמה: היה הוגה והוזה, מהרהר ומתעתע כיד דמיונו הטובה ומפליג בשגיונות על ענייני היום ועל ענייני הנצח, על חיי-שעה וחיי-עולם. לראשונים-גדר נדר בלבו-יקדיש את רובהו ולאחרונים את עטו. הרובה רובה אנגלי היה, קל ונוח לשימוש והעט עט-נובע משופח שקנו לו הוריו בחוץ-לארץ ערב הפלגתו למרחקים. כיון שהיה הרובה מוטל לימינו, היה מאמץ אותו אל לבו. ואילו העט-הנובע מונח היה לו בכיס מכנסיו ולוחץ קימעה על ירכו כל-אימת שהיה מתהפך לאותו צד. באותה שעה היו ההמונים עוטים עליו ומבקשים לאנוס את בת-שירתו ולכפות עליה כגיגית את הר מאורעות היום ובעיות הרגע, אלא שהוא ניצב כנגדם כסלע איתן ומשיב פניהם ריקם. עד היום הזה נשתמר בזכרונו שיר שחיבר באחד הימים ההם, לאמור:

אזי כיוץ המשורר את הקמטים
וכה אמר: אני פייטן, אך רק למעטים,
כוכב דורך בשחק רווי-אונים
ולא מנהיג דובר אל המונים.

ברבות הימים לא נסתייע בידו לקיים את נדרו בדבר הרובה והעט. חולני היה מלידה, ולו יצא לאוויר העולם בימי-קדם בספארטה חזקה עליו שהיה מושלך מראש סלע, ככל אותם תינוקות שלא סיפקו את דרישות מאשריה של מדינה זו לגבי רמת הבריאות הגופנית של תושביה. הואיל ונולד בימינו-אנו ולא בספארטה דווקא גדל בחממת האהבה הגדולה שהשפיעו עליו הוריו, וטופח בעזרת התרופות שפיטמוהו בהן רופאיו, אך בעלי הרובים שטמוהו כל ימיו, ועל-כל-פנים לא העריכוהו, ולאחר כל בדיקה רפואית פטרוהו ב"בלי מאמץ". לפיכך כבר בימי מלחמת-העולם השניה היה יושב רכון על שולחן באחד ממשרדי הצבא הבריטי וסיפם טורי מספרים ובמלחמת-48, כאחת-עשרה שנה לאחר שחובר השיר הגא בכרמי שומרון, שוב לא עטו עליו ההמונים בחלום כדי שיגיב על ענייני היום ועדיין לא ספוהו רבבות-עם בהקיץ כי ימילם, אבל צה"ל מינהו עורך עתון צבאי בימות המצור בירושלים. הוא לא כיוץ את הקמטים (שגם אז, ב-1948 עדיין לא נחרצו בו על-אחת-כמה-וכמה ב-1937, בעת שנתחבר השיר על הקמטים), אף לא אמר למי שהטיל עליו את התפקיד שהוא-יעקב שמו-אלי-הוא פייטן רק למעטים (מכל-שפן נמנע להזכיר את הכוכב הדורך בשחק רווי-אונים), אלא דיבר אל בני עמו בזו הלשון:

"בתהלוכות נצחון כבירה צועד הפלא הגדול של צבא ישראלי ראשון לאחר מרד בר-כוכבא. צבא מבוגר ושבע-קרבות, אף כי עתה-זה בקע מקליפתו. מדן ועד

באר-שבע צועד הוא בסך בארץ-ישראל עברית המשוחררת זו פעם ראשונה מאז ימי החשמונאים. יש ונדמה כי סרט-חלום עובר לנגד עיניך, חולף במהירות כה עצומה עד כי אין העין מסוגלת לקלוט את חילופי הדמויות והצבעים התכופים: לולא לוועי התותחים והמרגמות, לולא פלדת השריונים וטירטור המנועים, לולא רעננות צברית על הפנים מצד אחד וארשת הסבל מצד שני, לולא הבתים הלבנים הטובעים בירק השרון ועצי היערות הנטועים במרומיהם של הרי-יהודה, כלום יכולנו לשחרר עצמנו מן ההרגשה כי באגדת-קסמים אנו שרויים? אגדת-קסמים על כל יפיה והדרה ועל כל מוראותיה ואכזריותה?

מה מגמת פניו של מיצעד-פלאים זה?

שיחרור המולדת, הפרחת השממה, החייאת המזרח התיכון, צדק סוציאלי, אחוות עמים. ואולי ניסוח שונה במקצת יקלע יותר אל המציאות? בעצם ימי מהפכת אוקטובר ברוסיה ניסה גדול משורריה של רוסיה באותה תקופה למצות בפואימה קצרה את תפארתה ואת זוועותיה, את גסותה ההמונית ואת תעודתה המשיחית של אותה מהפכה, כפי שהצטיירה בעיני רוחו. חיילי הצבא האדום, סכופים, יגעים, יחפים וערומים-למחצה צועדים בטוחות בסך ולפניהם.

בצעדה רכה טופפת

כבמחרוזת כפור מכספת

כליל-פרחים על ראש יורית—

אט מפסיע המשיח.

לנו אין בכך משום חידוש. לפני שלושת-אלפים שנה הלך לפנינו עמוד האש להראותנו את הדרך אל הארץ הזאת.

תוך כדי גיקוי רובה, תוך כדי עמידה בתור במיסדר-האוכל, תוך כדי ריטון כנגד הרס"ר, תוך לפיתת פלדת הנשק הקרה, תוך רביצה בחפירה, תוך כדי לחיצת ההדק—עצום עיניך לרגע, חייל עברי, ואמור: האינך רואה את עמוד-האש? האינך שומע את פעמי המשיח?"

מאז ועד היום הזה לא עלה בידו להיתלות ברובה גדול בכל הנוגע לענייני השעה אלא ארבע שנים בלבד, ולא רק ברובה אלא במרגמה שמונים-ואחד מילימטר, הואיל והצליח להערים על הרופאים ולהסתגן פרגם לשירות-המילואים. ארבע פעמים יצא לאימונים, ומדי-פעם התענג שבועיים ימים והתמוגג מנחת בשעה שרובץ היה על סלע של הר מהרי יהודה, מתחמם בשמש כלטאה, מוצץ סיגריה וממצה עד תום את ההנאה שבחיוו של טוראי רגם בחי"ם המתאמן אחת לשנה בעתות שלום. אך לא לעולם חוסן ישועות. תהליך קפדני של "תרגום סוג-בריאות" כפה עליו סדרת בדיקות רפואיות שנסתיימו בחותמת בכ"ת (בלתי-כשר תמידי), שהוטבעה בפנקס-המילואים שלו. ובבוא תורה של מערכת-סיני שיקע יעקב את מלוא המאמץ המלחמתי שלו בטור שבועי מחורז, שהיה מפרסם דרך-קבע באחד העתונים. ששה ימים בלבד ארך מיבצע-קדש, ואילו יעקב השפיל להקדיש לו כמה וכמה טורים. הגה אחד מהם, שהוכתר בשם "גלית".

הוא שוב ניצב ; ביד כידון־נחושת,
ועל גופו שריון וקשקשים,
הפעם זו תוצרת בית־חרושת
מרחבי ארצם של הרוסים.

וכמו קיקלפ אשר ניעור מרדם
ובמוחו נרקמת מזימת נוכל,
כן שוב כאז, כבימים מקדם,
הוא מחרף את מערכות עם ישראל.

גבוה הוא כשש אמות וזרת
והוא נראה ענק לך ולי,
ורבבות אלפי קלעי עופרת
שמורים לו באשפה וגם בתלי.

אבל אי־פה, לאו דווקא בבית־לחם,
רואה אני : דויד נוטש צאנו ;
רואה אני : הוא שם ילקוט על שכם,
ובילקוט קלעו וגם אבנו.

כי יש אשר לחוק הופך הפלא,
לחוק הופך דוד אל מול גלית,
ואבן הניתקת מן הקלע
טובעת במצחו של הענק מגת.

במלוא גבהו הוא על קרקע שרוע,
עמו החרב, החנית, הקשקשים,
והאויבים לא קמה בם הרוח,
והם נסים, נסים, נסים, נסים.

כי אין ענק אשר ישמור על נצח
—לא יעמדו אונו ושריונו—
מול נער בעל החלטה במרצת
לחרוש שדהו ולרעות צאנו.

ואם פלדה תפסה מקום נחושה,
ומטוסי־סילון ירשו את הכידון,
ומדינות־ענק חסרות מצפון ובושת
רוצות שלטון ועוד ועוד שלטון—

ואם מעצמות נאדרות בכוח
 ילוקו את רוקם של שליטי ערב,
 לשווא ידמו כי ניאלץ לברוח
 מפני ענק פרוע ועקר.

כי אין ענק אשר ישמור על מצח
 —לא יעמדו אוננו ושריונו—
 מול נער בעל החלטה נמרצת
 לחרוש שדהו ולרעות צאנו.

פזמון זה התפרסם בטורו השבועי בשלושה בנובמבר 1956. כעשר וחצי שנים לאחר-מכן, במלחמת-ששת-הימים, כבר ישב לבטח במוסד זה בו הוא מועסק עתה ובשל המשימות שהוטלו עליו ניסה בעל-כרחו להחיות את השליטה בסגנונה של הלשון הרוסית. בשרידי מלותיה, שדלה מזכרונו, חצב להבות-אש לאמור:

"עם-ישראל שינן את לקח אושוויץ ומיצהו עד תום. על כן נחושה החלטתנו ולא נסור ממנה עד עולם: לא תהיה עוד שואה אחת לעם הזה. לא עוד יובלו כצאן לטבח נערינו וזקנינו, נשינו וטפנו. לביצוע החלטה זו הוקמה מדינת-ישראל, ולשם כך היא מתקימת. על כן נביס את האויב. אשר סגר עלינו, שוק על ירך נכהו ויהי מה. פנינו לשלום, אך אם נגזרה עלינו מלחמת-חיים, נמגר את כל הקמים עלינו לרובותיהם.

"ראשון המבשרים של שלום העולם, נביא קדמון מארץ יהודה, ישעיהו שמו, איש הרוח אשר הקדים את כל ההומאניסטים עלי-אדמות בהכריזו כי לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה, הנביא ישעיהו הוא שצינן לומר לשליחי סנחריב מלך אשור, האדיר בקיסריה של אותה תקופה, בעת שסגרו צבאותיו את טבעת המצור על ירושלים ושליחיו דרשו מעמה להיכנע, את הדברים האלה: 'בזה לך, לעגה לך בתולת-בת-ציון, אחריך ראש הניעה בת ירושלים. את מי חירפת וגידפת ועל מי הרימות קול ותשא מרום עיניך—על קדוש ישראל?... כה אמר ה' אל מלך אשור: לא יבוא אל העיר הזאת ולא יורה בה חץ ולא ישפוך עליה סוללה. בדרך אשר בא בה ישוב... ושמתי מתגי בשפתיך וחחי באפיך'..."

וברוסית צילצולן של מלים נמרצות אלו ארכאי, פאתטי, חגיגי פי-כמה מאשר בעברית.

ועתה, במלחמת-יום-הכיפורים, שוב הוא מכתוב:

"אפשר שתהליך זה של אכזבה מעצם רוחו של האדם התחולל לאט, שלא מדעת, במעמקים, לא דווקא בימים אלה, ימי מלחמת העם על קיומו, ולגמר בישולו הגיע אך אתמול. בתוקף תפקידי נאלץ אני להאזין לתחנות-שידור בחו"ל. ואמש האזנתי לבי.בי.סי."

נפנתה סבטלנה לעבר יעקב וכל פניה עתירי-ההבעה הפכו התגלמות של הקשבה מאומצת. היא חדלה מלתקתק.

"מדוע אינך מדפיסה?"

"האם המשפט האחרון שייך לשיחה? חשבתי שסתם סיפרת לי מעשה שהיה אתמול".

"איזה מעשה?"

"שהאזנת לבי.בי.סי."

היא פרצה בצחוק, וכדי הרף-עין נתמלא החדר הקודר צלילי עליצות. כדי הרף-עין בלבד. עשן הסיגריות הכחול, שמילא את החלל סמוך לתקרה, נתעבה עוד יותר. זה כבר חדל יעקב מלעשן. גם סבטלנה לא עישנה. העשן היה פרי קטרתם של אלה שעבדו בחדר זה לפניהם. בגלל ההאפלה נבצר מהם לפתוח את החלון. אדרבה, נירת חשורה היתה מודבקת על זכוכיותיו, והיא שהגבירה עוד יותר את תחושת האטימות. חם היה ומחניק.

"יהי כן. אל תדפיסי את ענין הבי.בי.סי. מה היה סיום המשפט שלפני כן?"

"לא דווקא בימים אלה, ימי מלחמת העם על קיומו, לגמר בישולו הגיע אך אתמול".

"טוב. מחקי את הנקודה. ובכן,

"לגמר בישולו הגיע אך אתמול, בשעה שהאזנתי לראיון עם העתונאי המצרי חסנין הייכל, ששודר בבי.בי.סי. ישראל—אמר הייכל—שני תסביכים לה, הסותרים זה את זה: תסביך מצדה ותסביך טרון. מצד אחד, אומה במצור, המוכנה להישחט בידי עצמה עד אחרון בניה, ומצד שני—מלך הג'ונגל הכל-יכול. האין זה פאראדוקס שדווקא שופרו של גדול אויביו השכיל מאין כמוהו להגדיר את מהות הווייתנו כאן? אמת נכון, תסביך מצדה. ולא רק תסביך אלא גם שבועה בצדו: שנית מסדה לא תפול, כי גרמנו אומר להעדיף חיי אומה במצור על חיי עם במגור, והטבעת שנתהדקה סביבנו בימים אלה בכוח ברית טמאה, ברית משולשת של יבשות אירופה, אסיה ואפריקה, של שלושה מיליארדים כנגד שלושה מיליונים—אם לא מצדה מודרנית, מה שם ייקרא לה? אשר לתסביך של טרון, גם לגביו מוכן אני להסכים עם הייכל. אמת נכון: במעבה הג'ונגל, שהתפשט על-פני כל כוכב-הלכת שלנו, דומה כי אכן נותרה מדינתנו שלנו כשריד אחרון של רוח אנוש על-פני אדמות. ואחת הברירה שלפניו: מלך או טרף—שהרי אם לא הוא לו מי לו, ואם שריריו לא יעמדו לו בפני חיות היער שעטו עליו לכלותו, מי יושיענו?"

"טרון—אנוש בודד בין חיות-הטרף. והנה עתה—בפעם השניה מאז מלחמת-העולם—עצר הג'ונגל את נשימתו, דרוך ומתלקק לחזות בשואה מספר שנים. בני אפריקה, שלא מכבר ירדו מן האילנות, ניתקו את היחסים עמנו, ובני אירופה הנאורה הכינו את נאומי האבל וההשתתפות-בצער. אמרתי: בפעם השניה, שהרי בפעם הראשונה עשו כדבר הזה במלחמת-ששת-הימים. אז ליטש שארל דה-גול את הטיוטה האחרונה של נאום-האשכבה המזעזע שעמד לשאת על עס-העילית, השתלטן והבוטח, אשר עתה-זה שיפל למעלה משני מיליונים מבניו, כי אכן הוכחדו בכוח הזרוע, ויש להציל את שארית המיליון השלישי ויהי-מה. והנה עכשיו, לפני ימים-מספר, ציחצח אדוארד הית את נאומו בפרלמנט הבריטי, נאום-

הספד שאמור היה לקדש את זכרה של אומה קטנה ואמיצה, אשר נפלה קרבן לתהליכים היסטוריים שאין לנו שליטה עליהם. לבי לבי לכם, דה-גולים והיתים. אתם המוכנים לעשות את היהודי אפילו לאלוהים, אם יוקע—עלוב וחדל-ישע— על צלב עשוי מגזע עץ, לעולם לא תשלימו עם דמותו של זה המקפץ ברוב און מענף למשנהו ומרוצץ קדקדן של חיות-טרף במטה אשר בידו. לעולם לא יהיה טרזן לישו! ואם נגזר עליו לנטוש את מלחמתו בחיות-היער ולהרים נשקו על בני-אדם, שוב לא יושיט את הלחי השניה כישו אלא כשמשון הגיבור ילפות את עמודי בית-המקדש אשר לדגון וזעקת-אימים תפרוץ מפיו ותהדהד בחלל העולם: תמות נפשי עם פלשתים! כה שאג שמשון. ואנוכי אומר: לא רק עם פלשתים! עם מואבים ועמונים, עם גרגשים וחיויים ויבוסים, עם רוסים ואנגלים וצרפתים וגרמנים, עם צידונים וצורים וחתים וארמים ומצרים ו... כל יושבי תבל. כי עוד לפני חמישים שנה הכריז ז'בוטינסקי, שפיתח את דמותו ואת עלילתו של שמשון לכדי רומן גדול ומרתק, קבל-עם-ועדה: 'גאולת העולם אינה אלא שקר מחפיר כל עוד אין לעם היהודי ארץ משלו כלכל שאר העמים. עולם בו אין לעם היהודי מדינה משלו, עולם של שודדים וגנבים הוא, בית-קלון שאין לו זכות-קיום'. וכעשרים שנה לפניו כתב משוררנו הלאומי חיים-נחמן ביאליק, אשר, שלא כטולסטוי, ראה צורך להגיב דווקא על הפוגרום בקישינוב בדברים בוטים, לאמור: 'אם אחרי הימגרי מתחת רקיע הצדק יופיע, ימוגר-נא כיסאו לעד'. ביאליק התכוון לכס אלוה ואני, שאיני מאמין באלוהים, מוכן למגר את כס כל המלכויות אשר על-פני הארץ. לשתי המעצמות יש די נשק להחריב את העולם כולו—אמר בימים אלה שר גדול בעולם. אנו יש לאל-ידנו להביא לחורבן הדדי זה, ואם העולם העוין צופה אלי הימגרנו מתחת לרקיע, הבא נביא את החורבן הגדול ויהיה זה מאזן חשבונותינו עם ההיסטוריה האנושית".

על השולחן שממול צילצל הטלפון: צילצול חד, צורם, חודר אל תוככי המיתח הפאתטי ומנתק את חוט המחשבה. סבטלנה חדלה מתיקתוקה. היא קמה מכיסאה ופסעה לאטה אל השולחן השני; רגליה שזופות, הילוכה נמרץ, מתגיה צרות, ירכיה מתעגלות בעקומה עדינה וכל אחת מהן מתנדנדת רכות לקצב פסיעותיה עד כי נדמה שאשה מופלאה זו שופעת כוח-הבעה לא רק מלפנים כי אם גם מאחור. היא הרימה את השפופרת.

"האלו!... כן. שמואלי? כן. בשבילך, יעקב", אמרה והניחה את השפופרת על השולחן. "בשעה זו?" תמה. הציץ בשעונו ונטל את השפופרת. "האלו!" קול של גבר צעיר, קול נמוך אך בוטח, שאל בריגוש מאופק: "מר שמואלי?"

"כן".

"מדבר פרופיסור אטד".

"מי?"

"פרופיסור אטד".

"אינני מכיר אדם בשם פרופיסור אטד".
 "אין זה חשוב אם אתה מכיר אותי או לא. השאלה אם השם דוד ורדי אומר לך משהו".
 "כן. דוד ורדי הוא חתני, בעלה של בתי".
 "היכן הוא עכשיו?"
 "עד כמה שידוע לי – בדרום, בסיני, בחזית. אינך מצפה שאדע בדיוק את המקום".
 "האם הוא סרן בחיל-השריון?"
 "כן".
 "אני מצטער להודיעך שהוא פצוע ומאושפז בבית-חולים בבאר-שבע".
 "קשה?"
 "מוטב שתבוא עוד הלילה".
 "שאלתי אם הוא פצוע קשה?"
 "אמרתי לך כי רצוי שתבוא עוד הלילה. ורצוי עוד יותר שתבוא מיד. וכשתבוא, תשאל על פרופיסור אטד".
 "תודה. אני בא".
 "לאן?" שאלה סבטלנה. בכוח כמעט עקרה את השפופרת מבין אצבעותיו של יעקב, שלפתוחה היטב, והחזירתה למקומה.
 "לבאר-שבע".
 "חתנך נפצע, יעקב?"
 "כן".
 "איך תסע עכשיו?"
 "אני מנסה לחשוב".
 "אני אסיע אותך".
 "בחושך, בלילה, בהאפלה?"
 "בחושך, בלילה, בהאפלה".
 "את מכירה את הדרך?"
 "כן".
 "ומי יקרא את השיחה?"
 "רָאִיסָה. מיד אצלצל אליה. לפנינו עוד שעתיים, יש לה מכונית. היא תבוא מיד".
 היא הרימה את השפופרת ופתחה בחיוג נמרץ.
 "רגע אחד, סבטלנה, עיכבה יעקב, "לפני שתחייגי... נסיים את השיחה... נשאר רק משפט אחד; הדפיסי אותו: 'ואם מאזן האימה גיטל ממנו כוח-ההרתעה, אולי בכל זאת יירתע העולם מאימת המאזן'".

ג

בראשית לא ראה מאומה. האפילה אפפה את היקום ללא מפלש כלשהו. גם לא חש במאומה, מלבד החושך אשר מש. גדולה מזו: אפילו מחשבות, הירהורים, רגשות נשדפו בקרבן עד-תום ודומה היה שהעלטה פשטה גם בגולגלתו ואיבנה את מוחו.

לאט-לאט, כמי שמתעורר בהדרגה משינה כבדה, התחילו עיניו להבחין בשני פסי אור מוכחל-מואפל, שנתמשכו מפנסי המכונית ופלחו את שחור הדרך. לבסוף נתישרו הפסים ונתיצבו איתן לפניו עד שראה עצמו כאחד מחפש-נפט הקודה בנבכי תהום רבה, מעמיק הפור ונועץ שני צינורות-מנהרות בחומר אטום-כהה. משהספין עם תפקידו זה חש לפתע שמשמאלו יושבת סבטלנה. בעיני-בשרו לא ראה אותה עכשיו, אך מעולם לא הרגיש בעצמה כזאת בעצם נוכחותה על-ידו במשך כל השנתיים בהן שימשה מזכירתו. אף-על-פי-כן, הזאת סבטלנה? אכן, סבטלנה היא, אבל סבטלנה אחרת. לא עוד דינאמיות גמישה-נשית-לוטפנית... ליד ההגה ישבה בריה קשוחה, מתכתית, רופוטית כמעט, תכליתית. מכוונת, דרוכה כמיתקן-טילים. וכי ראה מיתקן-טילים מימיו? לא. לא ראה. אולי בטלביזיה. עתה ניסה לראות את פניה של זו והעלה חרס בידו. החשכה בלעתם כליל. ובחשכת-אימים זו מבקיעה לה דרך לבאר-שבע אשה שעדיין לא מלאו שנתיים מיום בואה לארץ הזאת. ניסה לשוות בדמיונו את קלסטר-פניה וחש דקירה עזה בלבו: רק עתה זכר אל-נכון היכן הוא ולשם מה הוא נוסע, ובו-ברגע נצטייר דיוקן בהיר על רקע השחור. אלא שלא היו אלה פניה של סבטלנה כי אם פני בתו, אבישג, אשתו של דוד ורדי הסרן (מילואים) בחיל-השריון. שצרה הקנום של אבישג גזוז היה כשל נער. עיני-התכלת שלה חיתוכן מונגולי כלשהו, שיניה בולטות קמעה, צווארה גטוי לפני גטייה קלה-שבקלות, חטמה עדין וצר וכל פניה... בדרך-כלל היו פניה מקרינים בת-צחוק, שתום וחדנה, אהבה ובטחון ממוזגים בה לכדי שלמות עילאית, ואילו עתה בעלמה מהן בת-הצחוק ופינתה מקומה לדאגה עמוקה-מאופקת, עצובה-מתוחה. תר יעקב אחר כיוון מבטה וראה את דוד חתנו שרוע על מיטה. גבס עוטה את כל גופו כמין אצטלה לבנה ופניו חיורים עד כדי כך שגדמה כי גם עליהם מונחת מסכת-גבס. משהתבונן בהם היטב, נוכח יעקב לדעת שלא גבס היה זה ולא חינוך כי אם תחבושות, תחבושות לבנות כרוכות סביב כל הפנים ומשיירות שלושה סדקים צרים: עין שמאלית, עין ימנית ומיפתח הפה. בתחילה היו העיניים עצומות והשפתיים קמוצות. אחר-כך נפקחו העיניים ונפשקו השפתיים. ואז התחיל דוד ורדי להתרומם לפתע ממיטתו ובעזרת אבישג ניצב על רגליו-זקוף, תמיר, גברי, כהיותו מאז ומתמיד, על-כל-פנים מיום שהכירו יעקב כאשר הציגתו אבישג לפניו-והתחיל לצעוד לקראתו. ויעקב... יעקב "ידע מה דרוש היה וכן ידע שמארו כבר דרש מאב העדה את העלאתו לקרבן (העלאה של מי? של יעקב שמואלי? לא, של אחד בשם קנאכט. האין קנאכט ויעקב ישויות זהות? שנים שהם אחד, אדם אחד-ויחיד, אותו אדם עצמו?). למען כבודו ולמען בנו (תמיד, תמיד, מיום נישואיה של אבישג, ראה יעקב את דוד כאילו בנו הוא ולא התנו) עשה קנאכט את הצעד האחרון: הוא הליבש את טורו באצטלה הגדולה, לקחו עמו אל אם העדה, המליץ עליו כעל יורשו, ובעצמו פרש מתפקידו והציע את עצמו כקרבן. היא הסתכלה בו רגע קט, בחנה אותו בסקרנות, ואחר-כך הניעה בראשה ואמרה הן".

מה זה? מניין המשפטים הללו? מאותו המקור המקולל הממרר את חייו משחר נעוריו: הזכרון. מצלמה ארוכה זו הקולטת דפים שלמים מתוך ספרים, עמודים

סדורים, טורים ערוכים, שורות מתמשכות, שנספגו אי-שם בדפנות מוחו אוחסנו במכמני רוחו עד שכוח טמיר מגיע ומנפק מדי-פעם מן המלאי קטעים ארוכים של שירה ופרוזה, דברי אמנות ודברי הגות ומקרינם לנגד עיניו כגווילי פסוקו-של-יום על מסך טלביזיה בחדר-אורחים שאורותיו כבו.

"העלאת הקרבן הוצאה לפועל עוד בו ביום. הכפר כולו מתכנס היה במקום, אולם רבים שכבו חולים... טורו, לבוש באצטלת כהונה וחבוש מצנפת עשויה פרוות-שועלים, כמעט כרע במפת-חום. כל הנכבדים ונושאי-המשרות שלא שכבו חולים נתכנסו במקום. אם המשפחה... זקני העדה... מקהלת התופים, מארו. אחריהם צעד ללא סדר הקהל. איש לא גידף את מוריד הגשם..."

מה היה שמו של אותו מוריד-גשם? קנאכט היה שמו. ושמה לא קנאכט אלא חוני? חוני המעגל. אבל חוני לא הועלה לקרבן. אפילו הנידוי ששמעון בן שטח היה מאיים בו עליו נשאר בגדר איום ולא עוד. שכן פעם אחת יצא רוב אדר ולא ירדו גשמים... מה עשה חוני? עג עוגה ועמד בתוכה... אמר לפני הקדוש-ברוך-הוא: ריבוננו של עולם! בניך שמו פניהם עלי, שאני כבן-בית לפניך. נשבע אני בשמך הגדול שאיני זו מכאן עד שתרחם על בניך. התחילו הגשמים מנטפים. שלח לו שמעון בן שטח: אלמלא חוני אתה, גזורני עליך נידוי; אבל מה אעשה לך, שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך...

אבל מוריד הגשם הזקן קנאכט אינו חוני... אדרבה, אפשר הוא היפוכו של חוני... ריבוננו של עולם! מלטני-נא מגוויל זה שנעתק מזכרוני ונמתח כיריעה מול זכוכיות המכונית המפלסת נתיב לה בחשכת ההאפלה מירושלים אל באר-שבע.

"הוא צעד אחוז שתיקה ודיכדוך. אל היער הלכו ומצאו בו קרחת גדולה, אשר קנאכט עצמו יעדה למקום המעשה. רוב הגברים לקחו את קרדומות האבן, כדי לסייע בהכנת ערימת העצים לשריפה. משהגיעו לקרחת היער, הניחו לו למוריד הגשם שיעמוד באמצע וחגו סביבו עיגול קטן, ומחוצה לו, בעיגול גדול, עמד הקהל. הכל שרויים היו בשתיקה של מבוכה ותהייה. מוריד הגשם בעצמו נטל את רשות הדיבור."

ברקאי: "מוריד הגשם" מאת הרמן הסה! עשרים-וחמש שנה! לפני עשרים-וחמש שנה נחרתו האותיות על לוח זכרונו ועתה חזרו והופיעו באש לבנה על אש שחורה. מי דלן מקרבו?

"הייתי מוריד הגשם שלכם", אמר קנאכט, "שנים רבות עשיתי את המוטל עלי כמיטב יכולתי. עתה מתנגדות לי הרוחות הרעות, ושום דבר אינו מצליח בידי. לפיכך נחלצתי להיות לקרבן: בני טורו יהיה מוריד-הגשם שלכם."

אל-אלוהים. עד-מה ברור הכל! עד-מה נהיר, מובהר, זך, צלול, מוגדר! כל אשר נדרש ממנו, מיעקב שמואלי, הרי זה קרבן-קרבן המבדיל את היהדות מן הנצרות: קרבן האב; הבורא, היוצר, המהווה, נותן החיים. וכי הקדוש-ברוך-הוא בכבודו ובעצמו, במלוא הדרו ושגבו, לא הקריב עצמו קרבן שעה שצימצם עצמו כביכול, כדברי האר"י הקדוש, על-מנת שיתפנה מקום לעולם הנברא. וכלום לא הקריב עצמו שוב משנתגלה בסנה, קרבן תמיד, פרמאננטי, בוער ואיננו אוכל. הרי זו אותה הקרבה-

עצמית של רגע-רגע ושעה-שעה שתחילתה בעצם מתן האפשרות לבשר-ודם לבחור מרצונו בין טוב ורע. הוא, שאפילו האינסוף לא יכלפלהו, הגביל עצמו עד כדי כך שאת עצם התגשמותו במישור החברתי של המין האנושי התלה בתרי"ג מצוות, והטיל את קיומן על עם קטן שכל אומות העולם מתנכלות להמיתו זה אלפים בשנים. והרי בפירוש הודה בכך לאמור: "לא מרובכם מכל העמים חשק ה' בכם ויבחר בכם, כי אתם המעט מכל העמים". וכדי להמחיש רעיון זה ולהדגישו, בחר לו את הסנה לאות וסמל ועשאו מזבח לעצמו, כמו שמצינו במסכת שבת, דף סז: "הסנה הסנה! לא משום דגביהת מכל אילני אשרי הקב"ה שכינתיה עלך, אלא משום דמייכת מכל אילני אשרי קודשא בריך הוא שכינתא עלך". וכך בעברית: "הסנה הסנה! לא משום שגבוה אתה מכל האילנות השרה הקדוש-ברוך הוא שכינתו עליך אלא משום שגמוך אתה מכל האילנות השרה הקדוש-ברוך הוא שכינתו עליך". וכשם שמצווים אנו ללכת בדרכיו בעניינים שונים ומשונים כן חייבים אנו לעלות אל המזבח כל-אימת שלבנו אומר כי אכן הגיעה השעה. וכך לימדו בפירוש מצנה זו: מה הוא רחום אף אתה היה רחום. מה הוא חנון אף אתה היה חנון, מה הוא קדוש אף אתה היה קדוש. ואין קדושה נעלה מזו שבקידוש-השם. שכן אב-הרחמים קרבנו קרבן-תמיד שמחוץ לחלל ולזמן, ואילו קנאכט, אביו של טורו, קרבנו חד-פעמי, מעין קרבן-חטאת על ששוב אין בכוחו להוריד את הגשם.

קנאכט זה אפריקאי כושי היה. הכושי עשה את שלו, הכושי יכול ללכת. והרי אין קל מזה. יעקב שמואלי יבוא אל בית-החולים ויתנדב לטפל בחתנו, כדי שאבישג בתו תוכל להינפש קמעה. כל בית-חולים אין בו מחסור בגלולות-סמים: להרגעה, לשינה, לשיכוך כאבים. אגור לך אחת ליום ותוך עשרים יום יש לך די-והותר. וכשתימלא מיכסת האגירה ימלאו גם ימיו של יעקב. מיד לאחר-כך יקום דוד ורדי חתנו מחליו, פצעו יעלה ארוכה והוא עצמו כארוז בלבנון ישגה.

והקריב אהרן את השעיר אשר עלה עליו הגורל לה' ועשהו חטאת. והשעיר אשר עלה עליו הגורל לעזאזל יועמד חי לפני ה' לכפר עליו, לשלח אותו לעזאזל המדברה. לעזאזל, המדברה, לבאלוזה, לרפידים, לגושן-אבל חי, חי וקיים! חי יישלח המדברה... לאסמאעיליה, לקנטרה, לסואץ... לעזאזל... לכל מקום שבו דוד ורדי, סרן (מיל.) בחיל-השריון, יכול לעשות את מיטבו.

והיתה לכם לחוקת עולם. בחודש השביעי, בעשור לחודש תענו את נפשותיכם... כי ביום הזה יכפר עליכם לטהר אתכם מכל חטאתכם. לפני ה' תטהרו.

על חטא שחטאנו לפניך באמונה באדם, בישרו, בהגינותו, ברוחו... רוח... האם לא כך פתח לפני כשלש שעות בהכתבתו לזו שבנוכחותה שוב הרגיש פתאום בכל עצמת חושיו כאשר עצרה את המכונית עצירה חדה, שירפבה ראשה מן החלון, פנתה אל פלוני, שלא רק את פניו ואת קומתו לא יכול יעקב לראות אלא אפילו בעצם קיומו לא הבחין בחשכה הצמיגה, ושאלה בעברית נלעגת קימעה ובמבטאה הרוסי הרחב:

"איזה פה דרך לבית-חולים—גוספיטאל?"

ד

ליד דלפק בצורת חצי-גורן עגולה ישבו שלושה בחורים ונערה—כולם צעירים מאד. אחד הבחורים היה חבוש כיפה צבעונית סרוגה, החזיק בידו ספרון בכריכה אדומה והיה שקוד בקריאתו. ואף כי זעוררי היה הספרון אפשר היה להבחין בבירור באות-יות-הזהב שעל גבי כריכתו: ספר תהילים. עיניה של הנערה נעוצות היו במוסף שבועי לאחד העתונים היומיים. בראש העמוד, שהיה פתוח לפניה, התנוססה כותרת באותיות-ענק: "עם מפקדי הטנקים בגולן!" באמצעו בלטו שני תצלומים, שצבעם כחול היה משום-מה: תותח בעל לוע כביר המופנה בזווית של 45 מעלות כלפי מעלה, ובמרחק-מה ממנו בחור מזוקן ששערו פרוע ושפתיו פשוקות בחיוך רחב. סמוך לנערה ישב צעיר, שפישות נעורים כיסתה את לחייו שלא ידעו תער, כשם ששערו השופע, שהיה פרוע בנוסח היפי, לא ידע תספורת זה עידן ועידנים. גם נער זה עיין בספר-כיס הנתון בעטיפה רכה צבעונית: סיפור-בלשים משל אגאתה פריסטי. הקשיש שבכולם היה לו זקנקן אדמוני משולש, עיניו בערו ופיאות-לחיו הגיעו כמעט עד סנטרו. הוא עסק במרכזיית-טלפונים, ואליו פנה יעקב שמואלי הראשון.

"שלום".

"שלום".

"אני רוצה לדבר עם פרופיסור אטד".

פניו של הבחור הביעו תמיהה.

"עם מי?" שאל.

"עם פרופיסור אטד", השיב יעקב בטוחות.

הפנים לבשו ארשת של אין-אונים, של אומללות כמעט.

"יש לנו פרופיסור אטד?" שאל את הנערה.

הנערה פתחה מגירה ושלתה ממנה רשימה, פרשה אותה על גבי המוסף השבועי ועיינה בה בכובד-ראש מרוכז.

"לא", פסקה לאחר שעה קלה, "אין בבית-חולים זה רופא בשם פרופיסור אטד. בכלל

אין אצלנו פרופיסורים".

"גבירתי", פתח יעקב עם שהוא מגייס את כל עצביו כדי למשול ברוחו, "לפני כשעתיים וחצי טילפן אלי מכאן פרופיסור אטד והודיע לי כי חתני-סרן בחיל-השריון—הובל הנה פצוע. כפי הנראה פצוע קשה, שלולא כן לא היה מצלצל אלי. שימו לב: אין אנחנו מכירים אישית. מימי לא ראיתי את פרופיסור אטד ולא שמעתי עליו, ומובטח אני שגם הוא לא ראה אותי. עובדה שהוא טילפן אלי והזעיק אותי הנה באמצע הלילה..."

"מה שמו?" שיסעהו בעל הזקנקן האדמוני.

"של מי?"

"של חתנך".

"דוד ורדי. סרן דוד ורדי".

דומיה השתררה בין הארבעה.

"אנחנו כולנו מתנדבים", פלטה הנערה בריהוי, כמעט כמי שחש הרגשת-אשמה, משל חרפה היא להתגדב בימים טרופים אלה.

מיד לאחר-מכן פחתו כל הארבעה בפעילות נמרצת. חובש הכיפה הניח לספר התהילים, גטל את רשימת הרופאים מידי הנערה וסרק אותה בעיניו לארכה ולרחבה. בינתיים עיינה הנערה עיין היטב ברשימה אחרת: זו של הפצועים שהובאו באותו יום לבית-החולים. הטלפן המזוקן-בעזרתו היעילה של הנער דמוי-ההיפי-התחיל להתקשר טלפונית אל כל בתי-החולים בארץ בזה אחר זה ושאל אם לא הובא לשם סרן מחיל-השריון בשם דוד ורדי.

ברשימת הרופאים לא נמצא שמו של פרופיסור אטד. אשר לרשימת הפצועים הרי לאחר שסקרה אותה הנערה פעמיים מסרתה ליעקב. הוא ריתק מבטו אל השורות, השתהה על כל אות ולפרקים הגה את השמות בפיו. לסרן דוד ורדי לא היה זכר. הנערה עזבה את אולם-הכניסה ונכנסה לאחד הפרוזדורים. שני הבחורים סיימו את סיבובם הטלפוני בין בתי-החולים: כל התשובות היו שליליות. בעל הכיפה חזר אל ספר תהילים והתחיל לנענע את גופו בקצב. הבחור דמוי-ההיפי גטל שוב בידו את הספר של אגאתה פריסטי, שהשאירו על הכיסא כשפתח בחיגונו אל בתי-החולים, אך בטרם ישקע שוב בקריאה זקף ראשו ופסק:

"מתחו אותך, אדוני".

רק עכשיו ראה יעקב שנער זה מרכיב משקפיים שזכוכיותיהם עבות ומעוגלות ומבעדן נראות עיניו כשני עיגולים זעוריים.

"מה אמרת?"

"מתחו אותך".

"אתה רוצה לומר שמישהו מסר לי בזדון הודעה כוזבת על פציעת חתני כדי לגרום לי צער".

"אני אמרתי שמתחו אותך".

"מטורף!" הסתער עליו יעקב בשצף-קצף, פשט זרועותיו ולפת צווארו בשתי ידי.

סבטלנה החזיקה בפיסות-ידיה וגיתקתן מצווארו של הנער. מעולם לא היה משער שכוח כה רב טמון בידיה של זו.

"חדל, יעקב", אמרה ברוסית ובשפתיה החושניות הטביעה לפתע נשיקה על פיו הפעור בתמיהה תובענית-תוקפנית כלפי דמוי-ההיפי.

בעדינות, ברפות, מתוך הכרת-טובה על ההשפעה המרגיעה שהיתה לנשיקתה, הסיט יעקב מעליו את ראשה של סבטלנה, ובו-ברגע נגלו לעיניו פניה של הנערה ששבה מן הפרוזדור ועמדה בפתח גדהמת ממראה-עיניה. פתאום נתעוותו שפתיה והיא פרצה בבכי. לבו של יעקב ניתר ממקומו.

"סיירת בין הפצועים?" שאל בחרדה, ובו-ברגע חש כי ידו מונחת על כתפה של סבטלנה. לאט-לאט, בכבדות, הסיר ידו מכתפה אך לא ניתקה מגופה כדי שלא לעורר את תשומת-לבם של הנוכחים, ופתע בלי משים הרגיש כי זרועו נתחלקה כלפי מטה והיא חובקת את מתניה של סבטלנה. נערה זו, שעתה-זה עברה בין הפצועים, ניצבת

לפניו ובוכה, והוא, חותנו של הסרן דוד ורדי, שנלחם בחירוף-נפש בסיני כדי שיעקב שמואלי יוכל ליהנות מן החיים, הוא מחליק בידו על מתניים של אשה.

"חיית-טרף! טרף! טרף ליצרים!" כך רגם את עצמו באבנים שדלה מתהומות מצפוננו, "אם ראוי אתה להיות קרבן, הרי רק לכדור רובהו של צייד. צייד בג'ונגל. אותו ג'ונגל שלפני שעה קלה התימרת להיות הטרזן שבו – בן-אדם יחיד בין חייתו-יער".

אף-על-פי-כן השהה ידו על מתניה של סבטלנה, בראש-וראשונה משום שפיזית נבצר ממנו להזיזה אף כחוט-השערה. משמעות שתיקתה של הנערה חדרה אל הכרתו, ומשחדרה איבנה את כל שרירי גופו והקפיאה את הדם בעורקיו. ידוע ידע כי פניו לבנים עתה כסיד, כתחבושות שהקיפו את ראשו של דוד חתנו בדמינו הלוחט, שהבליח בחשפת הלילה.

"מדוע אינך עונה לי?" התריס כלפי הנערה, שעדיין מיררה בבכי כתינוק שנענש על לא עוול בכפו. כחירחורי חיה גוססת הותזו מליו מבין שפתיים כחולות-יבשות, קמוצות כמעט.

"כן, סיירת ביין הפצועים והתבוננתי בכרטיסים שליך כל מיטה".

"מצאת אותו?"

"לא".

"לא מצאת כרטיס על שמו של סרן דוד ורדי?"

"לא".

"מדוע את בוכה?"

"סתם ככה". ושוב כתינוקת מחתה דמעותיה באגרוף קפוץ ובן-רגע נרגעה. עיניה חזרו וננעצו בפתבה על מפקדי הטנקים ברמת-הגולן. התוספת השבועית עדיין פרושה היתה על גבי הדלפק: רק התצלומים של התותח ושל החייל המזוקן שינו משום-מה את צבעם מפחול-כהה לתכלת בהירה.

דמוי-ההיפי הצייץ בה מבעד למשקפיו ועיגולי עיניו הזערוריות הפכו בקודות: "אני בטוח שאת כל זה עושה הגיס החמישי שבתוכנו... מפיצים שמועות-זוועה וזורעים בהלה. אנשי מצפן, רק"ח... לא חסר".

"ואני חושבת שזאת היתה פשוט טעות", מילמלה הנערה בלי שתגרע עינה מן המוסף השבועי.

"אפשר להשתגע", נאנח הטלפן המזוקן בין "האלו" ל"האלו".

ניכר היה שעניינם של יעקב וסבטלנה חדל מהעסיקם.

בלי ברכת פרידה פסע יעקב שמואלי אל דלת-הכניסה. סבטלנה נתחייכה לעבר הצעירים המתנדבים וזימרה בקולה הערב ובמבטאה המתנגן:

"תודה רבה, חביירים".

"אין בעד מה".

"אבואי כל יום".

"אבל לא הגה".

"ורק בשמחות".

ה

בתחילה התניעה את המכונית ורק אחר-כך הדליקה את הפנסים המואפלים. ומש-
נעתקה המכונית ממקומה נדמה היה לו ליעקב כי אינו נוסע אלא מקפץ, מדלג, דוהר...
האמנם מדהירה אשה זו את המכונית במהירות מוגברת באפלת-בעתה שכזאת? לא,
לא ייתכן. ואף אין זה כך למעשה. הרי לכאורה נוסעים הם לאט... במתינות... כך-
וכך לשעה בתחום המותר... ואף-על-פי-כן אין הוא יכול משום-מה להשתחרר
מהרגשה של דהירה, דילוג, קפיצה... לא, לא קפיצה-תנודה, רטיטה... רעדה... רתת...
לידו, בסמוך אליו, רוטט, רועד, מרתת, מתנוודד משהו. לא, לא משהו... מישוהו.
סבטלנה אפשטיין רועדת כבהתקף-קדחת... וגם משמיעה קולות... צלילים משונים,
זרים ומוזרים לקולה המוזיקלי-קטועים, יבשים מרוסקים-נפלטים מגרונה.

עברו כמה דקות עד שחדרה אל מוחו ההכרה שלא התקף-קדחת היה זה אלא התקף
של צחוק. סבטלנה צחקה כאחוזת-דיבוק. ובעוד ההגה רוקד בידיה לקול צחוקה
ולקצב רעידות גופה, נדלקו שתי שמשות מול עיניו של יעקב וסינוורוהו. טירטור
כבד וסמיך של משאית-ענק החריש את צלילי הצחוק. יעקב לא ידע לנהוג, אבל
עכשיו ברור היה לו שאם לא יתפוס בהגה כהרף-עין תמחץ המשאית שממולם את
סבטלנה אפשטיין, כי בשל טילטולי הצחוק סטתה מכוניתה מימינו של הכביש והיא
נעה עתה בשמאלו. הנה הינו הרגע המכריע בחייו, זה הרגע אשר לקראתו הכשיר
את עצמו כל ימי חלדו. הנחית את שתי כפותיו על חישורי ההגה, לפת את הגלגל
בעשר אצבעותיו, ובסיבוב מהיר וגמרץ הסיט את המכונית למקום שהסיט. בו-ברגע
הלם כוח אדיר בחוזו, והאור שסינוור את עיניו פלח את ראשו וחדר כקרן-רנטגן
אל פנימיותו וכברק הציף בזוהר את כל אשר בו. הארת-בזק זו לא ארכה אלא כדי
הרף-עין, ואולי בשל כך לא חזה בה מחזות-שדי ולא צפה את אשר יקרה באחרית
הימים, כדרכו מימים-ימימה כל-אימת שהיה שוקע תהומה-עיף ולא ממאמץ נפשי
ורוחני-נופל וגלוי-עיניים. הפעם ראה דברים פשוטים, ארציים ואנושיים. ראה כי
חיה של סבטלנה היו לה לשלל, ולאורך-ימים. בעלה האסיר ישוחרר מפלאו, לאחר
שירצה את ענשו, יעלה ארצה, ילטף את ירכי אשתו החוקית ויוליד בן, אשר יוסף
אל שתי הבנות ואת המלים "קידוש-השם" ו"על חטא" ידע לבטא בטרם ידע מאוס
ברע ובחזר בטוב. ועוד ראה את חתנו דוד ורדי משיר את תחבשותיו כהשיר הפרפר
את קליפת הגולם ומגיע לשיבה טובה, ואילו פקודיו רוקדים סביבו הורה במעגל
ושרים: "דוד מלך ישראל/חי חי וקיים". ודוד ורדי, הסרן במילואים, ניצב במרכז
העיגול ושואל בתוקפנות-מה-זו התוקפנות הקשוחה שכל צבר מסתיר מאחריה את
ביישנותו ואת רוח עדינותו, לאמור: משוגעים! לכבוד מי אתם שרים כך: לכבודי?
אור-אז נדממת המקלה רגע קט, וממעגל הרוקדים יוצאת הנערה המתנדבת שפרצה
בבכי בבית-החולים, לאחר שחזרה מסיורה בין הפצועים. עכשיו לא בכתה אלא
אדרבה, צחקה. לא בקול צחקה כי אם בעיני-תכלת מקרינות שפע אור. ותוך כדי
צחוק ענתה על שאלתו של דוד וכה אמרה:

לכבודך ולכבוד שכמותך,
 לכל עברי באשר הוא שם,
 לעברי היורד
 כמאז ועולם
 מהרי מערב
 בחרבו ובאָליו
 בתבונת כפותיו
 באָני וברכבו
 ובכל מאודי מאודו.
 ויצו את ברכת האָלים הטובה
 מבוהק מידבר עד לבנת אררט
 מים ועד ים,
 על ארץ רווה
 לשלום ולקרוב ולעד. *

אימץ יעקב את כל כוח זכרונו ולא עלה בידו לדלות מתוכו את שם מחברו של השיר ששרה הנערה. בדרך הנה השכיל לזהות את יצירתו של הרמן הסה; עכשיו, לגבי שיר זה, העלה חרס בידו. סבטלנה זו שלידו מורה לספרות היא. אולי כדאי לשאול אותה. חה-חה-חה! הרי היא מורה לספרות רוסית והשיר שיר עברי הוא, לכל עברי באשר הוא... וגם לו ידעה אין כבר זמן... עד שהיתה מפשפשת בזכרונה לא היה לה מי שישמע את תשובתה שכן אותיות השיר הפכו רכב-אש וסוסי-אש העולים בסערה השמימה. אם כן, בכל-זאת ולמרות הכל, מחזות-שדי! לא, לא שדי דווקא. תופעות קוסמולוגיות. קרינה. קרינה חודרת-כל. ההילה הלוהטת באה עכשיו משלושה מקורות אור בבת-אחת: מפנסי המשאית שממול, מעיניה של נערת בית-החולים, ומרכב-אש וסוסי-אש בשמיים. והנה שלשתם מדורה בוערת, שורפת ומכלה. "פחות אור", דובבו שפתיו של יעקב.

אמנם, סבטלנה מורה לספרות רוסית היתה, אף-על-פי-כן יש יסוד סביר להניח כי נהיר היה לה שגדול משורריה של גרמניה, וולפגאנג פון גיתה, שהלך לעולמו שבע-ימים ועתיר כל טוב, דבריו האחרונים היו: "יותר אור", כלומר היפוכם של אלה שהשמיע יעקב שמואלי על סף תאונת-הדרכים הקטלנית. והמבדיל בין קודש לחול, בין אור לחושך, בין ישראל לעמים, בין חומר לרוח, בין משורר גרמני דגול ומהולל לסופר עברי לא-ידוע, הוא שיבדיל גם בין הנשגב והמגוהך שבעצם ההשוואה. ואולם ספק גדול הוא אם אמנם הבחינה סבטלנה בדבריו של יעקב שמואלי, כי שפתיו נעו וקולו לא נשמע או כמעט לא נשמע. אילו לפחות ברוסית הביע מה שהביע אפשר היתה קולטת שמץ מנהו, אך המלים שנתרקמו בקרבו-בין שהועלו אל-דל-שפתיו ובין שלא הועלו-מלים עבריות היו.

* קטע מ"שני שירי חרב" מאת יונתן רטוש.

יאירה גינוסר: זכרונות רביעה ראשונה

הייתי אנוח לבנה לבושה ולפחד
לא ידעתי ממה אני פוחדת
יבוא הגשם טורדני, אויר חרד מפני יורה.
עונת רביעה ראשונה.
ערב הניח בגדי-חרף מבגרים פתאם
בארונות לארף הרחוב, המאירים לאנשים נעדרים.
התכרבלנו, הוא ואני, בסגין שלו, סגין עבה של חילים.
היו לו אישונים חמים כילדי מצוקות בקטטה:
ברגש גובר יכחישו.
את הנעלים הצבאיות חתל במשיכות החלטיות
כילדי מצוקות בקטטה:
אני מכרח לחזור!
לזיתי אותו.

מִבֵּית וּבו חֵלֹן מֵאִיר כְּאֶרֶן הַמְּרַחֵף בְּגִבֵּה הַרְחֹב
 וְשָׁמַע פְּזֹמֹן חֹזֵר בְּנוֹף
 מִתַּחַת לְסֵלַע צוֹמַחַת לְפִלָּא-
 הוּא הִיָּה מַעְבִּיר אֵלַי שְׁמוּעוֹת חֹזְרוֹת בְּעִקְשָׁנוֹת אֲפִינִית
 לְבִדִּי הִיִּיתִי חֹזֶרֶת וּמִתּוֹכָהּ אֲתוּ
 רַק עַל נוֹשָׁאִים רְצִינִיִּים, הָעוֹמְדִים בְּרוֹמוֹ שֶׁל עוֹלָם
 הוּא לֹא סָבַל לְשִׁמְעַ רְכִילוֹת וְלִי לֹא הִיָּה הָעֹז לְסַפֵּר לוֹ
 – אוֹמְרִים שְׂאֵתָה נַעֲדָר. כְּמוֹ לְהֵאֲשִׁים אוֹתוֹ שֶׁהוּא מֵת.

אַוְנָה לְבִנָּה בָּאָה לְהִתְנַעֵנַע לְבוֹשָׁה וְלַפְחָד, לְהִחְבֵּא חֶדֶר
 בְּחֶדֶר
 בְּתוֹךְ מִבָּטִיִּים הַקְּבוּעִים בְּאֶרֶן הַקִּיר הַמְּסִתֵּגֵר בְּחֶדֶר.
 הָאֵם יִפְגְּשׁוּ לְמוֹעֵד?
 אִוִּיר חֶדֶשׁ חֶרֶד. כְּנֻדָּאוֹת הַבִּישָׁנִית שֶׁל הוֹפְעַת הַרְקָפוֹת.

סילביה פלאת: הנוות ושות'

שנים, ברור שהם שנים.
זה נראה כל-כך טבעי עכשו –
האחד שלעולם אינו מגביה מבטו אשר עיניו מעוטות
עפעף ומכדרות, כמו של בליק,
אשר מציג

פתמי-לידה, סימנו המסחרי –
צלקת צריבת-מים,
עירום

ירק הנחשת של הקונדור.
אני בשר אדם. מקורו

מוחא אפקית: אני עדין לא שלו.
הוא מספר לי כמה בלתי מצלחת אני בתצלומים.
הוא מספר לי כמה מתוק
התיגוקות נראים במקרר
בבית-חולים, פיה-פיפה

פשוט על הצואר,
ואחר, פתילת גלימות המות
האיוניות שלהם,
ואז שתי כפות רגלים קטנטנות.
הוא אינו מחיך גם לא מעשן.

האחר עושה זאת.
שערו ארף וחנין.
ממזר
מאונן צחצחים,
הוא רוצה להיות אהוב.

אני אינני נעה.
הכפור עושה לו פרח,
הטל יוצר כוכב,
פעמון המת
פעמון המת
מישהו נכרת.

ראי

אני כסף ומדיק. לי אין כל דעה מקדמת.
את כל אשר אראה אני מיד בולע
כמו שהוא, גקי מערפול אהבה או סלידה.
אינני אכור אך כן –
עיני של אל קטן, בין ארבע זוויות.
רב הזמן אני הוגה בקיר שממול.
הוא ורד ומנמר. ימים רבים שאני מתבונן בו –
נדמה כי הוא חלק מלבי. אבל הוא מרצד.
פנים וחשכות חוצים בינינו שוב ושוב.

עכשו אני אגם. רכונה עלי אשה,
חוקרת מעמקי לאשר היא באמת.
ואז פונה לאותם המתעתעים, הנרות או הירח.
אני רואה את גבה, ומשקפו בגאמנות.
היא גומלת בדמעות ובזעזוע של ידים.
אני חשוב לה. היא נכנסת ויוצאת.
מדי בקר הן פניה המחליפים את מקום החשכה.
בתוכי היא הטביעה גערה בעלומיה, ובתוכי
אשה זקנה
יום ביומו עולה לקראתה, כמו דג נזרא.

(תרגום: חיים פסח)

חנה בת־שחר: גרץ וברינדה

ח ל ק א

בן שלושים היה גרץ כאשר הכיר את ברינדה ועשר שנים המתין לה עד שנפטר אביה ונישאה לו. שניהם היו מבוססים בהרגליהם. לגרץ היתה אם זקנה שהיה מסור לה מאד. נשים רבות הוצגו לפניו, דרך־שידוך, אולם זו הפעם, כך סבר, הכיר במוחש את נערת חלומותיו.

בלונדינית היתה, זהובה ממש. שיערה גולש על כתפיה העגולות, לחייה אדמוניות, עיניה בולטות כלשהו אך תכולות ונפלאות. גופה היה גדול ושופע. גבוהה היתה מגרץ ותחילה הפריע לו הדבר, אולם מיד הפיסה דעתו וויתרה על עקביה הגבוהים; זריזה נשאה עצמה על בעליה השטוחות.

גרץ היה מוקסם. גם בחלומותיו לא האמין שיזפה באשה יפה כמוה. משהו כביר ורך. בקרבתה ניעזר בו רצון להתלקק. היא עשתה רושם על כל מכריו. הוא היה אסיר־תודה. אנשים החלו לדבר בשבח, להללו: איזה בר־מזל הוא, עוד ירחיק לכת. הוא עצמו האמין בכך, מאושר היה וגאה.

אירוסיהם נערכו בביתנו. ילדים היינו והדוד גרץ ניסה לשעשענו: הפריח באלונים, הקפיצם באוויר וניסה לרדוף אחריהם. כבד־תנועה היה. רגליו ניגפו, ולא עלה בידו רוב שנותיו עשה מאחרי שולחן־כתיבה של מורה וחוקר ועתה היה חורק כולו, נוקשה כבובת־מתכת שהחלידה. ניסינו למנוע אותו מלשים עצמו לצחוק. כשהיה נכנס היתה ברינדה כלתו יוצאת מחדרנו. אלגנטית מאד בשמלתה השחורה וגרבי־הניילון הכהות, הנוצצות. שיערה עטור הילה זהובה. נצטיירה לנו כגברת מעולמות אחרים.

ברינדה העריכה עצמה כאשת העולם הגדול. שעה שגרץ, חתנה לעתיד, ישב ספון במשלט ספריו, הכיר רק את ד' אמות חדרו ואת כיתת תלמידיו, הספיקה היא לסייר בעולם ולעמוד, כך אמרה, על טיבו. הכסף יענה את הכל, היתה נוקטת לשון חכמים. "נסיון החיים העשיר שלי והידע של גרץ הם הצירוף המוצלח להצלחה ואושר. חברותי תתאכזבנה. חשבו שאנשא לבסיד על סוס לבן. גרץ אינו יפה, אבל אני אטפח אותו".

הו, אז היינו מצפים שהדוד גרץ, כמוהו כצפרדע הירקרקת, ייהפך באהבתה לנסיך־החלומות. היא קנתה לו חליפה הדורה ואת שלו השליכה. גם עניבה יפה וכסופה הוסיפה. גרץ החל לחוש עצמו בעל־בעמיו.

ברינדה האמינה שצפוי לו עתיד מזהיר. אנשים סיפרו שבחו בפניה: מורה מצוין, איש־מדע מובהק, מוניטין יצאו לו. לולא היה רווק, מפבר היה עולה לגדולה. אפשר

אף לדרגת מנהל היה מגיע. מחקרו, "על היהודים בתקופת ימי הביניים", כבר עשה לו שם.

ביום חתונתם לבשה בריינדה שמלת-כלה לבנה, קצרה, שהדגישה את רגליה העבות. חזה הגדול הלך לפניו כגבנון, שופע מתיקות, ושפתיה משחה באודם עז. גרץ היה נלהב. בלי הרף חיך. בריינדה נראתה צעירה מכפי גילה, זוהרת. אנשים היו רפים אליה ושפעו מחמאות. בני משפחתה באו לברכה, למרות יחסיהם הגרועים מאז מות האב. הכל נשכה ונסלח לפתע. כחמאה מרופכת נמסה תחת מבטיהם הלטפניים. הזילה דמעות. האורחים אכלו ושתו, אף רקדו מעט. החתונה נסתיימה בשעה מוקדמת, אולם הזוג החדש קיבל שפע מתנות. עוד באותו ערב הספיקה בריינדה לפתח את קישורי המתנות כולן, ולהתאכזב. דלות-ערך היו, והיא הסיקה שהאנשים לא היו ראויים ליחסה החם והלבבי.

ליל כלולותיהם לא עלה יפה. היה זה אחד מלילות תמוז, אביך וחם. היא סלדה ממגע גופו. חשה כמו שיפוד חד מונח על בשרה. הוא היה מגורה להבהיל אך לא ידע בדיוק מה לעשות בה. מימיו לא ידע אשה. בשרה הרך הדהים אותו יותר משיער. אחרי דקות אחדות החלו להזיע ונפרדו, מאוכזבים קצת מעצמם ומתשוקותיהם. שעה קלה שכבו כך והדממה כבדה. נמנעו מלהרהר. לבסוף גטלה אותו בזרועותיה ואימצתו אל גופה. מאד השתוקקה ללדת ילד, ולפיכך החליטה ללמדו לעשות זאת ויהי-מה.

לאחר מעשה שכבו בשקט. מרוחקים במקצת, והיא ביקשה ממנו שיספר לה על עבודתו. אסיר-תודה היה ובקול רך סיפר. חש עצמו מלוטף, כמו אפוף ערפילי משי. היא חשבה: זרעו זורם בגופי ומפרה אותי, ומחשבותיה לעז. החליטה שהיא מאושרת ואמרה בקול רם: אנו מאושרים, גרץ. אתה תהיה אדם גדול. הלילה התבהר והלך. רוח בוקר קלה החלה לנפוח בוויילונים. התכססה בסדין ולא יכלה להירדם. היריהורים הרבה הציקו לה והלילה היה קצר מדי. לפתע הדאיגתה דירתם השכורה שעלתה הון רב. שכבה פרקדן ותיכננה איך יממנו אותה. גרץ נרדם לצדה, תמים כילד, עצוב כלשהו בשנתו. למענו, חשבה, עלי להחזיק בדירה הנאה. הדבר יבנה אותו, ינתק אותו אחת-ועד מחיי רווקותו העלובים עם אם זקנה, בשכונה נידחת. עליו להינלד מחדש. כמו תינוק שכפית כסף בפיו.

ידיה היפות נחו לצדי גופה הגדול, המתנשם קלות. שאלה עצמה: האם השתוקקתי אי-פעם לגבר? – ולא יכלה למצוא תשובה. בלבנה היתה עדיין ילדה קטנה, שהת-אוותה לסוכריה מתוקה ומצצה אותה בהנאה קולנית. רוצה היתה שאחרים יאמינו שהנאתה שלמה, וחיבקה עצמה ברוך. אני נאהבת, אמרה לעצמה; אבל ידעה שהוא מעריץ אותה וגאה בה, והדבר נתן לה סיפוק גמור.

כבר למחרת באו לבקרנו, כמו הוגיע אותם ייחודם. בריינדה לבשה שמלה אדומה רועשת והדוד פרץ הדיף ריח סבון אנטיספטי חדש, שנועד, כפי הנראה, להפיג את ריח גופו. הריח המר של שקדים ומי-קולון אפף אותם וכמו הפרישם מהנוכחים בחזרי. למרות הצבע החם של שמלתה, נראתה בריינדה מוצלת ובתי-שחיה יבשים.

חיפשנו פתרון להסתייגותה ולא מצאנו. מרוחקת היתה ודיברה בעיקר על העתיד. שאלת הכסף הטרידתה מאד. גרץ היה מקשיב לה וחיוך קטן תלוי בזוויות פיו. מוכן היה לצחוק עמה, אם תאמר משהו משעשע. בכולם שילחה חיציה השנונים, ורק עליו הגנה בחום. אבל הוא לא היה זקוק כלל להגנתה. איש מאתנו לא ביקש לפגוע בו. הוא היה הדוד שלנו וכולנו חיבבנו אותו. משתוממים תהינו על טירחתה. אמו הזקנה ביקשה להתחבב עליה והעניקה לה מתנות, אלא שפשוטות היו ולא מצאו חן בעיניה: צעיף-תחרה שחור, מפית רקומה. אמרה באירוניה שראויה היא ליותר. גם האשה הזקנה סברה כך, אבל רק זאת מצאה ידה לתת לה, ומה שנתנה העניקה בכל לפה. כיון שכך קנתה בריינדה לעצמה את מתנותיה ולאחרים היתה מספרת שבעלה בחר בהן, אנשים שיבחוהו על טעמו הטוב.

לאט-לאט התבסס גרץ בחיי-נישואיו. הם ישרו בעיניו. נהנה למצוא את כותנותיו מגוהצות תמיד, והפיג'אמות ערוכות בערימה נאה בארון. בריינדה גילתה לו כמה מסודות הבשול והיתה משתפתו בסיפוריה על נסיונות גסטרונומיים במטבח. גרץ נהג להתפאר בה שהיא עקרת-בית למופת ומבשלת מצוינת. בתחילה לא חיבב ביותר את עוגותיה המצופות קרם ורדרד מתוק. היה שותה מים לחפות על המתיקות הזרה, אחר הסתגל גם לכך. גידל כרס, והיא סברה שעתה מראהו מכובד באמת. לפעמים היה מגלה התנגדות. את טעם החציל, למשל, לא סבל, וזמן-מה נעדר החציל מהתפריט היומי. אחר הופיע שוב והוא בלעז בלי התנגדות. משתדלת היתה מאד לקמץ בהוצאות, אולם משכורת המורה לא היתה מספקת. באותם ימים כבר היתה הרה וכבדה מאד על רגליה הקפיציות.

באו ימים שלא יכלה לקום ממיטתה כי נשימתה כבדה עליה ואפה דמם. הוא לא ידע מה לעשות בה והיא הן לא דרשה ממנו הרבה, משתדלת היתה להקל עליו. החליטה שדרכו חייבת להיות סוגה בשושנים. שעות רבות שכבה במיטתה וחשבה איך תסיר מכשולים מדרכו. תקוותה היתה שיעלה לדרגת מנהל, יסיים את עבודת-המחקר, יפרסם את ספרו. אולם חסרת-סבלנות היתה. אותו חורף האמירו המחירים והמורים שבתו. בריינדה רקמה חלומות. לרגעים הבהיקו עיניה ואחר עממו. גרוע מזה, היא החלה להתנכר לבעלה. גרץ ייחס זאת להריונה הקשה, אולם בריינדה רגזה עליו שהוא מפריעה מהירהוריה.

"לעולם לא תרחיק לכת", אמרה לו, נוגסת חלווה צמיגה שקנה בשבילה, לוקקת אצבעותיה. "אינך רואה אלא את המתרחש מתחת לאפך, ואילו אני צופה לעתיד". פירור של חלווה נשר על חזה הרחב, הטיל כתם שמנוני, והיא ניצרתו כלאחר-יד. גרץ גחן והרימו מהרצפה בצייתנות.

"מבוקר עד ערב אתה עסוק בתלמידים ומחברות. זה לא מיגע אותך סוף-סוף?"
גרץ הסכים שאין זה ענין גדול.

"מתי עסקת במחקרך לאחרונה?" שאלה בריינדה קנטרנית.

המחקר אכן סבל מחוסר-מעש, בעיקר משום שהיה יוצא לבלות עם בריינדה בערבים. "כדי לעסוק במחקר אתה זקוק להרחבת-הדעת. לולא דאגות הפרנסה, יכולת

להתמסר לכתיבת ספריך”.

בריינדה ניסתה לשכנעו להגר לאמריקה. הרעיון היה כולו שלה. קרוב־משפחה יוכל לסייע לגרץ למצוא משרת הוראה בבית־ספר עברי בגולה. לכאורה ענין פשוט, אבל לבו של גרץ לא היה עמו. חששות ניקרו בו. חש עצמו כעץ שתול ששרשיו יונקים ממקורות מים ידועים ובדוקים, אם גם מצומצמים קימעה, והנה מבקשים לעקרו, לשתלו אי־שם, בקרקע לא לו. ומה אם לא ייקלט? חיי־נדודים לא משכו את לבו. שאף לפינה שקטה ונוחה להצטנף בה. אולם יותר מכך שאף להשביע את רצונה של בריינדה.

ביום לידת בנם דמם אפה של בריינדה בקילוח בלתי־פוסק. גרץ החל לחשוש לחייה. נדהם ומבולבל תהה מה יהיו חייו בלעדיה. רק שנה היו נשואים אך נדמה היה כי בעבותות קשרה אותו אליה. מדוע, בעצם? הרי כמעט לא השתוקק אליה עוד. גדולה היתה ומגושמת, ולצדה חש עצמו דק כמחט. לפעמים היה מנסה להינעץ בה כבסלע, ומתגלגל מעליה שבור. בטנה היתה קשה כצור וחזה מלא ותפוח להפחיד. חושש היה שתתפוצץ אם יגע בה בציפרנו. אפילו צעדיה נעשו כבדים וברכיה, בלכתה, מפושקות קימעה. הוא גרתע מפניה, כילד מפני מפלצת מוזרה. כעסנית ונוקדנית היתה כלפיו. שעות רבות שרועה בכורסתה כהר־בשר. פורשת שלוחותיה. דוממת כמו התקרשה הוויתה. הוא היה מצמצם עצמו ומדמים, מנסה להרגיע עשתונו־תיו בקריאת ספר או בבדיקת מחברות של תלמידים. תכופות השתהה בישיבות המורים.

בריינדה חשה שהיא מרחיקתו מעליה, אבל נוח היה לה כך יותר. שעל־שעל עשתה דרכה עם תינוקה, ואילו את גרץ הניחה בינתיים בצדי הדרך. כשתפרוק מעליה את משאה הכבד, תשוב ותטול גם אותו עמה.

רופא־הנשים הסביר לה פנים. היו לו אזניים ורודות ושער כסוף. היא אהבה לעצום עיניים ולהרהר בו. שקוף היה כולו, גרמי ומוצק. חשה בידיו הקטנות והזרירות על בטנה. חלקלק, ומגעו קריר. בטחה בו שיעזור לה להשתחרר. תליון־זהב היה תלוי במיפתח כותנתו. דרך־עידוד היה מחייך אליה כאשר סחה לו על סבלותיה. בחדר־ההמתנה עמד ריח תרופות וטבק. הנשים היו סוקרות אותה ומבטן מתעכב על כרסה הנפוחה. היתה מסמיקה ומשתדלת להיראות יפה, אך לבסוף גמאס עליה הדבר.

כשגולד התינוק היתה אסירת־תודה. בהשפעת האתר הפכה קלה כנוצה, מרחפת כשרויה בחלום. אחזה ביד הרופא. חששה שתתעופף משם. חייכה סהרורית. מסינרו נדף ריח דמה. עיניו היו אפורות ושקדניות, אזניו הבהיקו כמעדן ורוד ולח. חשק קם בה לנגוס בהן. הוא היה מתוק ורך. בניע־ראש הודתה לו. היתה מאושרת, בן גולד לה ודואה היתה בחלל החדר, מרפרפת בהתרוממות־הרוח. כשניעורה מהזיותיה יפרה לחברותיה היולדות שבעלה ישלח לה פרחים. הוא יהיה מרוצה שילדה לו בן. אולם גרץ בא לבקרה צהוב כולו, התאונן שאינו חש בטוב והתנהג כמו ילד מפונק שנזחווהו. מבטיו, הבחינה, גששו לעבר המיטות האחרות. שש יולדות שזפנו נצפיפות בחדר הקטן. גרץ בלע רוקו. מעולם לא ראה נשים רבות כל־כך בכותנות־

לילה. שדיה של בריינדה היו קשים כעטינים. היתה זוללת ושותה כפרה, ומתאוננת בלי הרף על סדרי בית-החולים. יונה קראה לתינוק, על שם אביה שהיה תקיף וחסון. תווי-פניו של התינוק היו כשל גרץ, אך היא התנחמה עד-מהרה. את כל חמימותה ותשוקתה השפיעה על התינוק השקט, בעל האזניים הבולטות. כעבור חודש שבה לאיתנה והחלה בהכנות לנסיעה. גרץ גדהם; קיוה שנגמלה משאיפותיה. אולם בריינדה רעיון נתקע במוחה שלמען בנם חייב הוא להיעשות אדם חשוב באמת. קשה היה לגרץ להינתק. למעלה מארבעים שנות חייו היו נעוצות באדמה הזאת. חש כאב עמום כמו בעת כריתת אבר. חששות העיקו עליו, אולם בריינדה שוב יפתה בעיי-ניו. נבוך היה ומאוהב. היא היתה זהובה ומלאה, מגפפת את התינוק בלי הרף. גרץ גם הוא השתוקק לגיפופיה. בלילות היה חולם שהוא ילד קטן השוכב בחיקה החם. בבוקר היה קם בברכיים רפופות וידע שהוא מזקין, וחש חמלה על עצמו, עד לחול-ניות. נמאסו עליו החיים בבית-הספר. הוא כמו התמססם והדבר חרה לו. נוכח לדעת שבריינדה צדקה: לא היה לו שם עתיד. מדומה היה שהמנהל והמורים הצעירים דוחקים את רגליו. סמך על בריינדה שתמציא לו ענין חדש לענות בו. חייו זרמו עד כה כנחל רוגע. מחלחל ורווה ומשקה את גדותיו. בריינדה כמו חפרה אליו ערוץ חדש, והוא חש שהים נשפך לתוכו וממלא אותו בגעש מימי הכבירים.

חלק ב

כעבור עשר שנים חזרו ואנו באנו לקבל את פניהם בשדה-התעופה. "שמענו שהצלחת, דוד", אמרנו לגרץ ולחצנו את ידו. חשבנו שתהפוך אותו לאדם אחר, אך הוא לכאורה נשאר כשהיה. מחייך וממלמל כבהיסח-הדעת, כמו מישהו זר מדבר מגופו. בדברו היה מניע זרועותיו כמין חרק בעל כרס, הפוך על גבו, שגפיו מפזזים בחוסר-ישע במאמץ להתיצב על רגליו. ניסינו לעזור לו, אך הוא היה מבולבל ולא שעה אלינו. בריינדה סיימה ענייניה במכס ומיהרה לקראתנו עם הספל ומזוודותיה הרבות. גמל-התעופה המה המון רב, אך אנשים פינו לה דרך. כמו טנק פילסה דרכה, ויוני בן העשר צמוד לעקביה, נאחו בשמלתה, כמו קנגרו זעיר הדבק אל כיס אמו. בריינדה גדלה כפליים. עדתה ענק ואצעדות, וטבעת-יהלום בלטה על קמיצתה. קולה, שפקע מסנטרה הפפול, עדיין רך היה ועתיר-גונים. הודתה לנו על קבלת-הפנים. העמסנו את המזוודות על המכונית. "שמענו שעשית הון", אמרנו לגרץ. "כן", אישר בקול נבוב. בריינדה ציחקקה בשביעות-רצון, מסירה את משקפי-השמש: "גרץ הרוויח דולרים. אני קניתי מניות". גלוית-פנים ישבה במכונית, נוצצת כולה. "קהילה עשירה בסנט-לואיס", סיפר גרץ, מבטו בשמשת החלון הקדמי. הכביש רץ תחתנו כסרט שחור.

"ישבנו על סיר-הבשר", הוסיפה בריינדה. לא הדוד גרץ, חשבנו. הוא ישב בינינו מכוון כבשר שהתבשל. באצבעות עדינות היינו מגששים לגלות את מקום-התורפה. "ומה עכשיו, דוד?" שאלנו, לוחצים על הדוושה. גרץ לא הבין.

"גרץ ימשיך בכתיבת ספרו", ענתה במקומו. מהדקת את בנה הפלוא בחיקה, זרועו-תיה עבות כעבותות.

"כן", הזדרז גרץ להסכים עמה. "עכשיו אתפנה לכתיבת ספרי". "גרץ זקוק לדירה מרווחת", אמרה בריינדה. "לחדר-עבודה נוח". הבטנו בגרץ. הוא הצטמצם כולו. כאילו הספיק לו הסדק שבמושב המכונית. הדרך לירושלים התפתלה בין הרים. האופק היה מחותל בערפל כחול. יוני ניסה להיחלץ מזרועות אמו, אך היא הידקה לפיתתה. חייכה אליו דרך-חיבוב. "יוני אוהב להתפנק", אמרה.

הבטנו בילד. כחוש. עיניים גדולות, הוזהות כלשהו. דומה ניצל זמנו הפנוי לרחף בעולמות אחרים. פנינו אליו בדברים, ולא השיב. עיפעף וסופו שהתנמנם ונרדם, מכוונף בזרועותיה כבכלוב.

לימים הבחנו שיוני מגמגם. בריינדה היתה חסרת-סבלנות ודחקה בו לסיים. הוא היה נשמע לה בדרכו החרישית. כשביקשה היה מספר על טיולם בלונדון. בתשומת-לב היינו עוקבים אחר דבריו כדי להבינם. ביחוד אהב לספר על הפארק הלונדוני ועל השיט בסירות. "התהפכתי ובלעתי מים", היה אומר בעיניים בוהקות. חדנה פנימית היתה ממלאתו. נרגש כולו היה מנער בלוריתו ומצחק. צחוקו היה נעים, פעמוני-צלול. "אבא התחיל לצרוח", סיפר, ואנו יכולנו לצייר לעצמנו את גרץ נפעם וחרד, מפוז על החוף המלא המון חוגג, מטרף בזרועותיו. ילדים מפריחים באלונים צבעוניים לשמי לונדון האפורים כפלדה מותכת, אמהות אנגליות מטופחות מנופפות בידיהן וצוהלות זו לקראת זו בקריאות-חדנה חדות, על שפת הבריכה הירקרקת מדדים ברווזונים כרסתניים ומנקרים בחצץ ובחול הרטוב. סירות מטר-טרות, לבנות כממתות-אף, משייטות בבריכה הגדולה. משוטים חותרים ומפריחים אדוות מעוגלות על חלקת המים המנצנצת רצי אור וגלים קטנים.

גרץ נע, נגרף בהמון, מרפקים ננעצים בצלעותיו. במטושטש הוא מבחין בסירת-המנוע הקטנה של יוני שפסים אדומים מעטרים אותה ועוגן צהבהב מותווה בדפנו-תיה. הסירה זעה לאטה, רועדת תחתיה כבעוית. בריינדה תותרת אחריה, בסירת-משוטים קלה וארוכה כאגוז בהיר וחלקלק. בקלות יחסית היא נישאת והשמש נוגהת בזהב שערה. מרחוק היא נראית שקועה בחלום-נימפות אוורירי תלוש. גרץ מתאמץ להיאחז ביוני, מותח כמין קורים ביניהם, ובהולם-לב הוא רואה איך דמות הילד מצטמקת. הנה הוא זעיר והגלים נושאים אותו הרחק ממנו, לתוך האופק הממצמץ. נתפס הוא לחרדה נוקבת, כמו לעולם לא ישוב. כבר הוא חש בכאב חסרונו, עורג אל קירבתו. מעולם לא חש בצורך זה כמו עכשיו, כשהוא רואהו

במוחש מתרחק והולך מעמו.

יוני צחק, צוהל: "פתאום התהפכתי. הרבה סירות עם ילדים התהפכו שם". תפס בדופן הסירה שנתמלאה מים והיתה צפה על בטנה, קרירה ושוקטת. מבהיקה כולה בצבעי הקשת. מסנוור משמש, ספוג מים ונהנה מן הטבילה המסחררת, צף יוני עד שהגיע לחוף. גרץ אוחז בו ומושכו אליו. ידיו רועדות ופניו חיורים כסיד. "אבא פחד", קבע יוני. לא לעג. עובדה ולא עוד. יוני התגעגע לסירות של לונדון. לתחושת הדרור ולמזהלות הילדים החותרים.

"אבא אינו חובב ספורט", הסבירה בריינדה, "הוא איש הספר".

פניה היו רכים. מתענגת אף היא לזכר המים, הסירות והמפרשים הצחורים. כילדה, על חוף ימה של תל-אביב. בהונותיה שוקעות בחול המטוין וגלי ים חמים, מבעבעים, מלטפים את קרסוליה. גונים של תכלת וזהב מסתחררים, מסנוורים את עיניה. ברגעים כאלה היתה מופלגת מאתנו ולא ידענו אם לצחוק לה או לבכות. באים היינו לבקרם והיא היתה מגישה לנו על המרפסת, מיץ ועוגיות פריכות. גרץ היה יושב בשולי כיסא-נוח, רכזן כלשהו, ורוקם חלומות: "אני מעדיף... אני חושב..." היה מדבר על עצמו הרבה דברים של כלום, כמשנן דברים שנאמרו.

על המדרכה היו דימדומי-קיץ. רוח חמה מגפיהה ניירות ועלים, גופת קלות בפכסים. גברים בנעלי-בית, במכנסיים קצרות. סיעת ילדים בעקבותיהם, נושאים סלי מזונות. בחצר היה יוני משחק, צועק בגרון ניהר, מגמגם מחמת התרגשות, מתמרן על אופניו כאחוז-תזוית. בריינדה, כמו לא מוותרת, היתה מגסה עדיין לחפון אותו בחיקה, לפנקו כנוס בזרועותיה. אולם הוא כמו פרץ גדר. היה חומק ממנה. כדג הטופח על חלקת המים בזנבו. יוצר מערבולות. באי-אמון היה גרץ עוקב אחרי מיבצעו הווירטואוזיים. "עוד יפול!" היה פולט בנושך את לשונו.

שעה שיצאה בריינדה לבור בשבילם דירה מרווחת לדור בה, היה גרץ ספון בחדרו, מתקין עצמו לכתיבה. היה יורד לקיוסק לקנות עתונים, עומד ומשתומם על בעל הקיוסק, נכה, הדחוק בקיטונו הצר. נזרות צבעוניות לקישוט תלויות אצלו בשרשרת מעל לחפיסות של גומי-לעיסה, סיגריות, סוכריות חמוצות-מהבהבות וכבות. גרץ היה ממצמץ לעומתן בתהייה. אחר פנה לאטו אל הספרייה העירונית.

יושב הוא בספרייה העירונית ובוהה בחללה. דף-נייר חלק פרוש לפניו כהזמנה לא-קרואה וריחם העתיק של ספרים משומשים בא בנחיריו. בעד החלונות מפציעה שמש-צהריים וגרץ ממולל בעטו ומתהרהר. לעתים הוא גודד במחשבתו בחזרה לסנט-לואיס. מתגעגע אליה קימעה, בייחוד להפסקות-הצהריים בחדר-המורים. על רצפת העץ המשוחה שענה מבהקת מחליקה כורסתו של המנהל הגהוץ. טלפון מטרטר. גרץ היה משלב רגליו ומשרבט על הנייר שלפניו. לעתים קוּוּ סתם, מאזין למילמול שמסביב. אנגלית לא ידע היטב, אך גוח היה לו באווירה הזרה. בתחילה התעניינו בו. ראו שמחריש, והסיחו דעתם. להוציא עניינים שוטפים של הפוליטיקה הישראלית, עליהם היה משוחח באידיש כבקי ורגיל, לא החליפו עמו דברים. גם אם ישב בסמוך לא היה צריך להתחרות באיש. תמיד היה מרחף קצת מעליהם.

מורה לעברית. גם תנ"ך. צעדים ראשונים. מהססים. אל"ף-בי"ת לתינוקות של בית רבן. לעתים, בכורסתו הרכה, בחדר-המורים בנכר, היה רוצה להחיות מראות. גבעות ילדות-עפר וטרשים-שהיה מטפס עליהן מקומח כולו בעפרן. פרוע. הבנין הרעוע בו שכן ה"חדר" והוא וחבריו היו משננים בו חומש וסידור כשרוח פורצת בחלונות הקרועים, הופתת את דפי הסידור בקול נפץ רך. בסנט-לואיס היו מרחבי דשא ירוק כסוח. פארק שאנשים גוצים משחקים בו גולף. בתים צחים, נמוכי-קומה. כבישים סלולים יפה. כמחפש היה שם בעיני רוחו אם תימצא לו גם כאן איזו גבעה שכואת, זרועה גרוטאות, פחיות חלודות ושברי זכוכית שהשמש גלפדת בחובן, שאפשר להשקיף מעליה לרגום את הכביש בגלעיני שזיפים סגולים, להטיח בפחיות. ושוב ושוב עסיסם המתוק ממלא את פיו רוק.

גייר חלק על שולחן-ספריה כנוע, ערימות ספרים כחומה; היסטוריה ואנציקלון-פדיות תנכ"יות. הנה הם כלי-מלאכתך. טול ועשה. בכוחם נתבקש לגרץ להחיות מחקר שהחל בו לפני עשר-שנים ומעלה ומאז לא הזין אותו במאומה. רק שרשי אותו מחקר עדיין תקועים במוחו. מצומקים ויבשים. הרעיון אמנם קיים, אי-שם, בתאי-הזכרון האפורים, אולם ככל שהיא הוגה בו, כך הוא נעשה מופרך בעיניו, נטול-משמעות. מחשבותיו נודדות כפרפרי-לילה כבדים, צונחים מרוב עייפות וקהיון. שקט זמזמי בחלל הספריה הקריר והמוצל. החלונות הגבוהים מסורגים והתכלת משובצת. חש הוא שתנומה גופלת עליו.

כמו מים צוננים לראש מתעלף היתה לו בתקופה זו בריינדה. ואולי מי-הרחח? לא היה בטוח. פעמים מופתע היה עדיין מצחוקה המצטלצל, כה צעיר ונמרץ. כל היום היתה עסוקה, צמודה לאפרכסת הטלפון. גם מכונת שכרה לה. "הוכחתי לקבלן", היתה מתלהבת. דירה גדולה רכשה בשבילם והיתה טרודה בריהוטה. גם יוני היה שם תמיד, כחידה שלא טרח בפתרונה.

בארוחת-הערב היו נפגשים. רכונים על השיירים היו מקשיבים לסיפוריה של בריינדה. יומה היה גדוש מעשים. מדי בוקר, ברוב עסק. היתה בודקת את התקדמות הבנייה של דירתם. מטפסת על הפיגומים. מסיטה אבנים, ממשמשת בכתלים, מפריעה לפועלים ומתווכחת עם הקבלן. גרץ היה מסכים עמה בכל. מאשר בהתלהבות את תכניותיה. זועם עמה על הקבלן ועל שאר הריקנים העוסקים במלאכת הבנין. פעמים היה מציע להתלוות אליה. היתה מסרבת, כמהווה של רצון טוב: "אתה שקוד על ספריך. עניינים מיגעים אלה הנח לי".

חזיון-ביעותים היה פוקד את גרץ. הנה יישב בספריה, לפניו הגייר הריק, ערימת הספרים מתגבהים ככתלים, סדורים לצדדיו, ובפתח הריבוע תופיע פתאום בריינדה. תווי-המיתאר של צלליתה הגדולה מודגשים באור הזורם בצדעיה מן המסדרון המואר. כחשרת ענן תרד עליו. פחד תקפו מפני הגילוי. בזרועותיו יחפה על הגייר הריק, יכוף כאגמון ראשו, וימתין, ובריינדה, עיניה ברקים, תמטיר עליו רעמיה. אבל עיניה של בריינדה היו צלולות כאגמים כחולים. וחנונה היתה אליו באותם ימים, כמו הגיעה אל חוף-מבטחים.

חלק ג

ביום-הולדתו של יוני הושלמה דירתם. בריינדה החליטה לחגוג. הזמינה אותנו לארוחת-ערב.

במרכז חדר-המגורים היה השולחן ערוך בשפע: פשטידות מתוקות, ירקות ממולאים ודגי כינרת כסופים, שלמים, על ראשם זונבם היבש. ניכר היה שבריינדה טרחה הרבה להוכיח לנו את ידענותה בבישול ובאירות. היתה עומדת עלינו וגודשת את צלחותינו. מזרזת אותנו לאכול תחת עינה הצופיה, כאילו לפיטום אנו מזומנים אליה. קומקום הקפה רתח במטבח ובריינדה נחפזה לכבותו. שאת לא יכלה דברים רותחים בלא שתהיה לה שליטה עליהם. בשובה, נושאת טס עמוס צלוחיות ותקרובת, חייכה ואמרה:

"שטרודל-תפוחים. חביב על גרץ. התכבדו בבקשה".

השטרודל אמנם היה פריך וחמצמץ כהלכה, אך גרץ לא טעם גם ממנו. מדבר היה. מכביר מלים. מבקש היה לדעת מה דעתנו. על הדירה והארונות ושאר האבזורים. פעם-בפעם היה מפסיק ומקשיב בריכוז רב לדבריה של בריינדה—על הקבלן והנגרים והקשיים הלא-צפויים.

"עדיין אינני מרוצה לגמרי", קבל, בהדגשה מיותרת. "יש בדעתי לשכלל עוד. הביטו כאן. האין הקיר הזה יפה? והצבע? והגומחה? כאן אתלה עציץ. או תמונה אמנותית".

"ומה דעתכם על הנוף?" משך אותנו למרפסת. "משרה שלנה: עצים. ירק. כשנוף כזה מול עיניך, אתה יכול ליצור..."

תוסס היה כולו, ואנו חשנו שהכוחות המפעפעים בו מבקשים פיצוי לפתע. "לא. אינכם מסוגלים להעריך. עבודה רבה השקעתי כאן עד שהכל עלה יפה", הוסיף כמצטדק. "והדירה. כל חדר, פנינה. בואו. במו-עיניכם תיוכחו. אני מרוצה מאד. חדר-השינה. המלה האחרונה באופנה".

שתי מיטות עמדו שם, מרוחקות מעט זו מזו, כמו לא רצו ליקרב בשנתם. והשידה ביניהן, מגובבת חפצים שרכשה לה בריינדה באמריקה. ועוד ארון-קיר. כה מגושם ובולט וגזנו חום תחוח. כמו לקבור הכל תחתיו הוא אומר.

באה בריינדה, מגנבת ידיה במטלית. הטילתה על כתפה ואמרה:

"ואת חדרו של יוני ראיתם?"

על הפונגית הצטופפו בזכות קפואות-פנים. וילון מנוקד היה תלוי ברפוי. בפינה הוצנע כדור-רגל פחוס. שולחן-הפתיכה היה ריק, כמו מיותר. והמיטה הסתורה מכוסה מעטה ניילון, שלא תתלכלך. בריינדה אמרה:

"יוני חבב בזכות. עכשיו כמעט אינו מתעסק בהן".

בדרכנו עברנו את החדר המיועד לספרייתו של גרץ. תלי ספריו היו עדיין ארוזים בקרטון והארונות עמדו פעורי-פה כבזעקה.

חזרנו לחדר-המגורים. טבענו בשטיחים פרסיים מנקרי-עיניים. בריינדה הזמינה אותנו לשקוע בכורסות קצוצות-הרגליים ועל הספה הנמוכה.

"יפה מאד!" אמרנו, מנסים למצוא מקומו על הריפוד הנוקשה.
 "ועכשיו מה, גרץ?" שאלנו בסבר-פנים, "מה הלאה, דוד?"
 "אבא כותב ספר", הזדרז יוני לענות. עיניו הכהות הגחילו. רצין וזקוף נשען על
 מסעד הכורסה.

בריינדה נפחה ידה בזילזול, כמו מסירה בהינף-יד מיטרד קל-ערך. "מילא", וחיוך
 של שובע האיר את פניה, "אין לכך חשיבות. העיקר, דירה והכנסה יש לנו..."
 גרץ לטש עיניו. גינוחה היתה ועיניה כמצועפות.
 "כן", סתם, "אין לכך חשיבות".

בריינדה אמרה: "תשתו עוד קפה?"
 השיחה התגלגלה אל ענייני היום. גרץ מיעט בדיבור. כמו נסתתמו מעיינותיו.
 תהום רבה.

בחוץ רעם קטנוע, במקוטע התיו אוויר דחוס. נערים שרקו לנערותיהם. שמענו
 צחוק מידרדר. משב-רוח חם טילטל את הווילונים החרושים. גרץ, שקוע לרגעים
 בסרעפיו, היה שף עיניו בחזקה וממזמץ אל האור. את עניבתו התיר, כמו חש מחנק.
 על אדן החלון נשען יוני, גבו אלינו. לפתע נרעדו כתפיו הילדותיות.
 "הילד עייף", אמרה בריינדה.

גם אנחנו. קמנו להיפרד. גרץ ובריינדה ירדו ללוותנו.
 בחוץ נשבר השרב. ירח מלא ושחוק צף בשמיים. פסיעותינו הידהדו על השביל
 המרוצף חצץ. בשוליו התגבבו שיירי חמרי-בניין: טיט קרוש, גבעות-חול קעורות,
 השעה היתה מאוחרת והבית דמם. הרוח החמה הצמידה את החולצות המיוזעות
 אל גבינו.

הם ליוו אותנו למכונית שחנתה מעבר לכביש. מכוניות חולפות, צפות באגמי אור.
 צהוב ואדום רוטט, לסירוגים.
 "תבואו לבקר שוב", אמרה בריינדה, עודה עירנית ועליוה. ניכר היה בה ששבעה
 נחת מביקורנו.

"לילה יפה" לחש גרץ, מבטו כנוס. ענפים של שיח מגודל טפחו על פניו.
 "מדוע אינך נזהר?" רטנה בריינדה, מסלקת את הענפים. פנס כדורי ניצב בקרן
 הרחוב. מזליף קווי-אור, שלולית של נוגה תחתיו.
 נפרדנו בחמימות. חייכנו. הם נותרו מאחור. על המדרכה. בכל-זאת יחד.
 מרחוק הבלית עיניה של מכונית מתקרבת. הדלקנו את המנוע. גוף אפל אץ
 לקראתנו. עיני המכונית הקרבה נקבו את החשכה כעיני חיה.
 לשבריר של שניה ראינו את גרץ חוצה את הכביש. ראינוהו נלכד במלתעות האור
 של פנסיה. המכונית בלמה בחטף. ראינו את גרץ שרוע במדרגה התחתונה של האור.
 בריינדה גהרה עליו, כגוש בזלת מרטט. גרץ היה מיבב כתינוק.

בני ציפור: וריאציה על תהלים פ"ז

זֶה
יֵלֵד שָׁמָּה
גְּלִילֵי הַזֹּהָב
הַטּוֹבִים שָׁם נְטִיפוֹת
הַבְּדֹלַח שָׁם
זֶרַע הַכְּתָנָה כְּכַתְמֵי נֹפֶת
תְּבִיט
אַחֲזֹרֶנִּית
גֹּף

שְׁפָכִי
נְהַר הָאָרֶץ
הִיא
מִנְגַד
מֵעַל כֶּסֶא
הָאֱלֹהִים
נִלְקַח (סְלָה)

מִמְחַרֶּת
אִישׁ וְאִישׁ
בְּשֹׁכְבָם
וּבְקוּמָם מִדְּלָגִים
כְּרוּתֵי כַפַּיִם

בית הקיץ

נצות

קיץ כל

מים רבים בשורות טובות פסאות

המנוחה

לפני

אדון החלון

הס

הסר

הסהר

מעלי שלשה

וארבעה

עשר

כוכביא והלאה קרוע

ותשליך

באש

שער

דמשק משך

ותובל

בחשך

אתה עמדי

שמטוה. תשלח

ביד

בלאחר

מחול

האדון אולי

ייקץ

חדוה הרכבי: שני שירים

בְּכֹל מָקוֹם גּוֹלְשׁוֹת גַּחְלִילִיּוֹת
וּמִתּוֹפְפוֹת עַל פֶּחַ
וּמִיִּשְׁהוּ, מִכֶּה־יָרֵחַ,
חֹלִים בְּתוֹךְ הַשְּׁלוּלִיּוֹת
וּמְצִיר קוֹלוֹת מְרַבְּעִים

בְּכֹל מָקוֹם צוֹמֵחַ יָם שְׁבָרִירִי
וְצַפְרִים בְּלִי קוֹ
שֶׁל גְּבוּל
עוֹלוֹת מִתּוֹךְ הָעֵשֶׁב

לְפַעֲמִים כְּשֶׁשָּׁמַשׁ עָדִין
חוֹצָה אֶת פָּנָיו
וְדַמְדוּמִים צָבְעוֹנִיִּים עוֹלִים
מִתּוֹךְ הָרַעַשׁ

אֲנִי רוֹצָה לְצַעֵק.
לְקַשֵּׁר עַל מַתְנֵי אֶת הַסְּפִינּוֹת וְהַחוֹפִים
וְלִגְרֵר אַחֲרַי אֶת כָּל
הַדְּבָרִים שְׂאִינָם מְצַפִּים לִי
וְאִינָם מְצִיִּתִים לְדַבְּרִי

אֲנִי רוֹצָה לְצַאֵת
מִתּוֹךְ הַמְּהוּמָה הַזֹּאת
שֶׁל הַגְּדֵרוֹת וְהַשְּׁבָרִים
לְבֹא אֶל זֶרֶם הַיָּם הַגָּדוֹל
וְלִהְיוֹת אֶת הַשְּׁחָפִים בְּסֻגְרוֹרִים

אָבֵל תָּמִיד,
 כָּאֵן, וּבְכֹל מְקוֹם אַחֵר
 רוֹעֵשֶׁת רוּחַ בַּפְּנוֹת
 וְצַפְרִים מִתּוֹת
 חֲגוֹת מְאַחֲרֵי
 וּמְצִירוֹת
 שְׂבָרִים...

*

אָבֵל מְאַחֲרֵי גִבֵי הַתְּחוּלָּלוּ דְבָרִים.

וַיִּדְעָתִי שְׂכָל אֲבוֹתַי נְמוּכִים;
 מִבְּקָשִׁים אֶת נַפְשִׁי
 וְשׂוֹאֲלִים בַּפִּתְחִים

וַיִּדְעָתִי שְׂכָל אֲבוֹתַי אוֹרְבִים לִי
 בְּכֹל הַדְּרָכִים...

אָבֵל מְאַחֲרֵי גִבֵי הַתְּחוּלָּלוּ דְבָרִים

וְאֲנִי הַתְּחוּלָּלְתִּי מְאַחֲרֵי גִבֵם
 שֶׁל הַדְּבָרִים.

ויקטוריה גרוס: בין עוז לברדיצ'בסקי ויעקב שטיינברג

"אות רזים סמוי מעיניים.
רמז מה מופלא מהבין,
בחוט הזה האמיץ שבעתיים
מסבא אל נכד ונין".
(רחל)

בתחום הספרות נתגלה לי באקראי, אגב עיון בסיפורים מסוימים, אותו קשר סמוי בין סופר צעיר וסופרים בני דור קודם (דור סבים, לא דור אבות, במשפחת הסופרים), ומבקשת אני להאיר תופעה זו בגינטיקה הספרותית על-ידי הצגת קווי-דמיון בלתי-מודעים, מן הסתם—בין עמוס עוז ובין מ. י. ברדיצ'בסקי ויעקב שטיינברג ולהמחישם בתבניות לשון ומיטאפוריקה אצל הסופרים הנקובים על-מנת לממש את הדברים.

ברומן של עמוס עוז, "מיכאל שלי"¹, בולטים אלימות ופרץ יצרים בתחושותיה של הגיבורה, חנה גונן, ובחלומותיה. אפילו הנוף הוא "נוף של אלימות כבושה" (ע' 15). אין סיבה נראית לעין, במירקם העלילה, לדחפים הללו של הרס והרס-עצמי. כך אצל עוז, וכן גם אצל מ"ב: "אין די סיבות לבאר את אשר קרה..." אומר המספר על רצח הפרה, בסיפור "פרה אדומה"². מודגשת בסיפור התפעמות פנימית, "כוח עצור". וחוזר הדבר בסיפור "הבודדים": "כמו כוח עצור דחף אותם". ואחד משני הגיבורים הוא "נדהם ועציר-כוח". גם גיבורי "הקדיש" טעונים יצרי-הרס: "...אבל היד הזאת לא יכלה לעצור בפני נתן אריה, בקרבו היה דבר שחזק ממנו..." ("הקדיש", ע' 81). והנער—"בלבו נשב איזה סער", למרות ש"הורים טובים לו". ואצל עוז—חייה של חנה גונן יכלו להתנהל על מי-מנוחות לולא "התפרעות פני-מית שוקקת וכמו עברה על גדותיה" (ע' 192). או התחושה ש"בתוך צייתנותם נכבשה איזו אלימות מתכווצת (ע' 32).

הלשון המביעה את הדחפים האי-ראציונליים אף מעצימה אותם בכוח מטען האסור-ציאציות שלה: זוממי השריפה ב"הקדיש" הם "שיירה קטנה", אף כי מספרם שלושה. ועל פגישת הקצבים, רוצחי הפרה, נאמר: "נתאספה השיירה חרש". (המלה "חרש" גוררת עמה תחושת סף-אירוע גורלי קדום, רווי אלימות: "וישלח יהושע מרגלים חרש... ראו את הארץ ואת יריחו", יהושע ב, 1). זוהי נקודת-הזינוק ומעניין שאחד מחלומותיה דחוסי האלימות של חנה גונן מתרקם סביב יריחו: "חלמתי חלור מפחיד. מיכאל ואני היינו בעיר יריחו" (ע' 35).

המלה "שיירה" אוצרת בה תחושת מרחבים פראיים על כל משמעותם. לכן אותם

גיבורים של מי"ב שיירה הם, על אף שהותם בתחום העיירה. חנה גונן, בשהותה בירושלים, מפליגה בתחושתה למרחבים לא־נודעים, או מחדירה אותם מרחבים לתוך הווייתה: "גם ערבה רוסית משמימה עוברת בי בלילה" (ע' 18). או: "...בערבות במרחבי מישורים" (ע' 136).

רבים מאותם הגיבורים של שני הסופרים, שכוחם העצור גואה והורס, הם עצמם נפגעים בנחשול ואובדים בו: הקצבים, אריה נתן—גיבורי מי"ב, גאולה גיבורת "נודים וצפע" של עוז. ואלה שאינם מתים הריהם חשובים כמתים: גיבורי "הבור־דדים" הם "נידחים ונפשם שוממה". וחנה גונן אזל כוחה לחיות: "אני אינני משתתפת. ויתרתי" (ע' 196).

חלל, ריקנות—זהו מוטיב רב־משקל אצל שני הסופרים. "תוגת גיבור שאין לו סביבה" הוא גיבור סיפורו של מי"ב ששמו מעיד על תכנו, "הבודדים". "אז למה נוצר?" תוהה הוא בפחי־נפש. כזאת גם הווייתן של חנה גונן ושל גאולה ("נודים וצפע"), גיבורות סיפוריו של עוז. אצל כל אלה בולט ההיעדר, והם קיימים, בהיותם מרוקנים. בגשמתם "החלל ריק..." ("קלונמוס ונעמי", מי"ב), "איך אינם חשים שהכל אבוד בעולם", כתחושתה של חנה גונן (ע' 57), למרבה־האירוניה—בעיצומה של ברכת האמהות. אף היא "גיבור הנלחם עם האפס שבקרבו" ("קלונמוס ונעמי"). מועקת הריקנות היא מנת־חלקם של אנשים צעירים, אצל שני היוצרים. כל אלה מתנתקים מן העולם, איש על־פי דרכו...

כמו אצל מי"ב כן אצל עוז אין הטבע מופקע מעולם האדם. הנוף, מזג־האוויר, תהליכים על־פני האדמה ובמעמקה מבטאים את הווייתו של האדם. (ההקבלה בין גיאולוגיה ובין חיי הנפש של חנה גונן אינה נרמזת אלא מופגנת ב"מיכאל שלי"). אצל מי"ב מזג־האוויר הופך סוער בלילה של רצח הפרה האדומה (וכן בליל פגישתו של שלמה האדום עם כלתו בסיפור "בסתר רעם"). אצל עוז, שגדל באקלים חם, גאולה, גיבורת "נודים וצפע", מוצאת מותה בערב מחניק, "סתום". גדעון שנהב, גיבור "דרך הרוח", נספה ביום־שרב.

אם נעמיד, זו לעומת זו, מספר מובאות משל שני היוצרים נבחין בדמיון העיצוב:

מי"ב: עיניים עיניים הביטו אחריה... ("פרה אדומה", ע' 97)

עוז: רק עיניהם נראו רושפות. ("מיכאל שלי", ע' 35)

אלו הן עיני התאומים, בחלומה של חנה, שזירת התרחשותו, כאמור, יריחו, ויריחו היא גבול המדבר, מפתן בין נדודים וקבע, בין פרעות וריסון. היא מן הנמוכות בעולם, מן הלוהטות בארץ.

קצביו של מי"ב, כשהם בדשיה (שהיא, אגב, קרובה לחורן), בהווייתם הם ביריחו, זו שחנה גונן שוהה בה בחלומה. והרי הקבלה בין רצח הפרה לשלביו ובין חלומה של חנה:

מי"ב: לפתע התחילו למשכה בכוח אל תוך המרתף ולגהלה על המעלות והמורדות בעל כרחא. (ע' 98)

עוז: הם גררו אותי דרך רחובות... דרך הרבה מדרגות. נגררתי אל תוך מרתף... שחור... (ע' 35)

מ"ב: התחילו למשכה בכוח... וידחפו אותה בחזקה. (ע' 98)

עוז: משכו אותי בזרועותי... אחיזתם היתה קשה ומכאיבה. (ע' 35)

זוהי דרך הייסורים אל המרתף. והרי תיאור המרתף, אצל שני היוצרים:

מ"ב: הנרות הקטנים דולקים באופל המרתף. (ע' 98)

עוז: מרתף שבו דלקה מגורת-נפט מלוכלכת. (ע' 35)

וכך מתואר הכוח המתפרץ:

מ"ב: איזה רוח עצור בהם ביקש מפלט... (ע' 99)

עוז: ...אנרגיה עולה על גדותיה... (ע' 35)

מ"ב: כוחם התגדל לבלי שיעור... כמו קטב מלא את האוויר... (ע' 99)

עוז: מחניק בקושי את שצף האנרגיה הפנימית. (ע' 22)

כוח שמקורו טמיר ותכליתו עיוורת מצוי אצל גיבורי שני היוצרים. התופעה האי-ראציונלית הזאת היא מציאות בסיפורו של מ"ב (שחיתת הפרה, המתוארת לפרטי פרטיה) והיא חלום בסיפורו של עוז—אך תיאור החלום, על כל שלביו, מדויק ומפורט, כתיאור של רצח הפרה. אגב השוואת שני הקטעים מיטשטש התחום בין מציאות לסיוט-לילה. בסיפורו של מ"ב המציאות היא סיוט; בסיפורו של עוז, הסיוט—מציאות. אך המפליא הוא העיצוב הדומה, למרות השוני בנושאים ומרחק הדורות. עיני הקצבים עקבו אחרי הפרה; עיני התאומים—אחרי חנה. את הפרה גררו בכוח, וכן את חנה. את שתיהן הורידו למרתף. שני המרתפים חשוכים למחצה. האלימות והכפייה מודגשות בשני הסיפורים. הפעל משך מופיע בשניהם, וגורם שתהיה הגרירה להיות ממושכת ומענה את הקרבן. בשני הסיפורים הכיוון הוא כלפי מטה. במרתפים הקרבנות מוטלים ארצה:

מ"ב: ויאמר להפיל את הפרה ארצה... ותפול לארץ. (ע' 98)

עוז: הושלכתי על הרצפה. (ע' 35)

בשני הסיפורים הקרבן הוכרע. לבושם של המענים האלימים דומה בשני הסיפורים:

מ"ב: והם לובשי אדרות שער. (ע' 98)

עוז: והם מכורבלים בעבאיות. (ע' 35)

אך "אדרת שער"—הביטוי כלשונו—מופיע אף אצל עוז "ונזיר באדרת שער בא אלי" ("מיכאל שלי", ע' 88).

הלבוש המדברי, בעיקר בתבנית הלשונית הארכאית, מחזיר את ההתרחשות לעידן של טרם דת וחוק. (המקור: ברא' כ"ה, 25: "ויצא הראשון אדמוני כולו כאדרת שער ויקרא שמו עשו"). המקור מעלה את האדמוניות (אשר לה משמעות מיוחדת בעולמו הספרותי של מ"ב) וגוסף על כך הוא מזכירנו את המדבר. בזכות עשין עצמו ובזכות חותנו, ישמעאל. עבאיות הן, כמובן, לבוש מדברי של ימינו, והמדבר נחשב גם כיום (גם אם תושביו חולקים על כך) תחום שמחוץ לחוק ודין:

"ורק עובי של קרש בין צחור סינרה

ובין ליל הגפרית וחוקת המדבר". (ג. אלתרמן) ³

לפני ביצוע המזימה מתערטלים המבצעים, אצל שני היוצרים :

מ"ב : ויסירו את בגדיהם מעליהם. (עמ' 98, 99)

עוז : לפתע הסירו את גלימותיהם המדבריות. (ע' 35)

ההתערטלות היא ריאלית וסמלית כאחת—לשם נוחות וייעול בתחום המציאותי, ולחשיפת היצרים המודחקים במשמעות הסמלית. כאן הסמל והריאליה משיקים זה לזה, עם שהיצרים האפלים הולכים ועולים על-פני השטח במומנטים המתוארים. בשני הסיפורים מוביל תיאור הדרגתי, רווי-מתח לקראת התפרקותם. בשני הסיפורים הרקע להתרחשות הוא מקום אפל ; אף עובדה זו אפשר לראותה ממשית וסמלית בעת ובעונה אחת. אולם אפילו האור, אצל שני היוצרים, אינו אור מיטיב, מבהיר או מרגיע. אצל שניהם השמש אכזרית :

מ"ב : וכשיבוא הבוקר והשמש מאיר ודוקר עיניה... ("קלונימוס ונעמי",

ע' 112)

עוז : בשמיים היתה שמש נוראה דורסת. ("מיכאל שלי", ע' 35)

ולמרבה האירוניה, אצל מ"ב : "וישטוף כקשת רחבה והיא מאירה" ("פרה אדומה", ע' 99). זוהי תמונה של פרץ הדם לאחר הרצח.

הדם מוזכר אף אצל עוז, אף כי רצח ממשי אינו מתבצע : "הלובן שבהן [בעיני התאומים] נשטף דם" (ע' 36). עיצוב דומה מצוי ב"פרה אדומה" של מ"ב : "כמו נפתח מעיין דם נישטוף..." (ע' 99).

אצל שני המספרים, מבצעי הפשע מתנכרים : אצל מ"ב—זה לזה ; אצל עוז—לקרבנם, ידידת ילדותם.

מ"ב : ויביטו איש אל רעהו כזרים. (ע' 99)

עוז : גם אם זכרו לא נתנו לי שום סימן. (ע' 35)

ההתנכרות היא בריחה מן ההכרה, בחטא הקולקטיבי. מעין שריון היא ומסווה, התעלמות אינסטינקטיבית מעדות הדדית. היא אף בריחת אדם מפני עצמו, מפני בבואתו. זורות האדם לעצמו היא סף אבדנה של השפיות. ואמנם, אצל שני הסופרים, עומדים אחדים מהגיבורים על קו דק זה, ולעתים אף עוברים אותו.

ירידתו של אדם, המומחשת על-ידי זחילה או קריסה, משותפת לשני היוצרים :

מ"ב : זחל... אל תחת גחונה. (ע' 98)

עוז : קרס ועמד על ארבעותיו. (ע' 36)

בשתי התנוחות בא לידי ביטוי אבדנו של צלם האדם, באה לידי ביטוי שקיעה עמוקה, מטה מבהמה ושרץ.

הסכין—אבזר רב-משמעות—מצוי בשתי העלילות :

מ"ב : ...את החלף הישן שהוציא... והנה הרים את החלף. (ע' 99)

עוז : העלה סכין גדול ונוצץ. (ע' 36)

...עבר בזחילה אילמת לשחוט בסכין מאחור... (ע' 137)

מוטיבים נוספים המשותפים למ"ב ולעמוס עוז הם המים והאבן :

מ"ב: ...הרגישה כמו דג זוחל במעיה... לפעמים היא צוללת במים ולפעמים הכל סביבה כאבן. ("קלונימוס ונעמי", ע' 112)
 עוז: דגים קטנים עוברים בשנינו כאילו אנחנו של מים. (ע' 18)
 מ"ב: גם היא היתה לאבן. ("קלונימוס...)", ע' 112)
 עוז: בתוך האבן אני. (ע' 137)

מוטיב האבן הוא הפן השני של מוטיב המים, אצל שני היוצרים, בהוויה הרופסת, חדלת-האונים של גיבוריהם. הם כרוכים יחדיו. למים יש, כמובן, משמעות נוספת, בעיקר לענין צלילה ושקיעה—והיא מובהרת אצל שני המספרים. "אנשים נולדו למים", קובעת חנה גונן (ע' 136).

הזכוכית, המגלמת בתוכה מתכונות המים והאבן כאחד, אף היא בזכרת אצל שני הסופרים. חנה גונן ניצבת בחלון (הממשי והסמלי כאחד), גאולה, גיבורת "נוודים וצפע"⁴, מנתצת, בזעם, בקבוק שהיא נתקלת בו. נעמי, אחת הגיבורות של מ"ב, בולעת זכוכית, בתחושתה.

הקרח, שהוא בין מים לזכוכית, תופס מקום בהזיותיה של חנה: "בכותונת-הלילה הדקה התפלשה הנסיכה על אריחי הקרח..." (ע' 138). "סכיני חרטומיהם האדירים חתכו בקרומי הקרח" (ע' 137).

והרי השתקפות הזכוכית אצל שני היוצרים:

עוז: בכותנתי עמדתי יחפה מדביקה מצחי אל הזכוכית. (ע' 134)
 מבעד לזכוכית משליכה מנורת השולחן צללים... (ע' 79)
 איזה פעמון של זכוכית אטומה ירד על שנינו... (ע' 151)
 ...הזכוכית שאיננה אפילו שקופה... (שם)

חנה שרוויה, לעתים, על סף הטירוף. נעמי זו של מ"ב, מעבר לספּו: "פעם ראתה כי נשבר חלון והיא אכלה את הזכוכית". ("קלונימוס ונעמי", ע' 112) ובהמשך: "היא הושיטה את ידה ויבוא הנחש לצחק בה". (שם)
 נחש, מים, קרח, זכוכית—לכל אלה משמעות סמלית שקופה, והביטוי "לצחק בה" מחזק את המשמעות (הנחש הוא המסב במותה של גאולה בסיפור "נוודים וצפע" של עמוס עוז). תחושת הפשל של הגיבורים, "תוגת גיבור שאין לו סביבה" (מ"ב, "הקדיש", ע' 88), בדידותם, חוסר-המנוחה שלהם, היותם רדופים, וכן תחושת ההתאבנות שלהם, נובעים, בחלקם, מאי-הבנה בין אנשים. מוטיב זה בא לידי ביטוי בולט ב"קלונימוס ונעמי" של מ"ב, וב"מיכאל שלי" של עוז: "האמנם נמות... בלי לגעת זה בזה אפילו פעם אחת—אינך מבין" (ע' 178). "את ייחוד האלוהים בשמי מרום יבקש בכור הבית, ושם בפינה נפש אדם נופלת". ("קלונימוס ונעמי", ע' 112). זאת ועוד: בה בשעה שנעמי מתיסרת בטירופה, הנה קלונימוס—"בלילות הארוכים... הדליק הוא את הנר וישב לקרוא בספרי מחקר" (שם). הרי זה המצב בו שרויים, אצל עמוס עוז, מיכאל וחנה גונן, בשעה שהוא כותב את עבודת-המחקר והיא שוקעת בהזיות-טירוף. ההבדל הוא בכך שגיבורו של מ"ב, קלונימוס, נגרף אל הטירוף ואילו מיכאל גונן מצליח לשמור על שפיות-דעתו; אולי מפני

שלא בשמיים ישאל למבוקשו אלא במעמקי האדמה, ולא את ייחוד האלוהים הוא מבקש אלא את חוקיות הטבע. אבל בתחום של יחסי-אנוש בולטת אי-ההבנה. ומוטיב שני הבולט בסיפורים אלה הוא "ואת המנוחה לא מצא" ("קלונימוס", ע' 113).

המוטיב של תחושת המוות משותף אף הוא לשני היוצרים :

מ"ב: מה עלתה לעיר מושבו לו תחת גרעיני הברד באו אבנים ממש והיכו כל אשר בעיר מאדם ועד בהמה וכלה כל בשר. ("הקדיש", ע' 85)
עוז: אני אמות מיכאל ימות הירקן הפרסי אליהו מושיע ימות... כל התושבים ימותו כל ירושלים תמות. ("מיכאל שלי", ע' 72)

הכוח העצור, התפרצותו ההורסת (גם את בעליו), תחושת מוות, ריקנות, בדידות, זרות, חוסר-מנוחה—כל אלה הם מנת-חלקם של גיבורי שני הסופרים. המים, האבן, מרחבי המדבר, הזינוק המסיג אל עידן קדום, בכוח האסוציאציה, הם חוטי השתייחוער במירקם העלילה של שני היוצרים. כמו כן, אצל שניהם, יש במבנה הספור פרקים של הרפיית מיתח, מעין הפוגה (אולי לקורא יותר מאשר לנפשות הפועלות): תיאור אידילי של ראובן ופרותיו ("פרה אדומה"), תקופת שלנה של מלכה אצל דודה בכפר ("קלונימוס..."), רגיעה יחסית בחיי חנה גונן בעת הביקור אצל סבא יחזקאל: "שלוים היו הימים" ("מיכאל שלי", ע' 120), תיאור של בישול הקפה ("נוודים וצפע"). אצל שני הסופרים מבשילה הטראגדיה ונכמרת בשעת ההשהייה של מהלך העלילה, מתחת למעטה השלוח. אצל שני היוצרים ניגרת, מבעד לדמויות הגיבורים, ערגה כמוסה למשהו נעלם וכיסופים חסרי-מושא כוססים את הלב.

נראה לי שגם בטכניקה יש דמיון בין מ"ב ובין עוז—שילוב של כרוניקה יבשה ודראמה עזה. אצל שניהם: המיקצב תואם את התוכן בקטעי הכרוניקה הקצב מתון ומבוקר, בקטעי הדראמה—חפוז וקטוע. המשפטים קצרים ולעתים אליפטיים :

מ"ב: בהלה ורעש. נגישות וצעקות. ("הקדיש", ע' 82). בעקלקלות העבר, העבר של עמו, עם-הגולה... ("הבודדים", ע' 89).

עוז: צווחת ציפור. שריקה חשאית. קוצים גבוהים בערוץ. צל עצי זית זקנים. ("מיכאל...", ע' 197).

אוצר הניבים והמלים, בהם בונה עוז את יצירותיו, משתנה מרובד לרובד. זו אחת מתכונותיו הספרותיות של מ"ב.

שני הסיפורים הבאים, המעידים על האצלה סמויה מדור לדור, הם "בת הרב" מאת יעקב שטיינברג⁶ ו"נוודים וצפע" מאת עמוס עוז.⁶ עם כל השוני שברקע, נראים קווי-דמיון עמוקים, בסיסיים בין גיבורות הסיפורים, בין הסיטואציות שהן תולדות אפיין של הגיבורות ובין-בזמן הגורם של מצבן הנפשי, בין תהליכים פסיכולוגיים. בשני הסיפורים מבקשת הגיבורה את אשר לא תוכל למצוא: את האהבה מבקשת כל אחת בדרכה, ומשתיהן חומק אף התחליף למושא הכיסופים. הלאות גודשת את

הנערות בשני הסיפורים, בלי התאמה לגילן. מנת-חלקן של שתיהן היא הרזיגנציה, לאחר נסיון של "מאבק" רופס. בחוויית שתיהן מהדהדות השורות:

עייפות יותר מדי מוקדמת

גורלי מינה לי בחיים. (ס. יסנין, "מכתב לאם").⁷

(כך גם מצבה הנפשי של חנה גונן, כשאינה שוגה בהזיותיה: "איזו מלכודת בזויה. עייפתי" [ע' 78].)

שני הסיפורים מסתיימים במות הגיבורה. אך הקירבה ביניהם אינה בתוכן בלבד; היא טמונה ברמזים מקדימים, במיטאפוריקה, בעצמים טעוני-משמעויות: בשלב מסוים נמשכות שתי הנערות אל האדמה. בקבוק מתנפץ, ושבריו הם רמז מקדים לגורל הגיבורה של עוז. שברי זכוכית הם מוקד מחשבתה, תחושתה ומבטה של גיבורת שטיינברג, טרם מותה. מזג-האוויר כבבואה למצב-רוח מופיע בשני הסיפורים: מחנק וחום אצל עוז; קור של חדלון בפרקים מסוימים של שטיינברג, באחרים—מחנק, כמו אצל עוז. אפילו הביטויים חופפים חלקית: לח ולוהט (עוז), לח וכבד (שטיינברג).

וביתר-פירוט:

שטיינברג: התחיל לפעפע בכל גווה חום לח וכבד. (ע' 35)

עוז: ירד הערב. לח ולוהט וסתום. (ע' 227)

הדחף לצאת מפעם בשתי הנערות. וכאשר, במסגרת עולמן, המסיבות בולמות, שתיהן יוצאות את העולם.

הרי מספר מובאות המעידות על קירבה בתוכן ועיצוב:

שטיינברג: ...היתה יגיעת נפש... ומזוויות שפתיה התחילה להציץ בת-צחוק

קלושה של רוגז, המצויה אצל בני-אדם שחשו בשיניהם... (ע' 29)

עוז: ... בערוצים המרים, הקבועים לה בזוויות פיה... (ע' 235)

הלאות והמרירות באות לביטוי באורח דומה, וכן מפח-הנפש בפורקנו:

שטיינברג: ...מקול צעקותיה של שרה שלא חדלה להמטיר גערותיה... עד

שהיתה מתיגעת... כובשת את ראשה בכר... (ע' 29)

עוז: גאולה נתקלה בבקבוק נטוש... מה ראתה לבעוט בו. בזעם בעטה

בו... (ע' 228)

שעה שאנו בצוותא... מסתגרת גאולה בחדרה... (שם).

ותחושת המחנק והכובד אצל שני היוצרים:

שטיינברג: ...ומטיח בפני שרה, השוכבת עוד עצומת עיניים ומקשיבה מתוך

לב בזעם וכבד... (ע' 29)

עוז: רגעים ממושכים מוגפות עיניה. לא צינה ולא רעננות. (ע' 230)

המצבים הללו מעוררים בשתי הנערות רחמים על עצמן:

שטיינברג: ואולם כעין רגש של רחמנות לעצמה תוסס בלבה. (ע' 29)

עוז: רחמים גדולים גאו בנערה והציפוח, עד שנשתלחה ידה אל פניה

והחליקה עליהם ברוך. (ע' 236)

הדחף להשתחרר ממועקה, לצאת (אלא שאין מוצא ממועקה שבפנים), נסיון-הסרק להשתחרר מן המועקה, אורח היציאה—כל אלה באים לידי ביטוי דומה אצל שני הסופרים:

שטיינברג: זה כבר כבדה על שרה השכיבה הנמאסת... (ע' 29)
...והיא ממחרת לצאת אל המסדרון... (ע' 51)

...מתרוממת לאט מן המיטה והולכת בצעדי-חרש... (ע' 30)
אולם צעדיה כבדים ומרושלים כאילו הוצקה ברגליה עופרת. (ע' 34)
עוז: ברגליים יחפות יצאה אל שביל-העפר. המשטמה מפרנסת את פסיעותיה.
(ע' 229)
לח ולוהט וסתום ירד הערב ולהטיו עוקצים בבשרה כרסיסי זכוכית. לצאת.
(שם)

באצבעות תקיפות מרחיבה הנערה את פירצת הגדר ומעבירה בעדה את גופה... לצאת. (שם)

והרי קטעי תיאור של התעוררות תחושות ארוטיות בשני הסיפורים:

אצל עוז:

בא קלסתרן של ההוא והתיצב לנגד
עיניה ומותת ברכיה. (ע' 235)
שפתיו דקות ומעודנות. (ע' 231)
...ונשימתה עודנה קצובה. (ע' 233)
נשאה רגליה ונמלטה. (ע' 234)

אצל שטיינברג:

נתרחק העלם... ולה היתה ההליכה קשה
מרפיון ברכיים. (ע' 36)
...שפתי העלם האדומות... (שם)
ונשימתה קצרה עליה... (שם)
היא נעקרה בחפזון ממקומה... (שם)

הבאתי את המובאות זו לעומת זו, להראות כמה רב הדמיון בעיצוב התחושות אצל שני היוצרים, על אף הפער בין הדורות, המתעצם פיי-כמה בעידן דינאמי ומהיר-תמורות.

אכן, היצרים שהתעוררו הכבידו על שתי הגיבורות, ואף תופעה זו מעוצבת באורח דומה:

שטיינברג: ...כאילו כפתו אותה בחבלים. (ע' 36)

עוז: אותו פרא אינו מניח לה... (ע' 238)

הקטעים הבאים מביעים את ההשלמה ההדרגתית עם אזלת-היד, את הייאוש על סף החדלון:

שטיינברג: ... דממה צלולה שהיתה באה בעצמות כמנוחת חדלון. (ע' 36)

עוז: המנוחה... יש עמה קורטוב של פיוס... (ע' 237)

ובשלב הבא:

שטיינברג: שרה... עוצמת את עיניה. (ע' 41)

עוז: הכבדות גוברת עליה ועיניה נעצמות שוב... (ע' 238)

ושלב נוסף בהתפתחות שתי העלילות, במקביל:

שטיינברג: ...ורק אז פרצה שרה בבכי ותתיפח... (ע' 42).

עוז : עד שגאו הדמעות והבכי הציף את עיניה וקלח על לחייה... (ע' 235).
זהו בכין האחרון של שתי הגבורות. משלב זה ואילך מחמיר מצבן והן שוהות
בתחום שמעבר לבכי :

שטיינברג : ושרה, בשובה הביתה, מטילה את עצמה על המיטה ושוכבת
בלי נוע שעות רצופות. (ע' 45)

עוז : גאולה עצמה רובצת ביחידות בין השיחים... (ע' 237)
גרה עצמה... ונתישבה בעומק הצללים. בכיה אזל ורק שיניה הוסיפו
לנקוש... (ע' 236)

שלוות הייאוש פוקדת את שתי הגיבורות, בהמשך הדברים :
שטיינברג : ...בהבעת מנוחה גמורה כלפי האדמה התחוה... וכאילו התנדף
פתאום צערה מלבה... (ע' 45).

ואולם רגש הרווחה איננו מסתלק מלב הנערה. רגש מתוק של מנוחה ומרחב. (ע' 46)
עוז : ריקנות חרישית שורה על הנערה. (ע' 237)

...מתוך רפיון היא מתהפכת על צדה... (ע' 238)

...בהתמסרות גמורה נענית גאולה לגל המתוק. (שם)

התענוג מציף את הנערה ונוסך עליה קרירות רוגעת. (ע' 239)

(וב"מיכאל שלי" : בתוך גופי שורר רפיון מתוק. אין ייסורים ואין ערגה —
ע' 142. ובסיום הספר : תרד שלנה קרה).

בסיפורו של שטיינברג מתמקדת תחושת המנוחה ברגבי העפר, שהם, במלוא
משמעותם, התגלמות של מוות מסתופף : "ואל עפר תשוב".

גם מסיפורו של עוז אין רגבי העפר נעדרים, אף כי שם משקלם הסגולי קטן יותר...
שטיינברג : ...עיניה מביטות על פני החצר העדורה... על פני רגבי העפר...

כשהם נעוצים זה בצד זה, עקומים, תחוחים ומשחירים. (ע' 46)

פניה נטוים שעה ארוכה מתוך הסתכלות של מנוחה כלפי האדמה התחוה.
(ע' 50)

אותו מוטי באצל עוז : "הרגבים מענגים את כפות רגליה..." (ע' 229)

ברטרנספקט מתגלה האירוניה, כי מפין הרגבים זינק הנחש שהפיש רגלה.
המוטיב של שברי הזכוכית מופיע בשני הסיפורים לקראת הסיום, אף שנזכר כבר
לפני כן. שבר הזכוכית, עם היותו ממשי בשני הסיפורים, הרי בתוך כך הוא סמל
של המרוסק—והמיותר. כמוהו כפליטת חבית, בסיפורו של שטיינברג, או שיירי נוזל
עכור, בזה של עוז.

שטיינברג : ...ונכשלת ברגבי עפר המחודדים והעמוקים... (ע' 47)

(כאן מעין שילוב של העפר והחוד, המרמז לזכוכית).

ועיניה היו צמודות... לשבר של זכוכית שהיה נעוץ ברגבי אדמה שחורה והיה
נוצץ בשמש... (ע' 50)

עוז : ...ומיטיב עם הנערה ועם שבר הזכוכית, שרידיו של אותו הבקבוק
המעופש... (ע' 238)

- שטיינברג : ...עד שהיא צונחת על פליטת החבית... (ע' 47)
- עוז : ...ונתקלת בבקבוק מעופש בשיירי נוזל עכור. (ע' 228)
- לאחר המוטיבים הדומים הללו, מופיע בשני הסיפורים מוטיב זהה—הבחילה, סימפטום של הרעלה וסמל המיאוס.
- שטיינברג : היא מרגישה פתאם גועל, עד להקאה, והיא ממהרת... (ע' 51)
- שרה מרגישה שוב... גועל של הקאה... (שם)
- עוז : גופה של הנערה מתמלא בחילה... נשאה רגליה... (ע' 234)
- הקבס אחז בה... כפפה גופה וגרונה בשנק. (ע' 235)
- שתי הגיבורות שומעות קולות על סף כליון, או כאילו מעברו :
- שטיינברג : בינתיים היא שומעת את קול אמה... (ע' 51)
- עוז : ממחשכי הלילה עולים... קולות הנוודים... (ע' 236)
- גורמי כליון מסתלקים, בשני הסיפורים, ממקום המעשה :
- שטיינברג : ...עד שלבו נעשה קל עליו... (ע' 45)
- ...שמוטב לו להיעלם עד... (ע' 49)
- עוז : כיון שגשתחרר... זכה לפורקן... והוא מרחיק עצמו ממקום המעשה. (ע' 238)
- שני הסיפורים מסתיימים בהארת ידיהן של הנערות הגוססות :
- שטיינברג : וידיה רועדות. (ע' 51, סיום הסיפור)
- עוז : רכות מאד אצבעותיה... ומלאות תענוג. (ע' 239, סיום)
- מוזר הוא דמיון זה בין יוצרים שנולדו וגדלו באקלימים גיאוגרפיים וחברתיים רחוקים כל-כך. או שמא יצרים ראשוניים אורבים לעת פורקן, ומצבים קיומיים של אין-אונים ואין-מוצא מנת-חלקו של אדם הם בכל עת ובכל מקום ?

הערות

- ¹ עם עובד/ספריה לעם, תל-אביב, 1969 ; 198 עמ'.
- ² המובאות מסיפורי מ. י. ברדיצ'בסקי הן מתוך "מבחר סיפורים", ספריית דביר לעם, תל-אביב, (מבוא : עמנואל בן-גריון) ; הדפסה שלישית, תשכ"ו.
- ³ נתן אלתרמן : מתוך "צריף בנגב", הטור העביעי, עם עובד, תל-אביב, 1948, 359 עמ'.
- ⁴ מתוך : שישה מספרים, מ"ז סיפורים, הוצאת משרד החינוך והתרבות בשיתוף "יחדיו", 1972 ; עריכה ומבואות : הלל ברזל.
- ⁵ מתוך "ילקוט סיפורים", הוצאת יחדיו בשיתוף עם אגודת הסופרים, 1966. ליקט והוסיף מבוא : גרשון שקד.
- ⁶ ראה הערה 5.
- ⁷ מתוך "משירת העולם", קובץ תרגומים חפשיים, חנניה רייכמן, הוצאת יבנה, תל-אביב תש"ב.

אבו נואס: שלושה שירי יין

א. משכון היין

אָל בַּיִת מְרוּחַ, לְשַׁעֲשׂוּעִים בּוֹ פְּלִיטָה / שְׁלֹשָׁה צָעֲדָנוּ.
וְהַלִּילָה כְּמַעִיל לָנוּ, מַעַל וּמִסָּבִיב / לֹא אָדָם תַּחֲזֶה בּוֹ וְלֹא שָׂד.
עֲמָנוּ יְהִלֵּךְ בְּאַשֶׁר נְהִלֵּךְ / לְבַד מְשָׁמִים שְׁכּוֹכְכִים בָּם תְּלוּיִים.
עֲדִי כִי בְדַמִּי עַל דָּלֶת הַתְּדַפְּקֵנוּ / "מִי הַמְּתַדְּפֵק?" שְׁאַלָה הַמוֹזְגָת.
"אָנוּ" הִיא מַעֲנֵנוּ.
—עֲלָמִים, פֶּתַחֵךְ הִבְחִינוּ / זֹאת הַפַּעַם לֹא כְּמִנְהַגֵנוּ נְהַגְנוּ, וְנִשְׁכַּם.
אִם לָנוּ לֹא תַעֲנִי, תִּפְרָד חֲבִילֵתְנוּ / אִם תִּכְנָסֵינוּ, תִּתְמִיד יִדְדוּתֵנוּ.
לָנוּ הַשִּׁיבָה: בְּרוּכִים הַבָּאִים! / אֲנִשִּׁי אֲמַת, פָּתִי אֵין בְּקֶהֱלָם!
לֵה אֲמַרְתִּי: מִדַּת צֶדֶק לָנוּ מִזְגִי / מִכְּדֵי יַיִן, לֹא יַעֲדִיפוּ וְלֹא יִחְסִירוּ.
יַיִן הַבִּיאָה כְּשֶׁמֶשׁ מְשָׁלוּ / זִיו לּוֹ כְּזִיו פִּימָה וְהַדּוּר קִנְקָנוּ.
—מַה שְׁמַךְ וּמַה הַדְּמִים?— לֵה אֲמַרְתִּי— / מְחִיר גִּבְבִּי! וּפְקִדְנוּךְ כָּל יְמֵי חַיֵּינוּ.
וְתֹאמֶר: חֲנוּן שְׁמִי! וְהַמְחִיר שְׁלוֹשָׁה בְּתַשְׁעָה * / הֵן לְזוּלְתְּכֶם כָּכָה מְכַרְנוּ.
וְיֵהי כִי פִנְהַ הַלִּילָה / מֵאֲזֹנִים הַצִּיבָה כְּסַפְּנוּ לְשִׁקּוּל.
לֵה אֲמַרְתִּי: בְּאָנוּ, אֵךְ מַצְעֵר כְּסַפְּנוּ! / הַתֹּאבִי בְּאַחַד מִמֶּנּוּ מְשִׁכּוֹן?
וְתַעַן: אַתָּה בְּיַדִּי הַמְשִׁכּוֹן! / נִצַּח בְּכֶלֶא אוֹשִׁיבְךָ אִם הַחֹב לֹא יִפְרָעוּ.

* שלושה קנקנים בתשעה דיגרים.

ב. היין והקוראן

השִקְנִי וְאֵת יוֹסֵף הַשָּׁקָה / יֵן עָרֵב וְחָרִיף.
 נְטוּשׁ מִן הַחַיִּים כָּל שְׁנַעֲכָר / וְטוֹל אֲשֶׁר טָהָר.
 הַשִּׁקְנִי כּוֹס מְלֵא וְשׁוֹפֵעַ / בְּמַחְצִית לֹא אַחֲפֵץ.
 שְׁיִמָּה לְצַדִּי תַמְת-הַיֵּין / וְעֲמָה אֶת הַקּוֹרְאָן שִׁית.
 גִּמַע שְׁלֵשׁ כּוֹסוֹת מְזוּ / וְהִגָּה תִיבוֹת מְזָה.
 וְהָיָה הַטּוֹב שֶׁל זֶה תְּמוֹרֶת הָרַע שֶׁל זֶה. / וְעַת הָאֵל יִסְלַח
 זָכָה מִי שֶׁמָּחָה זֶה בְּזֶה / וּמִצָּא דֵי סְפוּקוֹ.

ג. היין והצום

מְנַע הַצּוּם אֶת הַיֵּין / וַיִּבְעַר אֶת הַשֶּׁעִשׂוּעִים.
 בְּכֹלֵא הַצּוּם נוֹתְרָנִי / אֲסִירִי דְאָגָה וַיְגוֹן.
 אֵךְ בּוֹ הֵן נִעְרִים / עַל מִי שְׁאִין עָלָיו לְהַעְרִים.
 כָּל הַלֵּילָה עַד הַבֶּקֶר נִשְׁתָּה / גְּבִיעִים קְטַנִּים וְגִדּוּלִים.
 בְּפוּמְבֵי מִן הַשִּׁיר נִזְמַר / כָּל שְׁנַחֲפוּץ וְנִאֲוָה.
 הַשִּׁקְנִי עַד כִּי תִרְגָּלוּ / בְּעֵינֵי תְּמוֹר יִרְאָה.

לאריסה סילניצקי: זכרונות נובראטיסלאבה

חמש שנים עברו מאז התכנסה ועידת בראטיסלאבה, שקדמה לכיבוש צ'כוסלובקיה. אני נכחתי בה, ובכל-זאת, כאשר החלטתי לספר עליה, חשתי צורך לרענן את זכרוני במסמכים (את חמש השנים הללו לא עשיתי בבית-הבראה אלא בכיבוש, בבריחה מצ'כוסלובקיה, בעקירה לארץ חדשה ובמאמצים להכות בה שורש).

אולם כשהתחלתי למנות את כל החיבורים האפשריים שהוקדשו לפרשת צ'כוסלובקיה נתקפתי חרדה שמא אושפע בעקיפים על-ידי השקפות. התבטאויות והערכות שונות, לכן גמרתי אומר להסתייע רק בחוויות שלי, בעובדות ובתופעות שנשתמרו בזכרוני, והנחתי כי בעזרתן אשחזר את האווירה של אותה שנה.

מעמדי בפראג היה יוצא-דופן. הייתי אזרחית סובייטית שנישאה לאזרח צ'כוסלובקי והלכה אחריו לארצו. לאחר שסיים בעלי את אוניברסיטת מוסקבה התחיל לעבוד כעובד-מחקר במכוני הוועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית (תחילה במכון להיסטוריה של המפלגה ואחר-כך בבית-הספר הפוליטי הגבוה), והדבר אף סייע לי בקריירה שלי.

מקום-העבודה הראשון שלי היה המערכת של כתב-העת "בעיות השלום והסוציאלי-זם". אחר-כך עבדתי במוזיקרות "קומקון" ולבסוף במכון למחקר מדעי של הכלכלה והתיכנון שליד משרד-התיכנון-הכלכלי של צ'כוסלובקיה. במקביל, מאחר שהרוסית שפת-אמי, הועסקתי בתרגום סימולטני בוועידות רבות של המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית, בכנסים מפלגתיים, בוועידת נציגי המפלגות הקומוניסטיות האירופיות בקרלוביארז בשנת 1967 ובוועידת בראטיסלאבה.

בוועידת צ'ירנה לא הייתי, שפן באותם ימים אך חזרתי מבולגריה, שם ביליתי חופשת-קיץ עם משפחתי. עמדתי לתרגם גם בוועידה ה-14 של המפלגה הקומוניסטית הצ'כוסלובקית אך כידוע לא היה בוועידה זו צורך בתורגמנים, שפן חברי "המשלחות הידידותיות" הגיעו בטנקים ולא הוכנסו לאולם הוועידה; כאשר התכנס המושב השני של אותה ועידה לא יכולתי לתרגם, שפן כבר לא הייתי בצ'כוסלובקיה, ואפילו הייתי שם לא היה הדבר אפשרי, כי בעלי הוכלל בינתיים ברשימה השחורה שנקראה "הספר הלבן"—מסמך שנועד כביכול לשכנע את העולם בהכרח שבכיבוש צ'כוסלובק-יה; בספר זה נמתחה בקורת על חיבורו של בעלי, הדן במדיניות הלאומית של המשטר הסובייטי.

התעכבתי בהרחבה על עובדות ביוגרפיות אלו כדי להבהיר כיצד ניתן לי לעמוד בתריסר שנות שהותי בצ'כוסלובקיה במגע הדוק עם אנשי רשות ומפקדים סובייטיים ועם רוסים ששהו זמן רב בארץ זו.

התעניינותה של ברית-המועצות בצ'כוסלובקיה נתחזקה בעצמה רבה החל בדצמבר 1967, ונראה לי כי בכך הופגן החוש הפוליטי החריף של מוסקבה. אם יעז מישהו בצ'כוסלובקיה למנות אי-פעם כמה אנשים החלו לבוא בתוקף תפקידם מברית-המועצות לצ'כוסלובקיה, חזקה עליו שיוכל לאשר את קביעתי כי מגיפה סובייטית זו פרצה בדצמבר 1967.

הדבר הורגש גם במכון שלנו וכאשר בא אלינו באותם ימים אחד מעובדי המכון לחקר משטרים סוציאליסטיים בעולם, שליד האקדמיה-למדעים של ברית-המועצות, נודע לי מפיו בראשונה כי במכוני יש מחלקה לחקר הניגודים בין מפלגות קומוניסטיות בארצות הסוציאליסטיות. ב-21 באוגוסט 1968 שוכנעתי שאכן ניגודים אלה לובשים לעתים אופי חריף ביותר.

בפברואר 1968 הוטל עלי לתרגם בכנס של אחד מצוותי „קומקון“. בראש המשלחת הסובייטית בכנס זה עמד מקסימוב, כגן שר התעשייה הקלה או סחר-החוץ הסובייטי. נדהמתי כאשר בקבלת-פנים שנערכה בתום הכנס הרים האיש את כוסו ואמר: „אינני מתאר לעצמי שחיילים סובייטיים יצטרכו אי-פעם לירות בצ'כים“. הדבר היה בפברואר 1968, שעדיין לא היה ברור כלל איך ישתלשלו המאורעות בצ'כוסלובקיה—

אולם בברית-המועצות כבר דנו באפשרות כזאת.

מכרים שחזרו אז מברית-המועצות לצ'כוסלובקיה סיפרו לנו כי באוניברסיטת לנין-גראד גויסו כל יודעי צ'כית בפקולטה למדעים סלאביים.

באפריל 1968 נסעתי לברית-המועצות עם שני עמיתים בשליחות אל המכון לחקר משטרים סוציאליסטיים בעולם ולאוניברסיטת לנינגראד. בעת שהותי בברית-המועצות שמעתי תכופות, בתשובה על נסיונותי להסביר מה מתחולל בצ'כוסלובקיה, משפט אחד-יוחיד: „הבה נדבר על המאחד אותנו ולא על המפריד“.

בזמן שהוא כבר הזדקרה עובדה רבת-משמעות: הצד הצ'כוסלובקי השתדל להסביר את עמדתו ואילו הצד הסובייטי התעקש לא להקשיב, בתרצו את התנגדותו בכמה תופעות חיצוניות, בלתי-מהותיות לגמרי, בחיי צ'כוסלובקיה, גוסח הבדיחה החבוטה המספרת כי על כל קובלנותיהם ובקרתם של תיירים אמריקאים בברית-המועצות משיבים להם שם: „אבל אצלכם עושים לינץ' בכושים!“

רצוני להסב שימת-לב למונח „הצד הסובייטי“, שפונגתי בו לשותפים הרשמיים שלנו בפגישות רבות מאד. אולם בנוסף לתחום זה נתגלתה לי במגעים אישיים עם מכרים רוסים התעניינות עצומה בצ'כוסלובקיה, שהתבטאה בשאיפה מובהקת ללמוד ולהבין. מכרי ברוסיה ביקשו ממני עתונים וכתבי-עת צ'כיים, שפן כל אלה נעלמו ממוסקבה; אפילו במלון בו התגוררנו אי-אפשר היה להשיג עתונות מצ'כוסלובקיה.

משך כל הקיץ של 1968 הפגינו העתונאים הסובייטים ועובדי שגרירות ברית-המועצות בפראג התעניינות רבה בתוכן העתונות המקומית. קריבושייב, כתב „איזווסטיה“, ביקש ממני לתרגם בשבילו כמה קטעי עתונות צ'כית לרוסית. סירבתני, כי המבחן שלו נראה לי מוזר. הוא התעניין בפרשת יאן מאסאריק, אשר בעת ההיא נכתב ודובר עליה רבות, ובכל שהיה לו קשר ל„אגודת ק-231“ (ב-1968 התעוררה מחדש

השאלה אם יאן מאסאריק, לשעבר שר-החוץ של צ'כוסלובקיה, נרצח או התאבד, ואילו "ק-231" היה ארגון אסירים פוליטיים שנדונו לפי סעיף 231, שעניינו פעילות נגד המדינה).

אפשר לקבוע בוודאות כי בתימנות העתונות הצ'כוסלובקית השקיעו הסובייטים מאמץ וכשרון, שכן כעבור זמן אפשר היה להינכח, בקריאת "הספר הלבן" הנזכר למעלה, זה אשר תירץ כביכול את כיבוש צ'כוסלובקיה, שלא נסתרו מעיניהם כמעט שום בטאון ושום בעיה שנתעוררה באותה תקופה בצ'כוסלובקיה.

בכללו של דבר נראה לי כי אם ירצה מישהו לשקול מחדש את סיבות כיבושה של צ'כוסלובקיה טוב יעיין דווקא באותו "ספר לבן", שפן בו נאמר בצורה שאינה משתמעת לשני פנים מהו שהחריד וזיעזע אז את ברית-המועצות יותר מכל.

ראוי לציין שכאשר סיפרתי לעמיתים על התעניינות מוזרה זו של קריבושייב בנושאים אלה היתה סברתם כי היא מעידה על רצון סובייטי להיטיב להבין את המתרחש בצ'כוסלובקיה, אך גם להם ברור היה כי מהות המאורעות בארץ אינה גלומה בפרשת יאן מאסאריק, אף לא בפעילות של "ק-231".

אולם מרגע שהחלו הסובייטים בפולמוס, וכאשר לוועידת צ'ירנה הביאו אתם הנציגים הסובייטיים לא תיק גדוש "תזיסים" למשא-ומתן ולא נוסח של הודעה מסכמת אלא צרור גזירים ותרגומים של מאמרים מן העתונות הצ'כית, מיד נתחוורה התופעה יותר גם לצד הצ'כוסלובקי.

הכרתי רבים מאלה שעבדו במחיצתם של מנהיגי המדינה והמפלגה בשנת 1968, שימשו מומחים ויועצים לידם, נסעו עמם לוועידות וניסחו בשבילים תזכירים וטיוטות-החלטה, ובכללו של דבר נראה לי כי אחת המגרעות החמורות ביותר שלקה בה סגל זה התבטאה בכך שכלל כמעט אך-ורק מומחים להיסטוריה. כלכלה ופוליטיקה של צ'כוסלובקיה, בלי מומחים לברה"מ (לפחות לא במספר מספיק וברמה נאותה).

הצד הצ'כוסלובקי סבר כי אם הצדק עמו, אם דרכו יפה יותר לארצו ואם יצהיר בלי הרף על נאמנות לברית-המועצות, לברית-ורשה ול"קומקון", או-אז יבינו אותו, יסלחו לו ויניחוהו לנפשו. צד זה כלל לא הביא בחשבון כי הסובייטיזציה של צ'כוסלובקיה כבר נעשתה מקפת כל-כך עד שכל בקורת על הסדרים בתוכה תתקבל בברית-המועצות כבקורת על המשטר הסובייטי. אכן, את הבקורת, שהיא "הכוח המניע של החברה" (כמו שנוהגים לומר בברית-המועצות), אוהבים הסובייטים מאד...

משום כך התנהל הוויכוח האידיאולוגי בין הפוליטבירור הסובייטי והפוליטבירור הצ'כוסלובקי בצ'ירנה כלהלן, כפי שסיפרו לי משתתפי הוועידה: ברז'נייב צעק כי דבר זה או זה בצ'כוסלובקיה אינו לרוחו, וקריגל, אותו "יהודי מגאליציה" (אף זו הגדרה סובייטית שהושמעה באזניהם של חברי הפוליטבירור הצ'כוסלובקי מפי "האח הגדול"), ענה לו כי תסרקתו (של ברז'נייב) אינה לרוחו... כאמור, לא נכחתי בצ'ירנה ויודעת אני כמה פרטים על ועידה זו רק מפני השמועה, שעה שכאן החלטתי להסתפק רק במה ששמעו אזני וראו עיני.

מיד עם תום ועידת צ'ירנה נתקבלה החלטה כי כל המפלגות שחתמו על "מכתב

ורשה" והמשלחת הצ'כוסלובקית תיפגשנה בבראטיסלאבה כדי לאשר את השלום שהושג. לבראטיסלאבה טסנו בשני מטוסים – סגל העוזרים והיועצים ואחדים ממנהיגי המפלגה במטוס אחד, והשאר, בעיקר חברי הפוליטבירו, במטוס השני. חשנו מועקה, אף כי מראש נסענו להתפשר. מצב־הרוח השתפר קצת כאשר נכנסנו למלון בשדה־התעופה של בראטיסלאבה ושמענו את תושבי העיר צועקים: "נייד שייה בילאק!" במקום "נייד זייה בילאק!" (משחק־מלים בסלובקית, שמשמעו "יתפור בילאק" במקום "יחי בילאק!") – שרימו לעבר החייתי של מי שהיה מזכיר־המפלגה בסלובאקיה).

אנו, התורגמנים לרוסית ומרוסית, היינו חמישה, צוות מסורתי שכמעט תמיד עבד יחד ובו תמרה ריימן, אשתו הרוסיה של מיכאל ריימן, מורה בבית־הספר הפוליטי הגבוה בפראג (היא עצמה היסטוריונית, עבדה כביבליוגרפית באותו בית־ספר); יאנה גיימן, היסטוריונית, עובדת במכון להיסטוריה של הארצות הסוציאליסטיות ואשתו של המשורר סטאניסלאב גיימן, שהיה באותה עת נספח בשגרירות צ'כוסלובקיה בוורשה וכעבור זמן התאבד במחאה על מדיניות המפלגה; גינה טיפולט, רוסייה נשואה לצ'כי, שעבדה במשרד־הבטחון הצ'כוסלובקי כתורגמנית אצל גנרל סובייטי; לידה (את שם־משפחתה שכחתי וזכור לי רק שעבדה בחברת התיירות הממלכתית וליותה תיירים במסעות מאורגנים בחו"ל), ואני. כל הארבע זולתי היו בצ'יירנה ואני, כמובן, התעניינתי אצלן מה אירע שם. אחר־כך הסתבר שלא היה צורך בקבוצת תורגמנים כה גדולה כי לא היה כלל מה לתרגם, אולם מארגני הוועידה בבראטיסלאבה לא צפו זאת, ככל הנראה.

למחרת, כאשר נסענו לעיבורי בראטיסלאבה לבית־נופש שבו התנהלה הוועידה של נציגי שש המפלגות, אפשר היה לחוש במיתח הנורא שכמו עמד באוויר. אני הבאתי עמי מפראג את הגליון האחרון של כתב־העת האמריקאי "ריפורטר", שעל מעטפתו התנוססה ריפרודוקציה של הדפס רוסי נוסף: קוזאק רוכב על סוסו ולידו נערה בסאראפאן רוסי, מחזיקה חרמש ומלווה אותו בצאתו למלחמה. מתחת היה כתוב: "אל נא תתעצב, נאטאשה שלי, על הפרדה הארוכה. רק לתמונים יוצא אני".

האמנם לא היה בכך משום עלבון, ומה־גם שקוסיגין הודיע בצ'יירנה לצ'רניק כי שאלת מספר החיילים הסובייטים החונים בתחומי צ'כוסלובקיה היא עניינו של גנרל יאקובובסקי (מפקד כוחות ברית־ורשה) ולא שלו? אולם דובצ'ק, שחרף המתיחות הנוראה בה היה שרוי לא שכח לגשת אל צוות התורגמניות ולשאל אם אין אנו חסרות דבר, ראה את כתב־העת וביקש ממני להסתירו: "רק שברז'נייב לא יראה אותו", אמר, "הבטחתי לו שבעתונות שלנו יהיה הכל בסדר".

אני כלכלנית וקשה לי להבין את התופעה שעליה אעמוד עתה, אך בעבודת תואר־הדוקטור של בעלי על המדיניות הלאומית של המפלגה הקומוניסטית בשנים 1917–1922 מובאים מסמכים אחדים שנקרו לפניו בארכיונים סגורים במוסקבה, ובהם נספח סודי להסכם שנחתם בין רוסייה הסובייטית והריפובליקות הסובייטיות העצמאיות לפני הקמת ברית־המועצות. בנספח זה דרשה רוסייה הסובייטית מן הריפובליקות הללו לא להתיר פירסום התבטאויות אנטי־רוסיות בעתונותן. גם בספרו של ו. דגן על יחסי

ישראל – ברית-המועצות מסופר על מחאות חוזרות-ונשנות של מוסקבה בקשר למא-מרים מסוימים שהופיעו בעתונות הישראלית (והם לא היו רבים, שכן ככל הנראה ייחסה ישראל רצינות מספקת לאזהרות אלו) ועל מחאות דומות שהוגשו לפינלנד ולמדינות אחרות.

רצוי היה שפסיכולוגים יחקרו תופעה זו, שהרי עתונות מערבית אינה מגיעה לברית-המועצות והחל מינואר 1968 אי-אפשר היה להשיג שם גם עתונים וכתבי-עת צ'כו-סלובקיים, ולכן אין מקום לדבר על השפעה קטלנית של העתונות הזרה על האוכלוסיה הסובייטית הממושמת. אולי זה צעד סטריאוטיפי ראשון, שבתחילה אינו גראה מזיק ופוגע (אם נתעלם, כמובן, משיקולים שביוקרה), הבא לכפות את רצונה של ברית-המועצות על המדינה שבה מדובר.

מצב-הרוח הקודר נמשך. הדבר הורגש לא רק בארשת-פניהם של המשתתפים אלא גם באורח ההתנהגות של המשלחות בשלמותן. הכל נרתעו מן הכל. משלחות, קבוצות תורגמנים, עתונאים (שבדרך-כלל התגודדו באכסדרה לפני אולם הוועידה ולא הורשו לנכוח אפילו בפתחה התגיגית) לא קרבו איש אל איש.

הוועידה נפתחה בטכס קצרצר. המשלחת הצ'כוסלובקית קידמה בברכה את האורחים וברז'ניב הכריז כי בפגישה בצ'יירנה התקבלה החלטה על כינוס משלחות של כל הארצות החתומות על "מכתב ורשה" כדי לעבד מסמך משותף. בו-במקום הוחלט כי בעיבוד מסמך זה ישתתפו רק הנציגים הבכירים ביותר של המדינות – ראשי-ממשלה ומזכירים-ראשונים. הללו הסתגרו באולם נפרד, ובכך באה לקצה מלאכתנו כתורג-מניות; אולם לא רק מלאכתנו שלנו, שכן גם כל שאר חברי המשלחת הצ'כוסלובקית, לרבות היועצים, המתינו בעצבנות להולדת המסמך הסופי בלא שתהיה להם אפשרות כלשהי להינדע במשך היום מה מתחולל, מפל שכן להשפיע על הנוסח. את ראשי המשלחות לא שזפה עינינו כלל; הללו לא יצאו את אולם הדיונים אף לארוחת-צהריים, כל שפן לצורך התרעננות. סמוך לשעה שבע בערב כילו את מלאכתם.

מעניין שהמשלחות התכנסו מחדש ליד שולחן הוועידה מיד לאחר שיצאו ראשיהן מן האולם. לא היתה הפסקה כלשהי בה יוכלו המנהיגים לדווח לאנשיהם על נוסח המסמך המשותף, אשר אף לא הובא אל תאנו, תא התורגמנים, ולו גם בנוסחו הרוסי (בדרך-כלל נמסרים לתורגמנים מראש נוסחי מסמכים מוכנים, להקלת מלאכתם).

אילו עלה בדעתי באותו יום כי קרב ובא הרגע בו אוצרך לברוח מביתי, שאולי יבוא יום וארצה לספר על ועידה זו, ודאי הייתי משתדלת לקלוט פרטים רבים יותר. אולם אז לא חשבתי על ההיסטוריה בה"א-הידיעה. כולנו היינו מופי חרדה ובדאגה עקבנו אחר ארשת-פניהם של חברי המשלחת הצ'כוסלובקית. סדר השולחנות אף סייע לכך. באולם המלבני עמד שולחן ארוך באמצע; במרכז ישבה מצד אחד המשלחת הצ'כו-סלובקית ומולה הסובייטית. תאי התורגמנים בירכתי האולם היו מוגבהים קימעה ואנו יכולנו לראות את המשלחת הסובייטית רק מערפה, ואילו המשלחת הצ'כוסלו-בקית נראתה היטב. מראה הנציגים הסובייטיים לא תמיד הרנין אף מלפנים, אולם אחוריו של פיוטר שְלֶסֶט עוררו בי הירהור שמא בכל-זאת היה הדין עם דארווין.

כפי שהודיע ואסיל בילאק, שהיה המארח כביכול (הוא היה אז, כאמור, מזכיר המפלגה הקומוניסטית בסלובאקיה והוועידה נערכה בבירתה), עמד דובצ'ק לקרוא את מסמך-הסיכום. הוא קם על רגליו כדי להתחיל לקרוא, אך באותו רגע התרומם ברז'נייב ממושביו ובלי לשאול פי איש החל הוא לקרוא את המסמך: "נעשתה מלאכה רבה ופוריה", אמר, "והנה פרי עמלנו" – והוא דיקלם את הנוסח.

התחלנו לתרגם, ולמען האמת לא נוסח ההחלטה השרה עלי עצבות. מלים הן מלים. עד שנת 1968 פיטמו אותנו רק בנוסחים ובמלים מעין אלה ולכן היה צליל טבעי לדברים שהשמיע ברז'נייב. אכן, הוא לא היה מסוגל לדבר אחרת. אפשר מאד שאילו קרא דובצ'ק נוסח זה היה הדבר גורם הלם.

אולם הרושם כי משהו אינו כשורה וכי הדבר יסתיים בכי-רע ריחף באוויר. סמקוב-סקי ישב שעון על השולחן, כפותיו מליטות את עיניו. בילאק נראה מרוצה. ודובצ'ק, אחר ששוב הפגין ברז'נייב מיהו בעל-הבית. חש בנחיתותו.

בכנסים בינלאומיים רבים השתתפתי עד אז, אך מעולם לא הייתי עדה לכך שמשלחת אורחת תנהג בארץ זרה כפי שנהגו כל המשלחות הזרות שנמצאו אז בשטחה הריבוני של צ'כוסלובקיה. באותו יום הוקמה באחת מכיכרות בראטיסלאבה בימה לקראת עצרת-המונים שנועדה להפגין את "הידידות המשותפת", אך העצרת לא התקיימה. ההסבר הרשמי לביטולה היה הגשם והשעה המאוחרת בה נסתיימה הוועידה. המשיחות מיהרו היישר לקבלת-הפנים שנערכה לרגל הסיום, אף שהמשלחת הסובייטית נעדרה ממנה, הואיל ונחפזה לחזור הביתה. ושמא לא היה למען מה להפגין בעצרת? בספרו "בעיית צ'כוסלובקיה" (יצא לאור בקלן בשנת 1972, אחר שהוברח מצ'כוסלובקיה למערב) כותב אנטונין אוסטרי (ע' 148):

"לפני ברית-המועצות ומשתתפי ועידת-זרשה עמדו רק שתי אפשרויות – להשלים עם התפתחות המאורעות בצ'כוסלובקיה ולהשתדל להשפיע עליה באמצעים אידיאולוגיים או כלכליים בלבד, או לשבור אותה בהתערבות צבאית-משטרתית. אולם הוועידות בצ'כיה ובבראטיסלאבה היו מרגיעות, שכן אפשר היה לראות בהן צעד קדימה המבטא סובלנות כלפי הקו החדש של צ'כוסלובקיה.

"זאת אפשר היה להסביר גם בתחושת הנצחון אשר פשטה אחרי ועידת צ'כיה הודות ל'דובצ'קאים' בעלי המזג האופטימי, וכן בכך שלא פוענחה משמעות המסמך שנוסח בבראטיסלאבה; באותם ימים ראו בו רק חזרה על עקרונות ידועים וכלליים ושיבה אל אוצרי-המלים הנושן שלנו, שנשכח כבר. באופן נפשע כמעט לא הובחנה במסמך זה המשמעות האמיתית לאור תולדות היחסים בין המדינות הסוציאליסטיות" (ההדגשות שלי – ל.ס.).

אין זה קשה להיות חכם לאחר מעשה והנקל לאסוף עובדות מאשר לאבחן כוונות. אולם עובדה היא כי כאשר חזרנו אחרי ועידת בראטיסלאבה הביתה, בדרך מגמל-געתופה של פראג, אמר לי ד"ר קריגל, אשר בנדיבות-לבו הציע לי וליאנה נוימן שיסיענו לבתינו במכוניתו: "מדוע נפלו פניך? אנחנו מנענו בוועידה זאת את הנורא מכל – את כיבוש הריפובליקה".

השתלשלות המאורעות הוכיחה כי אכן שררה דעה זו בקרב ה"דובצ'קאים". עוד כותב א. אוסטרי בספרו כי די היה לצי'קוסלובקיה בסובלנות ובסבלנות מצד הארצות הסוציאליסטיות האחרות, מאחר שיחס של הבנה והסכמה לגבי דרכה כבר היה בגדר דרישה מקסימליסטית. אולם גם הוא מבין כי כל עקרון חדש שהונהג בחברה הצי'קוסלובקית הכיל בהכרח גם בקורת על המדינות הסוציאליסטיות האחרות, דבר שבגללו בלבד כבר היתה הסובלנות (דרישה מינימאליסטית) בלתי-נסבלת.

את תביעתו של א. אוסטרי בדבר בחינת המסמך בהקשר של תולדות היחסים בין המדינות הסוציאליסטיות אני מפתחת (שוב, בהשפעת חיבורו של בעלי) וקובעת: יש לשפוט כל צעד במדיניות-החוץ הסובייטית (והוא הדין בכל צעד שנוקטת הארצות הנמצאות בתחום ההשפעה של ברית-המועצות – בלי הבדל מהי מידת ההשפעה) לא רק בהקשר של תולדות היחסים ההדדיים הללו אלא גם בהקשר של תולדות היחסים ההדדיים בין הריפובליקות הסובייטיות העצמאיות בשעתן. דווקא אז, בתקופת התגבשותה של המדינה הרוסית רבת-הלאומים, שהתקראה בשם החדש "ברית הריפובליקות הסוציאליסטיות הסובייטיות" (ססס"ר), הונחו יסודות המדיניות הלאומית, ה"אינטרנאציונאליסטית" והאימפריאלית של ברית-המועצות.

הרחבת השפעה, הקמת משטרים זהים, איחוד עמים, סיפוח שטחים והקמת מערכת כלכלית אחת (אם במדינה אחת ואם בברית מדינות) – דבר זה אינו צעד מיכני פשוט, או צעד צבאי. כבר בשנות ה-20 נאלצו הבולשביקים להודות כי לבעיה זו נודעת קודם-כל משמעות לאומית; לשון אחרת: האיחוד המדיני והכלכלי של העולם איננו רק שאלה של מהפכה עולמית או של "התקפה מהפכנית פרולטרית" צבאית, אלא בראש-וראשונה שאלה של פתרון בעיית הריבונות המדינית והלאומית. בבראטיס-לאבה נפתרה בעיה זו.

באור זה, אפוא, יש לקרוא את ההצהרה של ועידת בראטיסלאבה: "...תמיכה, הגנה וחיוק... של הכיבושים שכבשו העמים הודות למאמץ-הגבורה שלהם ולעמלם המסור הם החובה האינטרנאציונאליסטית המשותפת של כל הארצות הסוציאליסטיות. זו דעתם של כל משתתפי הוועידה..."

מה-טוב היה לולא רכשתי את השכלתי בארץ-הולדתי רוסיה, אולם רצה גורלי ושם חונכתי, ולכן עולה באפי ריח מופר מן המלים הללו. פתרון השאלה הלאומית כפי הבנתה של ברית-המועצות הועתק על-ידיה אחרי שנת 1945 לאירופה, ולפי המירשם הידוע ועל יסוד הכללים הידועים לכולנו לא היה פה כל מקום לדיבורים על סובלנות. הצי'כי גונזה לא הערים על הרוסי איוואן, שפן עדיין לא למד כי להערים (או לשכנע) אפשר רק כאשר יש מגע, כאשר מתנהל דו-שיח, כאשר מקשיבים לך ומשתדלים להבינך ולהשיב לך. אולם ברית-המועצות אינה מנהלת דו-שיח אידיאולוגי. היא יודעת היטב מה רצונה, ואפשר שאסונות רבים היו נחסכים מן העולם אילו נתנו מדינות אחרות דין-וחשבון מלא לעצמן על רצון זה.

דבורה דינונט: שלושה שירים

וְהַיָּמִים יָמִי קָצִיר
לְחַתֵּם אֶת הַבָּשֵׁל לְהַרְקִיב
לְהַתְחִיל
גְּלִיוֹן חֶדֶשׁ
שְׁאִינְנוּ חָרוּט אָנוּשׁ
שְׁאִינְנוּ חָשׁ אֶת הַזְּמַנִּים
שְׁאִינָם רַבִּים עוֹד
כְּשֶׁהָיוּ
שְׁלָלָהּ.

כְּאוֹר הַיּוֹם הָיִיתָ
חֶסֶד רַחֲמִים
וְאֲנִי רָצוּא וְשׁוֹב אֵלֶיךָ
אָנִי אֲלֹגְמִים.
וְאַחֲרַי לְכַתֵּךְ –
אֵלִים מְאַדְמִים.

הוֹלֵךְ אִתָּהּ מִכָּאן
וְאֵת הַיְתָרִים
שְׁאָרְגֶת בִּי
שֵׁשׁ מְשׁוֹר
וְתִקְוֹת חוּט הַשָּׁנִי
תְּסִיעַ מֵעַמִּי
בֵּין בְּרִידָה.

אורציון ברתנא: ערב סליחות

בא, אומר הקיר. חדר העבודה מכיר במשגים וסולח.
חשבון השמש לא עליך לזכר.
חלק מהאור שבא מוצא בתוך חדר עבודתך באר.
חלק מהאור מאחר.
כל-כף לשאב בעינים. כל חייך גדר בתוך המים
שעולים בתפלתם מתוך ידיך, מקצות פתיבתך, פתיבת באר.

בא, אומר הקיר. הספרים המעננים מורידים עליך שמים.
לא לך לשכח, איש עינים. אדמת בינים עושה אותך שוכב.
בא. בא, אומר הקיר.
החזק את הכאב כנר, מלא בצפית עליים.
לך איש שוכח. בא איש שרשים.
מפתח הקירות עומד בסימנה. רק בשבילה נקרע חדר-עבודתך.

אלה שהולכים ברחוב

אלה שהולכים ברחוב אינם יודעים שהם הולכים בשיר.
 כל צעד לוקח מהם מדה אחרת. את הצללים שלהם
 הם תורמים להשכה בהקרבה מיתרת.
 נהרות טמירים בהם. ילדות שאין להן רחוב.
 אפשרויות אחרות של לילה מתפרנסות מהם,
 משלבות אותם בתוך מהשבות מוזרות של עצים.

הם לא יודעים. הרמאיות הקטנות שלהם הפכו מזמן פוכבים.
 הם הולכים. הרבה אהבה עושה בהם צפיות נקבים.
 ידיים באות והולכות. ידי אוהבים. המדרכה כערש עמק
 הולכת הביתה לפול. באה שינה בשיר.
 ילדות קטנות מורידות עליו ועליהן עינים. אנשים וילדות,
 הוא מושיב אותם לעפת מה שלא נגן, כלשפת נהרות.

פטר אלכון: סיני בינוי העותומאנים

מסמכים עותומאניים שנישתמרו מן המאה ה-16 מעידים כי הסטאטוס המדויק של סיני, או ביתר דיוק בחלקו הצפוני, בתוך הממלכה העותומאנית, לא היה גהיר כלל. הנה כד, אף שכל חצי-האי סיני נכלל כפי הנראה בגליל חג'אז, הרי פקודה של השולטן משנת 1577, המופנית אל מושל דמשק ומצווה עליו לרכוש סוסי-דואר באל-עריש, בתוך שאר מקומות, מעוררת את הרושם שזו האחרונה היתה בתחום-השיפוט של דמ-שק, אבל תעודה אחרת משנת 1594 מגדירה את אל-עריש כ"מבצר עריש השייך למצרים". מצד אחר, יש רמזים לכך שמבחינה צבאית היה החלק הצפוני של חצי-האי (קטיה) קשור בסג'ק של עזה.² ואמנם מחבר ערבי משלהי המאה ה-14 מוסר כי אל-עריש היתה חלק ממלכות עזה, יחד עם עוד מקומות צפונית משם ומערבית משם; ואם נקדים מאוחר למוקדם, הרי כך עדיין נחשבה בימי פעולותיו של נפוליאון באיזור בסוף המאה ה-18.³ המצב המבולבל התריף כתוצאה מן השינויים המדיניים והמינהל-ליים של 1517.

אם כה ואם כה, עצומה שנשלחה אל השולטן מתחילת המאה ה-17 ממש מגלה עד כמה היה השלטון בלתי-יעיל בדרג המקומי, בלי הבדל מי המחזיק בו. בעל-העצומה, המדבר על דרך דמשק-קאהיר מעזה לקטיה, "שאדם (עובר אותה) בששה או שבעה ימים והשוכנת במדבר", מטעים כי בין שני המקומות האלה "אין שום מקום מיושב חוץ ממבצר עריש. הבדווים... מציקים בלי הרף לעוברי-אורח היורדים בדרך מצרים מעבר מזה למבצר עריש, ליד החורבות הקרויות ח'אן-יונס במדבר". זמן-מה קודם פנה בעל-העצומה אל הפחה של מצרים בהצעה לגייס פרשים ולחדש את מלון-האורחים באל-עריש; הפחה צידד במעשה הזה וכך גויסו כארבעים רוכבים, אבל הבדווים היו מרובים מדי וחיל-המצב הקטן לא היה יכול לטפל בהם. העצומה מסיימת בבקשת פירמאן שיופנה אל הפחה של מצרים לגיוס עוד ארבעים רוכבים.⁴ אין אנו יודעים מה היתה התשובה. באמצע המאה ה-18 היו הבדווים מציגים לראון בשוק של עזה את הביזה הניכרת עד מאד שהיו בוזזים משיירות עולי-הרגל למכה.⁵

מן החומר המצוי-בעין מתקבל הרושם שבאיזה אופן בלתי-מוגדר היה צפון סיני לאורך חופו של הים התיכון חלק מן הפאשאליק המצרי, אך אין זה ברור מה היה היקפו המדויק של השטח שכך "הוחזק".

נוסע מן המאה ה-18,⁶ המתאר את ההיקף הגיאוגרפי של ארץ-ישראל שהיתה אז חלק מסוריה, כותב כי היא "מקיפה את כל הארץ בין הים התיכון למערב, שרשרת ההרים למזרח, ושני קווים, אחד נמשך לדרום, ליד ח'אן-יונס, ומשנהו לצפון, בין קיסריה לנחל יפו". וזאת באשר לסיני: "המדבר הזה אשר הוא גבול סוריה לדרום משתרע בין שני המפרצים של ים-סוף: מפרץ-סואץ למערב ומפרץ אל-קאבה למזרח.

רחבו בדרך-כלל שלושים פרסה וארכו שבעים". סיפורו על התנאים בארץ-ישראל הוא רב-משמעות בהקשר הנוכחי: "אכן ארץ זו נשדדת לעתים קרובות יותר מכל זולתה בסוריה, לפי שהיא... סמוכה למדבר ופתוחה לערבים...; זה ימים רבים הם מתנצחים עליה עם כל כוח שבה, ועד כה הצליחו להשיג זכיון על מקומות מסוימים, על סמך תשלום מס... אפשר אפילו שהיו קונים להם את המקום קנין גמור אילו ידעו איך לבצל את כוחם; אך הואיל והם מפולגים ביניהם הריהם מכוונים כלי-נשק אלה איש נגד רעהו... והזילוול שלהם בכל סדר ומשטר מחליש אותם". על ערביי המדבר נאמר כי מגו אז שלושה שבטים של בדווים, שמספרם הכולל עלה כדי חמישה עד ששה אלפים ופוזורים היו בחלקים שונים של האיזור.⁷

מן השירטוט ההיסטורי שלמעלה יכולים אנו להסיק שחצי-האי סיני כשלעצמו מעולם לא היה חלק ממצרים ממש. אזורים מסוימים—אזור החוף של הים התיכון בצפון ומישור-החוף בדרום-המערב—אפשר שהיו קשורים אליה בהדוק, אבל הזיקה המשפטית-המדינית לדיוקה מפוקפקת מכל-וכל. בזמנים קדומים ביותר ודאי היה לה למצרים אינטרס בחסימת הדרך הצפונית בה אפשר היה לעלות עליה לתקפה, והיו מגעים דתיים ומסחריים עם רצועת-החוף הדרומית-המערבית של סיני. בימי הקיסרות הרומאית היה רובו של חצי-האי תחת שלטונה הישר של רומא ורק חוף הים התיכון היה קשור למצרים. לימים נשאר החבל כולו—מצרים וסיני כאחד—בגדר חטיבה, אבל במסגרת הקיסרות העותומאנית, ואם גם מבחינה מינהלית היה האיזור הצפוני קשור לפאשאליק של מצרים הרי הוסיף להיות חלק מאותה קיסרות. פרט לכך היה סיני שטח-הפקר שאיש לא גילה בו כל ענין מדיני. התנוונותה של הקיסרות העותומאנית במאה ה-18 הדגישה את המצב הזה—אדישות לחדירות של בדווים לשטחים הנושבים של ארץ-ישראל וסוריה והמשך ההחלפות והמרירות של הפחוות המקומיים הן שם והן במצרים.⁸

המאה התשע-עשרה

במאה ה-19 הגיעו התפרקותה והתפוררותה של הקיסרות העותומאנית לשלב מכריע, החל בפעולותיו של מוחמד-עלי פחוות מצרים ופלישתו לאורך נתיב-החוף של הים התיכון וסיפוחה של סוריה. משך העשור בו היה מוחמד-עלי בשלטון הונהג כמדומה באיזור מימשל מסודר במידה ידועה—לפחות בכל הנוגע לבטחון הנתיבים של עולי-הרגל על-פני סיני—על-ידי שיקום המצודות בסואץ, נח'ל ועקבה. כנגד זאת מעיד סיר ריצ'ארד ברטון על עצמאותה של האוכלוסיה המקומית. הוא מספר כי אפילו בסואץ עצמה לא העז שום מימשל בסואץ לשים יד על "טוריי", וכל שכן להענישו, בלי הבדל מה היה עונו.⁹

אין לנו ענין כאן בפרטי מפעלותיו של מוחמד-עלי וכל שעלינו לציין כאן הוא התגובה הסופית מצד מעצמות המערב, במסגרת משחק-הגומלים של היחסים הבינלאומיים, על יומרותיו לזכויות מקיפות-כל ובלתי-מוגדרות כאשר נמסר לו שעליו להצטמצם במצרים בלבד. בשדר שנשלח ב-1839 מורה הלורד פארסטון, שר-החוץ של ברי-

טניה, לסוכן הבריטי בקאהיר "להזכיר לו [למוחמד-עלי] שאין לו שום זכויות חוץ מאלו שהעניק לו השולטן; שהסמכות החוקית היחידה שבידו היא הסמכות שהואצלה לו על-ידי השולטן על חלק מנחלות השולטן...; שהשולטן רשאי לקחת מה שנתן; שעשוי השולטן בדין לעשות זאת, אם בטחונו שלו יצריך זאת".¹⁰

נסיגתו הכפויה של מוחמד-עלי וחיזוקו של השולטן על-ידי מעצמות המערב הביאו ב-41-1840 לצעדים שנועדו לצמצם את מוחמד-עלי בתחומי מצרים, "הנתונה בגבולותיה הידועים ולהוסיף על כך את הירושה, בתנאים מסוימים".¹¹ תנאי-ההסדר בהצעה הרשמית של השולטן למוחמד-עלי הוכללו בתעודה נפרדת שצורפה לאמנת-לונדון מיום 15 ביולי 1841 בין אנגליה, אוסטריה, פרוסיה, רוסיה והשולטן. וכך היתה לשונה:

"ה. מ. השולטן מתכוון להעניק ולהודיע למוחמד-עלי את תנאי ההסדר שלהבא: 1. ה. מ. מבטיח להעניק למוחמד עלי, לו ולבניו אחריו, את ניהול הפאשליק של מצרים, ונוסף על כך מבטיח ה. מ. להעניק למוחמד-עלי, משך כל ימי חייו, עם התואר של פחות עכו, ועם הפיקוד על מבצר עכו, את ניהול החלק הדרומי של סוריה, שגבולותיו ייקבעו על-פי התייחסים הזו: קו זה, היוצא מפך ראס-אל-נאקורה, על חופי הים התיכון, ויוצא משם היישר עד לשפך הנהר סייסבאן בקצה הצפוני של [אגם] טבריה, יעבור לאורך החוף המערבי של האגם הנ"ל, יימשך עם החוף הימני של נהר הירדן והחוף המערבי של ים-המלח, ומשם יימשך ישר עד לים-סוף גמור בקצה הצפוני של מפרץ עקבה ויתנהל עם החוף הצפוני של מפרץ-עקבה, והחוף המערבי של מפרץ-סואץ עד סואץ. ואולם בהעלותו את ההצעות האלו, מצרף אליהן השולטן את התנאי שמוחמד-עלי יקבלן בתוך עשרה ימים לאחר שתימסר לו ההודעה עליהן, באלקסנדריה, על-ידי שליח של ה. ר., וכי בתוך כך יתן מוחמד-עלי בידי שליח זה את ההוראות הנחוצות אל מפקדי חילות היבשה והים שלו לסגת מיד [מחצי-האי] ערב, ומכל הערים הקדושות הנמצאות שם, מן האי קאנדיה, ממחוז עדנה ומכל יתר חלקי הקיסרות העותומאנית שאינם כלולים בגבולותיה של מצרים, ובגבולות פאשליק עכו, כפי האמור למעלה".¹²

אם לא יקבל מוחמד-עלי הצעה זו בתוך עשרת הימים שנקבעו לו, הרי מוצע לו הפאשליק של מצרים בלבד, בארפה של עשרה ימים נוספים. בשני המקרים כאחד יהיה עליו להעלות מס שנתי לשולטן, שיחושב לפי שיעור השטח עליו יותן הפיקוח המינהלי למוחמד-עלי. ולבסוף אף יוסיפו כל החוזים והחוקים של הקיסרות לחול על מצרים והשטחים המנוהלים על-ידיה. מוחמד-עלי לא קיבל אף אחת משתי ההצעות ולבסוף, לאחר משא-ומתן נוסף, הוצא בפברואר 1841 פירמאן שהעניק לו את הירושה על "ממשלת מצרים בתוך גבולותיה העתיקים כפי שאפשר למצאם במפה הנשלחת אליך על-ידי הוויזר הגדול שלי", ואילו השולטן נשאר בן-חורין לבחור לו לח'דיב כל בן המתיהס במישרים על מוחמד-עלי.¹³ על-פי הסדר זה נשאר הייצוג הדיפלומטי של מצרים בידי השולטן וכל ההתחייבויות הבינלאומיות שקיבל עליו זה האחרון היו מחייבות את מצרים. מצרים לא תוכל לקבל מלוות-חוץ או למסור שטחים מאדמתה בלי היתר מיוחד מן השער העליון, אשר בשמו גם יוטלו כ" המסים והמכסים.

ברור כי הדברים שלמעלה יש להם חשיבות מרכזית לגבי הבעיה שלפנינו, וכאן

המקום לכמה הערות על תכנם של המסמכים שציטטנו. ראשית, נתקבל הדבר על כל הצדדים שכל ה"מושל" במצרים עושה זאת כוואסאל של השולטן ולא כריבון בלתי-תלוי במובן הפורמלי (ובשנות ה-40 ההן גם לא במובן מעשי, כפי שהוכיחו המאורעות). פירוש הדבר הזה הוצהר בפירמאן משנת 1867 שהופנה אל אסמאעיל פחה. "הואיל ורק המימשל הפנימי של מצרים, ומתוך כך האינטרסים הכספיים, החמריים והאחרים של הארץ נמסרו לממשלתו של המשנה-למלך, נראה היה כי יש צורך להעניק לממשלת מצרים רשות לעשות את כל הסידורים או המוסדות שייראו לה נחוצים למטרה זו, בצורת צווים מיוחדים של מינהל פנימי. כל האמנות שעליהן חתו מה ממשלתי הקיסרית צריך יהיה להוציאם לפועל, כמו תמיד, במצרים. אבל הח'דיב יש לו רשות גמורה לחתום עם סוכנים זרים אמנות מיוחדות בנוגע למכס, למשטרת-הנתינים-הזרים, למעבר סחורות ולהנהלת הדואר"¹⁴.

שנית, חצייהאי סיני נחשב החלק הדרומי של סוריה (כפי שנחשב במידה רבה בימי הקיסרות הרומאית ולאחר-מכן), להבדיל מן הפאשאליק של מצרים. מכאן נובע אפוא, שלישית, כי בהכרח אין ההסדר הסופי, שהעניק את מימשל-המורשה על מצרים למוחמד-עלי, כולל את סיני ב"הגבולות העתיקים כפי שאפשר למצאם במפה" שנשלחה אליו. בנקודה זו לא היה כל ספק נשאר בלבנו אילו היתה מפה מעין זו מצויה-בעין אבל יש איזו תעלומה בדבר, ואם אין המפה טמונה עדיין בגינזך המצרי או באיזה גינזך אחר, הרי שנעלמה. כפי שעוד נראה, יש יסוד רב לדעה שלפי מפה זו לא היה סיני, או חלקו העיקרי, כלול בגבולות העתיקים של מצרים.

על בסיס הפירמאן של 1811 לא יכלה מצרים לטעון על-פי דין לריבונות חד-משמעית או לזכות-בעלות על סיני, הואיל וכפוף ל"הגבולות העתיקים" הוא מוחזק בידי השולטן. מצד שני, דומה כי עם סוף המאה הופיעה איזו תביעה מצרית על סיני או איזה קשר מיוחד אליה. תביעה או זכות מעין זו, אם יצאה מגדר תביעה על חלק מינהלי של קיסרות שמצרים עצמה היתה חלק ממנה, אי-אפשר היה, לדעתנו, לעמוד עליה מתוך בטחון מוחלט על-פי דין על בסיס של ויתור או על כל בסיס אחר שהוא. איך אפוא צצה תביעה זו במשך המאה ה-19, באיזו מידה זכתה להכרה בינלאומית ובאיזה אופן מעשי עמדו עליה? אם תמיד, עד למלחמת-העולם הראשונה, היתה התביעה רק זו שסיני היא חלק ממצרים מבחינה מינהלית מכוח הסדר עם השולטן, הרי השאלה היא איך בדיוק טיפלו בה כאשר התמוטטה סוף-סוף הקיסרות העותומאנית ונעלמה מן העולם כיחידה בינלאומית? על-כל-פנים, אם מכל בחינה מעשית, כפי שכבר רמזנו, היה סיני שטח-הפקר, צריך היה לבסס את התביעה על החזקה בפועל-ממש.

הנקודה הראשונה אותה אפשר להוכיח ללא צל של ספק היא זו שעד 1880 לערך, אם לא מאוחר יותר, היתה הריבונות-להלכה (לפחות) של השולטן על מצרים, בלי שום דבר מה היה היקפה של זו האחרונה, מוגדרת פורמלית ומופרת בינלאומית. בכל מקרה של חילופי ח'דיב—כמו ב-1873, 1879 ו-1892—הוציא השולטן פירמאן המאשר את הירושה, ופרט לזה של 1892 דיבר כל פירמאן על "מצרים והשטחים התלויים

בה" או "כפי שהיא נתונה בגבולות העתיקים שלה ולרבות השטחים המסופחים אליהם"¹⁵, אך בלי לתת כל פרטים נוספים. הדיבור על "הגבולות העתיקים" אינו מכוון בהכרח לסיני גם לא אליו בלבד. יש לזכור כי ממערב ומדרום למצרים היו ביבשת אפריקה נחלות קיסריות שלא נועדו להיכלל במצרים. גם כאן לא היו הגבולות מוגדרים בבירור, ובמחצית השנייה של המאה אכן היתה תנועה של התפשטות פעילה בשני הכיוונים האלה – קצתה, אם לא עיקרה, בהמרצתם של הבריטים – אבל אין זה מענייננו כאן.

הציון היחיד בעל-המשמעות של סיני חל בימי הפיכת-הנפל הצבאית ב-1879, כאשר נשלח ארכיאולוג בריטי מכובד, פאלמר (Palmer), שקודם-לכן ערך סקר של סיני, להשקיט את הבדווים של חצי-האי ולגייס את תמיכתם לח'דיב. ספק רב אם הצליח שפן עד-מהרה שמו לו מארב ורצחוהו נפש¹⁶. קשה באמת להבין מדוע צריך היה לשגר "משלחת" זו אלא אם כן היתה הכוונה להבטיח את החזית המזרחית ואת אזור תעלת-סואץ ובכך לצמצם את המרידה לגבולות מצרים בלבד. יהיה ההסבר אשר יהי, על-כל-פנים אין התקרית מעידה על נוכחות מצרית ממשית בסיני.

לעת הזאת נעשתה תעלת-סואץ גורם בינלאומי חשוב. לכל ארפה אמורה היתה התעלה לחצות בשטח מצרי בלבד. משום כך, ומפני שצווי-הזיכיון של 1854, 1856 ו-1866 ניתנו לאיש פרטי, לא היו הדברים אמורים בשום תעודה בינלאומית המחייבת את אישורה של קושטא. אולם הואיל ומצרים מסרה או הגבילה קצת מזכויותיה הטריטוריאליות או האחרות, הסכימו הצדדים ביניהם שהזיכיון מצריך את אישורו של השולטן, שבידו אכן הניחה מצרים את ההכרעה הסופית. והתעודה הסופית של 1866 אמנם אושרה על-ידי השולטן. אישור זה, וכן גם האישור של אמנת-1888 המפורסמת, יוצא מתוך הנחת ריבונותה המשפטית השלמה של הקיסרות העותומאנית על מצרים¹⁷. משך כל השיחות. ובתעודות עצמן, מעולם לא הוזכר סיני במפורש.*

בריטניה חזרה בה מעמדת אדישותה או אף התנגדותה שלכתחילה, וב-1875 רכשה חלק ניכר ממניות תעלת-סואץ. השפעתה ושליטתה באיזור בכלל נעשו אפוא ישרות וממשיות יותר ויותר. לא קשה לעמוד על מניעה – למנוע או לצמצם כל דריסת-רגל של מעצמה אחרת במזרח התיכון – ובמובן זה נודע ערך ניכר לשמירה על הקשרים יוצאי-הדופן בין השולטן לח'דיב. אנגליה היתה מעוניינת לחלוש על חוף-הים ועל מערכת-התחבורה בתעלה, וכל עוד היה הדבר מובטח לא איכפת היה לאנגליה באמת אם מצרים בלתי-תלויה בשולטן או מה ייעשה באיזור כולו במקרה שתתמוטט הקיסרות העותומאנית לגמרי¹⁸. כפי שהתברר הרי, בלחץ מאורעות מבית ומחוץ, נטלה בריטניה לידיה את התזקתה הצבאית ובעצם השלטונית, של מצרים ב-1882 לאחר מרידתו של עראפי.

דיכוייה של אותה מרידה בעיקר על-ידי אנגליה וצרפת הביא באורח בלתי-אמצעי

* עניינה של בריטניה בתעלת-סואץ אחרי פתיחתה לשיט ב-1869 לא שינה את מעמדה הפורמלי של מצרים כחבל, אוטונומי קימעה, של הממלכה העותומאנית.

יותר לידי איגרת-מחאה מן השער העליון אל הצרפתים ביחס למינשר שפירסמו הם והאנגלים על חידוש מרותו של הח'דיב. "שום דבר... אינו מצדיק את ההודעה המשותפת... מה-גם שמצרים היא חלק בלתי-נפרד מאחוזותיו של ה.מ.ק. השולטן ומאחר שהסמכות שניתנה לח'דיב לשמירת הסדר ובטחון הציבור... כלולה מעיקרו של דבר בזכויות וזכויות-היתר של שער העליון". במחאתו על הסגת-גבול זו של ריבונות תורכיה על מצרים נתמך השולטן על-ידי רוסיה, איטליה, אוסטריה וגרמניה. כתוצאה מכך חינה משרד-החוץ הבריטי את הדעה, בחזרי-הוראות שהוציא לנציגיו במדינות האלו, כי מן הראוי לקיים חילופי-השקפות באשר לדרך הטובה ביותר לטיי-פול בשמירת הזכויות של השולטן והח'דיב.¹⁹ לאמיתו של דבר, דומה כי לא געשה דבר והכיבוש הבריטי הפך להיות עובדה מוגמרת, מופרת בשתיקה על-ידי המעצמות האחרות. לא חל שינוי במעמד המשפטי של מצרים כלפי הקיסרות העותומאנית,²⁰ ואין כל יסוד להניח שבריטניה השלטת עתה עירערה, לפחות במובן פורמלי, על מעמד זה. שוב אין סיני מוזכר כלל בכל השיחות והשדרים האלה. באמנה האנגלו-תורכית משנת 1887 בנוגע למצרים, תעלת-סואץ וסודאן (הנושא עצמו הוא רב-משמעות), שמצרים חתמה עליה רק משנעשתה מדינה עצמאית, נאמר בסעיף 2 כי הח'דיבות כוללת את השטחים שפורטו בפירמאנים קיסריים הנוגעים למצרים.²¹ אותו דיבור מעורפל על השטחים או הגלילות העתיקים של מצרים, המצוינים או המסומנים במפות המסופחות לפירמאנים קודמים, חוזר ומופיע בפירמאן של 1892 שניתן עם עלותו של ח'דיב חדש, הוא עבאס חלמי.²² עלייתו של עבאס חלמי לכס הח'דיב היתה עילה לכמה חילוקי-דעות על סיני,²³ מהם מוכח המצב המשפטי המטושטש והשולטן מופיע בהם כשהוא טוען לזכויות ריבוניות ברורות על חצי-האי.²⁴ האנגלים גילו התנגדות לתביעה זו, ומטעמים ברורים הצליחו בהתנגדותם, ודומה כי בכל הענין כולו נהגו כאילו מחזיקים הם במצרים ללא סייג. חליפת-הדברים פותחת במברק מתאריך 8 באפריל 1982 מן השולטן אל הח'דיב.

"ידוע להוד-רוממותך שהוד-מלכותו השולטן נתן היתר למציאות מספר מספיק של זפטייה שהוצבו על-ידי ממשלת מצרים עקב מעברו של ה'מחמל' המצרי בדרך-היבשה באל-וג'ה, מועלה, דבע ועקבה, על החוף של חג'אז, כמו גם במקומות מסוימים של חצי-האי טור-סיני. הואיל וכל המקומות האלה אינם מופיעים כלל במפה של 1257 [1841] שנמסרה למנוח מוחמד-עלי פחה והמציינת את הגבולות המצריים, לכן הוחזרה אל-וג'ה באחרונה לוויילאית של חג'אז, על-פי איראדה של הוד-מלכותו הקיסרית, כמו שהוחזרו אליה באחרונה המקומות דבע ומועלה. ממש כך מסופחת כיום גם עקבה לווייל-איית הנ"ל, ובאשר לחצי-האי טור-סיני נשמר המצב הקיים והוא ינוהל על-ידי הח'דיבות באותה צורה שנוהל בימי סבך אסמאעיל פחה ואביך מוחמד-תופיק פחה".

על כך הגיב בארינג, הסוכן הבריטי בקאהיר, כעבור חמישה ימים, אך הוא עשה זאת בדונו עם קושטא בדבר שלמבט ראשון הוא נראה כמין חילוק מילולי קטן בין שני הפירמאנים.

"אישי המיניסטר, אני מתכבד לצרף בכאן העתק של הנוסח התורכי של פירמאן שהוציא הוד-מלכותו הקיסרית השולטן אל הוד-רוממותו הח'דיב, שנמסר על-ידי השער העליון לשגריר של הוד-מלכותה הבריטנית בקושטא, אשר ממנו קיבלת אותו אתמול; מצורף גם תרגום צרפתי. הוד-מעלתו ישים לב כי הפירמאן הנוכחי יש בו קטע בנוגע לגבולותיה של מצרים שאינו מופיע בפירמאן שניתן להוד-רוממותו הח'דיב המנוח מוחמד-תופיק פחה מתאריך 19 שעבאן 1296 (1879). בתרגום הצרפתי של אותה תעודה אומר הוד-מלכותו הקיסרית השולטן שהוא מפקיד בידי הח'דיב את 'חד'יבות מצרים, כפי שנוצרה על-ידי גבולותיה העתיקים וכולל השטחים שסופחו אליה'.

"בפירמאן הנוכחי נאמר כי 'חד'יבות מצרים על גבולותיה העתיקים המצוינים בפירמאן הקיסרי מתאריך 2 רביע אח'ר 1267 הג'. (1841) וכן במפה המצורפת לפירמאן הנ"ל, והשטחים המסופחים בהתאם לפירמאן הקיסרי מתאריך 15 זיל-חג'ה 1821 הג'. (1865), נמסרו לך'. המזכיר הראשי של הממלכה לענייני-חוץ של הוד-מלכותה הורה לי להסב את תשומת-הלב של הוד-מעלתך לאי-התאמה זו ועלי לבקש שתודיעני רשמית אם מסר השער העליון הודעה או הסבר לך או לממשלת מצרים".

ראוי לציין שעוד לפני הפירמאן של 1879 היה שינוי מילולי בנוסחה של 1841. בפירמאן מ-1866 אל אסמאעיל פחה, ששינה דרך-אגב את סדר הירושה, היה הביטוי "ממשלת מצרים עם השטחים המסופחים אליה והתלויים בה", אך לא נשמעה מחאה משום צד; אנגליה, כמובן, לא היתה מעוניינת אז במיוחד. הסיבה לכך שאי-ההתאמה שוב לא עוררה דאגה טמונה ודאי בתוכן של המברק שלמעלה, שגילה כי קושטא מצדה אומרת לנהוג כעולה על רוחה בשטחים ידועים בסיני. ברור למדי שהמפה של 1841 לא כללה את סיני, או את עיקרו, שפן דומה כי הדיבור על מפה מעין זו הוא ההפרש הממשי היחיד בין הנוסחות של 1879 ל-1892. הסבר זה עולה לנו מתשובתו של שר-החוץ התורכי בארינג ב-13 באפריל.

"אישי המיניסטר. קיבלתי את המברק בו הואלת לכבדני, מתאריך 11 בחודש זה, על-מנת להעביר אלי העתק בלשון התורכית, עם תרגומו בצרפתית, של פירמאן ההסמכה של ה.ר. הח'דיב. בהודיעך לי כי הפיסקה בנוגע לגבולות הח'דיבות אינה הולמת את זו המצויה בפירמאן הקיסרי מ-19 שעבאן 1296, מואיל אתה לשאול אותי אם קיבלה הממשלה הח'דיבית מן השער העליון הסברים בנידון. לשמחתי יש בידי לבשרך, אישי המיניסטר, כי בתאריך 8 בחודש זה אמנם העביר ה.ר. הוויזר הגדול לה.ר. הח'דיב, בטלגרף, איראדה של ה.מ.ק. השולטן המעניקה לו, כמו לקודמיו, את הגיהול של חצי-האי של הר-סיני. איראדה זו, אשר העתק ממנה תמצא במצורף לזה, נותנת סיפוק מלא לה.ר. הח'דיב, שמיהר להביע תודתו לה.מ.ק. השולטן".

תשובתו של בארינג מבררת את המצב במלואו ואינה זקוקה לפירוש.

"אני מתכבד לאשר קבלת איגרתו של הוד-מעלתך מתאריך היום, בה... אתה מוסר לי את הנוסח התורכי והתרגום הצרפתי של מברק שנשלח ב-8 בחודש זה על-ידי הוויזר הגדול של הוד-מלכותו הקיסרית השולטן אל הוד-רוממותו הח'דיב, המודיע להוד-רוממותו כי, ככל שהדברים אמורים בחצי-האי סיני, הסטאטוס-קוו עומד בעינו, וכי הח'דיבות תוסיף לנהל אותו. ידוע להוד-מעלתך כי אין להכניס שום שינוי בפירמאנים המסדירים את היחסים בין השער העליון ובין מצרים בלי הסכמתה של ממשלת הוד-מלכותה הבריטנית. משום כך ניתנה לי הוראה להסב את תשומת-הלב של הוד-מעלתך לכך שבפירמאן הנוכחי הוכנסה הגדרת גבולות שהיתה שונה מזו המצויה בפירמאן שניתן להוד-רוממותו

הח'דיב המנוח, ואשר, אם נקראה בפני עצמה, נראה היה כאילו רמזה כי בעתיד יהיה חצי־האי סיני כפוף מבחינה מינהלית לא לח'דיבות של מצרים אלא לויליאית של חג'אז. אולם המברק מן הוויזר הגדול, שהוד־מעלתך כיבדני ומסר לי עליו, מבהיר כי חצי־האי סיני—כלומר, השטח שגבולו ממזרח הוא קו העובר בכיוון דרומי־מזרחי מנקודה שבמרחק קצר מזרחה לאל־עריש עד פתח מפרץ־עקבה—יוסיף להיות מנוהל על־ידי מצרים. מצודת עקבה, הנמצאת ממזרח לקו המדובר, תהיה אפוא חלק מן הוילאית של חג'אז. ממשלת הוד־מלכותה מסרה לשער העליון לפני שבועות אחדים, באמצעות הממונה על השגרירות של הוד־מלכותה בקושטא, על נכונותה להסכים עם סידור זה. במסיבות אלו ניתנה לי הוראה להכריז על הסכמתה של ממשלת הוד־מלכותה הבריטנית להגדרת הגבולות הכלולה בפירמאן הנוכחית, כפי שהוסף, תוקן והוסבר במברק מן ה־8 בחודש זה... שבעיניה הוא נספח לפירמאן והוא חלק ממנו, ואין לה שום התנגדות להכרזה הרשמית של הפירמאן בתוספת של מברק־ההסבר הנזכר למעלה. עלי להוסיף כי ממשלת הוד־מלכותה אינה יכולה לקבל זכויות או תביעות טריטוריאליים קיימות כלשהן מושפעות במידה כלשהי משינויים שהוכנסו בלשון הפירמאן, או מקבלתם של אלה. ניתנת לי הוראה לפנות באיגרת זו אל הוד־מעלתך, כמו גם באיגרת מן ה־11 בחודש זה, כדי להעלות רשמית את ההשקפה בה החזיקה ממשלת הוד־מלכותה במשא־ומתן שהשתתפה בו בנושא זה, ואשר עתה סוים."

הפרשה כולה נראית מעורפלת למדי אפילו בלשון המסמכים שצוטטו. הסבר אחד שאפשר להעלותו הוא זה שלפחות לפני 1892 עבר הגבול המינהלי המצרי בתוך הקיסרות מרפיה לעיר סואץ וכך נוצר המשולש הצפוני שצוין למעלה. שאר חלקי סיני, ממזרח ומדרום, היו חלק מן הפרובינציה של חג'אז. התוצאה של 1892 היתה אפוא עמידה תקיפה על זכות להרחיב את הקו לעמדה של רפיח־עקבה. אם כה ואם כה, תורכיה לא הסכימה ולא התנגדה לעמידתו החד־צדדית של בארינג על קו־הגבול אשר לו טענו הבריטים,²⁵ אלא שמן המאורעות של 1906 שאותם נבדוק להבא נראה כי בעיני תורכיה עדיין היתה זו שאלה פתוחה.

את המצב בסוף המאה ה־19 אפשר לסכם בזו הלשון: ביחסים בין הח'דיבות לשל־טונות המרכזיים של הקיסרות העותומאנית היתה הראשונה בלתי־תלויה בכמה מובנים פנימיים אבל סמכויותיה היו שאובות מן השולטן ועם עלייתו של כל ח'דיב לשלטון חודשו הסמכויות האלו ואושרו, לפעמים אולי בשינויים קלים.²⁶ על היחסים האלה ריחף מעמדה המיוחד של בריטניה, שמכל הבחינות המעשיות היה ראשון־במעלה. לענייננו הנוכחי חשוב הוא במיוחד שהניהול המצרי הנומינלי של סיני כולו נקבע לראשונה פורמלית, תחת לחץ בריטי, ב־1892.

הנה כך עבר הגבול הצפוני של אזור הניהול של סיני לאורך הקו שצוין בתעודה המוזכרת למעלה.²⁷ אולם השאלה אם היתה סיני תחת ניהול מצרי נשארה שנויה במחלוקת, כפי שעולה משדר ששיגר הלורד קרומר למשרד־החוץ הבריטי במאי 1906.²⁸ העילה לדבר היתה נסיון נוסף מצד התורכים להעמיד על זכויותיהם הריבו־ניות, נסיון שבא עקב נוכחות חיילים מצרים בפיקודו של קצין בריטי בעקבת, שעליו הצהירו כי הוא התערבות ללא הצדקה בעניינים של ארצות הנתונות לריבונות תורכית.²⁹ קרומר מסר כי לשולטן, כנראה, יש רושם שהסדר המבוסס על המברק

הנזכר מתאריך 8 באפריל 1892 מוגבל על-ידי הבנה קודמת מצד הבריטים, אשר לפיה "הגבול המינהלי בין תורכיה למצרים צריך לעבור בקו ישר מאל-עריש על הים התיכון לראס-מוחמד, שעל חוף ים-סוף, מרחק קצר ממוצא מפרץ-עקבה". אכן היה רמז לכך בהתכתבות קודמת. קרומר מסר כי הוא עצמו הביע התנגדות גמרצת לקבלתו של רמז זה, אך מכל-מקום הרי לדעתו הסדיר את הענין המברק שלמעלה, שקבע כי אכן יישמר הסטאטוס-קוו באשר לחצי-האי טור-סיני. אולם נראה הדבר שהתורכים נתנו למברק זה פירוש שונה קימעה, שלפיו חצי-האי מכיל את הטרי-טוריה שמדרום לקו ישר מעקבה לסואץ, שמצפון לקו הזה נמשך הגבול המצרי מרפיח לסואץ, וכי מכאן נבע שהאיזור שגבולו לצפון-מערב הקו רפיח-סואץ, מדרום הקו סואץ-עקבה ומזרח הקו עקבה-רפיח כלול בטריטוריה התורכית. עם זאת היו התורכים מוכנים להתפשר על-ידי מתיחת קו מרפיח לראס-מוחמד, שלפיו יהיה כל החוף המערבי של מפרץ-עקבה תורכי.

קרומר סיכם לאמור:

"כאשר מסרתי לך על התביעות שהועלו... כמנוסח למעלה, התכבדתי להטעים כי המח-לוקת שוב אינה סובבת על שאלה מקומית באשר לבעלות על טאבה וכמה מקומות אחרים בסביבת עקבה אלא שעתה עלינו לטפל בנסיון מכוון להעביר את הגבול התורכי ומסילות-הברזל האסטרטגיות לסואץ שעל גדות התעלה; או שאם מצד שני יתקבל הקו ראס-מוחמד-רפיח (המוצע... כפשרה), יקודם הגבול התורכי לסביבת נח'ל, ז.א. במטחויי פגיעה נוחה במצרים, וכי הואיל וראס-מוחמד נמצאת על ים-סוף מחוץ לפניסה הצרה למפרץ-עקבה ייעשה המפרץ למעשה ים סגור בבעלותה של תורכיה ואיום מתמיד לבטחוננו של נתיב-המסחר למזרח.

"היה לי הכבוד לחוות את דעתי כי השאלה לא פסקה מהיות מקומית בלבד; כי חשיבות עליונה לגבי האינטרסים הבריטיים, המצריים והאירופיים הכלליים נודעת לכך שיימנע מתורכיה להגשים את התכנית שעליה הכריזה עתה, וכי הרחבתה של תכנית זו תיצור בבירור איום רציני לא רק לחירויות של מצרים והשושלת הח'דיבית אלא גם לחופש המעבר בתעלה".³⁰

משמעות מרובה נודעת לשדר של קרומר. הוא מאשר מה שכבר הצטייר מן העמו-דים הקודמים, והוא שעד לחפירתה של תעלת-סואץ ולהופעתם של הבריטים באיזור לא היה סיני, מחוץ לרצועת הים התיכון שלו, חבל חשוב אלא למעשה שטח אחורי שנחשב אך במעט או לא נחשב כלל, טריטוריה פתוחה שבין מצרים לארץ-ישראל-סוריה. עיסוקיה של בריטניה בתעלה ושיקולים קיסריים ומסחריים שיוו לה עתה חשיבות צבאית ואסטרטגית, וככל שיוזז הגבול צפונה ומזרחה כך ייטב. אלה היו הטעמים היחידים שביסוד המאמץ להרחיק את קושטא מן האיזור, ובגלל מעמדה המיוחד של בריטניה בקאהיר – לעשותו חלק ממצרים.

הבה נשוב למאורעות של 1906. אולטימטום בריטי לתיחמו המידי של הגבול זכה לתמיכה מצד הצרפתים והרוסים (המערך הבינלאומי של המעצמות הגדולות כבר היה לובש צורה) ונשען על תנועות הצי המלכותי בים התיכון. נעשו כל מיני צעדים דיפלומטיים שבמהלכם טענו התורכים בשלב מסוים, לא בלי הצדקה, שתיחום הגבול אינו נחוץ ואינו כדאי בין שטחים שהם למעשה שני חלקים של אותה קיסרות. הם

גם ביקשו שהבריטים יצהירו כי תכובד ריבונותו של השולטן. על כך השיבה בריטניה כי מעולם לא עירערה על ריבונות זו אלא שאם "יחשבו שאין זו מתישבת עם הכיבוש הבריטי ועם זכותנו להתערב בענייני מצרים, נשתמש במלוא הכוח שלנו לקיים את מעמדנו; לא היה זה בכוונתנו שלא יעלה הדבר בקנה אחד עם ריבונותו של השולטן, אלא אם כן יביא הוא עצמו לידי כך".

השולטן ויתר לבסוף נוכח האולטימטום הזה וועדת-גבולות החלה בעבודתה. אפילו אז נתגלעו סיכסוכים ובנקודה מסוימת ניסו התורכים בלא הצלחה להחיות את תביעתם הישנה על סואץ. בסכמו את הענין מעלה קרומר גילוי מעניין. "נוכח עמדתה התחלטית של ממשלת הוד-מלכותו נפסק הנסיון וממשלת השולטן נסוגה, במידה של הגיון למראית-עין, לטענה שמבחינה גיאוגרפית או אחרת אין חצי-האי סיני מקיף את הטריטוריה השוכנת מצפון לדרך סואץ-עקבה ודרומית-מערבית לגבול רפיח-סואץ של מצרים גופה, טריטוריה המסומנת כתורכית ברוב המפות האנגליות והזרות" (הדגשה שלי—פ.א.).

בדין-וחשבון השנתי על תורכיה ל-1908 מאשר ג'. ה. פיצמוריס את חשיבותם של מאורעות 1906 המתוארים למעלה. הוא כותב: "התוצאה הסופית... היא שהשולטן נאלץ רשמית להודות כי המונח 'חצי-האי סיני', שניהולו נמסר בידי הח'דיב בתוקף המברק מיום 8 באפריל 1892, מקיף את משולש הטריטוריה השוכנת בין הקו מרפיח לפואץ (ז.א. גבול הווילאית או הפרובינציה של מצרים גופה) לקו המתנהל עם דרך עולי-הרגל מסואץ לנח'ל ולעקבה, שהוא הגבול הצפוני של חצי-האי סיני הקרוי כך מבחינה טכנית"³¹ (ההדגשה שלי—פ.א.).

אם נשרטט על המפה את הקווים האמורים למעלה, נמצא הפרש בין קרומר לפיצמוריס.

יש להדגיש כי נאמר במפורש שאמנת 1906, אשר "יישבה" את הענין, נוגעת בקביעת קו מינהלי בין הווילאית של חג'אז ומחוז-המימשל של ירושלים לחצי-האי סיני, שעמודי-הגבול שלהם (לכשיוצבו) יהיו תחת חסות השולטנות והח'דיבות כאחת, והאמנה קובעת כי האנשים היושבים משני הצדדים יוסיפו להחזיק בזכויות המים והקנין העתיקות שלהם.³² המאורעות של 1906 הפיגו את הספקות בנוגע לפרשת 1892, ואכן יש הרואים בהם את השעה בה הובאה סיני למעשה לראשונה, מחוץ למשולש רפיח-סואץ-הים התיכון, תחת פיקוחה המינהלי של מצרים בכפוף לריבונות התורכית.³³

בצד זה של השאלה יש לשים לב, מצד אחד, לעובדה כי "התורכים הצעירים" מצדם טיפתו את הרעיון של "רוואנש". זמן קצר לאחר שעלו לשלטון ב-1908 מסר אחד ממנהיגיהם לשגריר הצרפתי כי "מצרים היא בשבילי... מה שאלזאס-לורן היא בש-בילך"; וב-1910 מסר דיפלומט גרמני כי מאז בנייתה של מסילת-הברזל החג'אזית לחשובת תורכיה ברצינות על התקפה על מצרים.³⁴ מצד שני, יש לשים לב לחוק מס. 15 משנת 1911 שהוציאו השלטונות המצריים על הארגון המינהלי והמשפטי של מחוז סיני.³⁵ על-פי פרק 1 של חוק זה חלים סעיפיו על כל חצי-האי למעט את

האיזור של מחוז אל-עריש והמקומות "עינות משה" ואל-טור, הגבלה שמשמעותה מרובה. שנית, כנאמר בפרק 2 של החוק, יישאר גיהולו של האיזור אך-ורק בידי שר-המלחמה, שבידיו תהיינה כל הסמכויות של כל אחד מן השרים; הוא ימנה מושל שיהיה כפוף לו. סמכויותיו של השר אמורות היו לכלול סמכויות "חקיקתיות" (חלק 4). כל נעימתו של החוק היא בעלת אופי של כיבוש צבאי.

זאת ועוד: ביום 12.12.56 השיב הלורד רדינג, אז שר-החוץ הבריטי, בבית-הלורדים ללורד קילארן, לשעבר הנציב-העליון הבריטי במצרים ולאחר-מכן שגריר (1943—1946), בזו הלשון:

לא ידוע לי שום מסמך חוקי פורמלי המעניק למצרים את הריבונות על כל חצי-האי סיני... "הענקת הזכות לגיהול טריטוריה זו אושרה בפירמאן שנתן השולטן... לח'דיב... ב-8 במאי 1892, ולאחר-מכן הוכללה באיגרות (מ)מאי 1906. גבולה המזרחי של מצרים מעולם לא הוגדר במפורש אחרי מלחמת-העולם הראשונה, כשנעשתה מצרים ממלכה בלתי-תלויה!" (המובאה לקוחה מתשובה לשאלתה בבית-הנבחרים ב-21.2.51).

הערות

- 1 ל. אקנשטיין, דבריימי סיני (אנגלית. 1921).
- 2 א. הד, תעודות עותומאניות על ארץ-ישראל 1615—1552 (אנגלית. 1960), 126-27, 78.
- 3 מ. א. מאיר, תולדות העיר עזה (אנגלית. 1907), 87, 101-2. בימי-הביניים היתה עזה העיר האחרונה על הדרך למצרים ומרכז מסחרי שהיתה לו גם חשיבות צבאית ניכרת, כמו גם סלע-מחלוקת בין המדינות היריבות שבאיזור; שם, 1, 91. הש' וולניי, מסעות במצרים ובסוריה בשנים 1783, 1784 ו-1785 (צרפתית. 1789), 205.
- 4 הד, כנ"ל, 86-85. ח'אן-יונס "צצה" כמדומה בסוף המאה ה-14, כח'אן של אמיר שנקרא בשם זה, והיא נעשתה תחנה ידועה במסע במדבר. מאיר, כנ"ל, 91.
- 5 מאיר, כנ"ל, 100.
- 6 וולניי, כנ"ל, 197-98, 208.
- 7 שם, 209. הש' התיאור שנתן דין סטנלי, סיני וארץ-ישראל (אנגלית. 1864), 136, על פשיטות הבדווים, "שודדי-הים של המדבר", לארץ-ישראל.
- 8 ג. א. קירק, קיצור דבריימי המזרח התיכון (אנגלית. 1952), 60 וגו'. השווה המפות, שם, ב-1, 17, 29, 55 ו-79, הנותנות תיאור גראפי של מצב סיני עד למאה ה-19. ראה גם מפה של האיזור מתאריך 1801, הנמצאת כיום בספריה הלאומית בירושלים, מס. 60105, ובה אנו רואים את הגבול הנמתח מאל-עריש דרומית-מערבית לעיר סיני. באשר למצב ברביע הראשון למאה ה-19, ראה א. ג'. ראסטין, הגניזך המלכותי של מצרים והמהומות בארץ-ישראל (אנגלית), 1834.
- 9 אקנשטיין, 185. הש' סטנלי, כנ"ל, 25.
- 10 א. א. פאטון, תולדות המהפכה הצרפתית (אנגלית. 1870), כרך ב, 170, וראה גם 95, 101, 168.
- 11 פירמאן מ-13 בפברואר 1840 ; Documents diplomatiques 9—7.
- 12 ג'ילאט (עורך. 1909), Répertoire général de la législation et de l'administration Egyptiennes, 1840—1908 Documents ; עמ' 2-4; הורביץ, דיפלומטיה של המזרח הקרוב והתיכון (אנגלית. 1956).

- ¹³ Documents diplomatiques, 10; הורביץ, כרך א, 121.
- ¹⁴ ג'ילאט, כרך ב, 485; ראה גם פירמאן לאישור ל-1869, שם, 486-87.
- ¹⁵ Documents diplomatiques, 17, 23; הורביץ, 174 וגו'.
- ¹⁶ אקנשטיין, 190.
- ¹⁷ ב. אברם, התפתחות הסטאטוס של תעלת-סואץ (אנגלית, 1958), 27-21; מ. ח'דורי, "פנייתה של תעלת-סואץ" במשבר המזרח התיכון (אנגלית) בעריכת ג'. ו. הלדרמן (1968), 33; המשפט ובעיות זמננו, 14.
- ¹⁸ ראה השדר של הלורד סולסברי אל הסוכן הבריטי בקושטא מ-16 באוקטובר 1879, מובא אצל הורביץ, 191 וגו'.
- ¹⁹ הורביץ, 195 וגו'. על מצבה של מצרים ב-1882 בקיסרות התורכית, ראה ה. ו. טמפרלי, תולדות ועידת-השלום של פאריז (אנגלית, 1924), כרך ו, 193.
- ²⁰ Survey of international Relations, 1925, כרך י, 197.
- ²¹ הורביץ, 201; הש' אברם, כנ"ל, 32.
- ²² Documents diplomatiques, 27.
- ²³ ג'ילאט, 484, 510 וגו'.
- ²⁴ ראה ה. פ. פרישוואסר-רענון, גבולותיה של אומה (אנגלית, 1955), 36-35.
- ²⁵ שם, 39.
- ²⁶ הש' א. קולוויין, היוצרותה של מצרים החדשה (אנגלית, 1906), 18.
- ²⁷ ראה המפה אצל ג. ורני וו'. דובמן, המעצמות הזרות בלבנט, בסוריה ובארץ-ישראל (צרפתית, 1900), 1, מקום שהקו הישר מאל-עריש לעקבה מכונה "גבול המחוז הכפוף מצרים".
- ²⁸ Cmd. 3006.
- ²⁹ פרישוואסר-רענון, כנ"ל, 39.
- ³⁰ הש' גם קרומר, מצרים החדשה (אנגלית, 190), כרך ב, 69-267. באשר למעמדה של רפיח על הגבול, ראה ההערות שיוחסו לסיר ארצ'בילד מארי, המפקד הבריטי במצרים, אצל ד. לויז ג'ורג', זכרונות מלחמה, כרך ב, 1082.
- ³¹ על הפרשה כולה ראה גויץ' וטמפרלי, תעודות בריטיות על מקורות המלחמה, כרך ה, 95-189; ו. צ'יירול, הבעיה המצרית (אנגלית, 1921), 54; ל. מ. בלומפילד, מצרים, ישראל ומפריץ-עקבה (אנגלית, 1957), 199 וגו'. אשר לקריהתיחום המדויק כפי שהוסכם עליו לבסוף, ראה הסכם-רפיח מ-1 באוקטובר 1906, אצל ג'ילאט, כרך ה, 368 וגו'.
- ³² ג'ילאט, כרך ה, 368 וגו'.
- ³³ ר. מיינרצהגן, יומן מזרח-תיכוני, 36-1917 (אנגלית, 1959), 19-18. מיינרצהגן היה הקצין המדיני הראשי לארץ-ישראל וסוריה במטהו של אלנבי ב-21-1919, אחראי לפני משרד-החוץ הבריטי, ולאחר-מכן מאנשי משרד-המושבות. שם, 24, 97. בשנים שלאחר-מכן הוא חוזר לנקודה שהעלינו בכתוב כאן. הגה כך הוא מציין ב-1948: "כאשר הייתי בסיני בימי מלחמת-העולם הראשונה נתגלה לי כי הגבול הריבוני בין מצרים לתורכיה עובר מרפיח לסואץ", שם, 237. ראה גם ב-270 (1954), 316 (1956), וע' 335 (1957). השקפתו נחקבלה ב-1957 על-ידי הלורד סולסברי במכתב לטיימס. מיינרצהגן עצמו אף הוא כתב מכתב באותה נימה. נראה הדבר כי אף אחד משני המכתבים לא הביא בעקבותיו הכחשה כלשהי; שם, 25-324.
- ³⁴ פרישוואסר-רענון, כנ"ל, ע' 35.
- ³⁵ I. A. Wathelet & R. G. Brunton, Codes Egyptiens et Lois Usuelles en vigueur en Egypte (1920), Vol. II, 649-53.

ברוך נאדל: לאלכסנדר פו

בְּשֶׁהֵייתִי יֶלֶד, הוּא בָּא לְבַקֵּר
יָשָׁב שֶׁתְּקַן גְּבוּהַ, וְאָמַא נְתַנָּה לוֹ תַּה.
תַּה וְלָחֶם, כְּמוֹ שְׁצַרְיָךְ, כְּמוֹ אַנְשִׁים רוֹסִים,
כְּשֵׁאִין לָהֶם יוֹתֵר, כִּי הָאָרֶץ חֲמָה וְחֲמָסִין.
אָרֶץ כְּנָעַן, קָרָא מֵהַגֵּיר, אָרֶץ צִיָּה וְאֶקְדָּח.
וְאֲנִי הֵייתִי כָּל-כֶּף קָטָן, וְהוּא כָּל-כֶּף גְּבוּהַ.

אַחֲר־כֶּף יִשְׁבְּנוּ בְּכַפֵּר מוֹל הָהָר
וְהוּא בָּא, כְּתַמִּיד חוֹר וְגְבוּהַ.
בְּעָרֵב קָרָא שִׁירִים מֵהַגֵּיר
וּבְלִילָה יַחֲלֵל לְקַדָּח.
וְכֹאשֶׁר גְּדַלְתִּי, הִלְכֹתִי לְעִיר, וְאֶפְלוּ כְּתַבְתִּי עַל גֵּיר.
וְכֹל שֶׁקְּרָאתִי קְדוּשׁ הוּא נֶאֱמָר וְאֶרֶר.

אָבֵל הוּא לְמַדְנֵי חֲכָמַת הַבְּקָבוֹק וְכֹסֶל הַכּוֹס וְתַמַּת הַגְּבִיעַ,
לֹא לַעֲשׂוֹת אֶת שְׁמוֹתָר, לְלַכֵּת – וְלֹא לְהַגִּיעַ.
לְאַהֲבַת לַעֲת מְצוּא וְלִשְׁנוּא תַמִּיד, כִּיאוֹת.
וְרַק אֵף פַּעַם לֹא הִצְלִיחַ לְהִיּוֹת אִישׁ פְּשוּט

עד ליל

זה לא כה גורא כפי שגראָה תחלה.

בין כך בימין לכתב.
בימין לאכל, לשחות, לאהב.

רבים בכפרי חסרים שתי ידיים
ולי ימין שכלה שרירים -
אפלו בני גאה בה.

מה קשה?

קשה לעלעל בספר, לאחז במעדר -
מלאכות שאפשר בלעדיהן.

אלא מה?

בחלומי זיעה קרה תכסני:
אולי שכנה נשמתי בנרועי השמאלית,
ועמה נדעה,

עת נפלו שבא וכשדים ורוח גדולה?
אז אני שב מהר בימין לכתב,
בימין לאכל, לשחות, לאהב -
עד בוא הליל.

אהרן קליינמן: הרגיונליזציה של הסיכסוך הארצישראלי (א)

התפיסה לפיה החל חלקן של המדינות הערביות בסיכסוך הארצישראלי רק ב-1948 רחוקה מן הדיוק. התערבות דיפלומטים ערבים בענייני ארץ-ישראל הקדימה בעשר שנים את ההתערבות הצבאית הידועה. תהליך זה של הרחבת הבעיה כלל בתחילה את המזרח התיכון ורק במשך הזמן הפך נושא בינלאומי, שהגיע לשיאו במלחמת-אוקטובר ובמעורבות המעצמות שבעקבותיה. אות ראשון להרחבת הבעיה ניתן בשנות ה-30, ובא לידי ביטוי בפנייה זו:

"אל בנינו, ערביי פלשתינה, באמצעות נשיא הוועד הערבי העליון: אנו חשים כאב עמוק לנוכח מצב-העניינים בפלשתינה, ומשום כך הסכמנו עם אחינו, המלכים והאמיר, לקרוא לכם להשכין שלום, על-מנת למנוע את המשך שפיכות-הדמים. בפנייתנו זו מביעים אנו אמון בכוונותיה הטובות של ידידתנו, בריטניה-הגדולה, שהכריזה כי פניה לצדק. היו סמוכים-ובטוחים כי נמשיך במאמצינו לעזור לכם".

פנייה משותפת של שליטי ערב, 9 באוקטובר 1936

*

במשפטים אלה החל דבר שנראה לנו מפרספקטיבה רחוקה, כשינוי המשמעותי ביותר במדיניות המזרח-תיכונית מאז המרד הערבי ב-1916. בפעולה זו, ששלוחיה היו מלכי הארצות הערביות השכנות, נסתיימה השביתה הפלשתינאית הכללית, ורווח לשלטונות הבריטים המקומיים ולקהילה הערבית-הפלשתינאית. אלא שפנייה זו הביאה בעקבותיה שורה של אירועים, אשר בהם מילאו המדינות הערביות תפקיד גדל-והולך. התפתחות זו, חרף מהפכנותה, נמשכה שנים אחדות והתהליך שחולל אותה אפשר להגדירו כרגיונליזציה של הבעיה הפלשתינאית.

הפיכתה של הבעיה לאזורית הביאה, בתוך השאר, לסיבוך המדיניות הבריטית וזירזה את יציאת הבריטים מארץ-ישראל. היא חיזקה את האחדות הערבית, שינתה את ממדי הסיכסוך המקומי והורידה את גורם הלאומיות הפלשתינאית לדרגה משנית לעומת העדיפויות האינדיבידואליות והקולקטיביות של המדינות הערביות. הרחבת הבעיה הפלשתינאית לתחומי האיזור כולו סייעה להפוך את המזרח התיכון לאיזור של מתיחות קבועה וגורם של סיכסוך בין-מעצמתי.

מקובל לחשוב כי הארצות הערביות השכנות עלו רק ב-1948 על בימת הסיכסוך הארצישראלי. מלקולם קר, למשל, הודה ב-1969 כי במשך שנים היתה תחרות בין מדינות ערביות אויבות לגבי השימוש בנושא הישראלי לתועלתן המקומית. הוא מוצא כי ראשיתה של תחרות זו ב"התערבותן חסרת-התיאום והרת-האסון בארץ-

ישראל במאי 1948.² לעומתו רואה ארתור קסטלר בהופעתם של נציגים ערביים בוועידת השולחן העגול בלונדון בפברואר 1939 את ה"פרלוד" להתערבותם הצבאית ב-1948.³ מסתבר כי נקודת-הראות השניה קרובה למעשה יותר אל האמת. השתתפותם של מדינאים ממצרים, עיראק, ערב הסעודית, ירדן ותימן בוועידה זו, לפי הזמנתה של ממשלת הוד-מלכותו, יצרה ב-1939 לראשונה הכרה רשמית בזכותם להתערב. הכרה זו נוצלה על-ידי המדינות הערביות שראו עצמן צד בסיכסוך הארצישראלי. יתר על כן: בהשתתפות השליטים הערבים ראו פקידים בריטיים "הכרה מצדנו בשותפות-האינטרסים-והרגשות האפיינית לעולם הערבי".⁴

מאז 1939 נתקבל צירופם של שני הנושאים—סולידאריות ערבית וקיומה של מדינה יהודית—כמובן-מאליו בעיני ערבים וזרים כאחד. אין ספק שאפילו אלה שהיו קרובים ביותר למהלך המאורעות בין 1936 ו-1939 לא היו מסוגלים להעריך את החשיבות ההיסטורית והפוליטית של החלטות מוקדמות אלו. רק מעט כתבו על תהליך הרגיונליזציה, על אף חשיבותו, וזאת בעיקר מפני שמסמכים מקוריים שעסקו בו סווגו עד עתה כסודיים. המאמרים שנכתבו בענין זה בלי להזדקק למסמכים דרך-כלל אינם מאירי-עיניים אף לא מדויקים.

האשמות שלפיהן אחת משגיאותיה הגדולות ביותר של בריטניה היתה "פיתויין"⁵ של המדינות הערביות להתגנב לתוך הסיכסוך הארצישראלי מרמזות על החלטה מודעת שהתקבלה בלונדון בשלב מסוים, אך אין זו האמת לדיוקה. רחוקה עוד יותר מן האמת היא הטענה שהמדינות הערביות העצמאיות "לא הועילו במאמצייהן להשפיע על מהלך המדיניות הבריטית"⁶ בשנות ה-30. למעשה פעלו מדינות אלו בעילות רבה גם כשלא עשו זאת מתוך תיאום. הן הפעילו את השפעתן על הווייטהול בדרכים נפרדות ומעניינות, והן הפיקו זכויות שבאו לידי ביטוי מוחשי בספר הלבן של 1939 ונשארו בחזקת גורם שהמדינאים הבריטים מתחשבים בו בשיקוליהם. הוכחות המתגלות עתה מביאות למסקנה שכבר בסתיו 1936 החלו הבריטים, ככל הנראה, לאבד את שליטתם על תהליך הרגיונליזציה ולא היו מסוגלים לעצרו.

הרחבה הדרגתית זו של הבעיה אל מעבר לגבולות ארץ-ישראל עד להפיכתה לבעיה אזורית מעלה אחד מן הצדדים המעניינים בקבלת-ההחלטות הבריטית בתחום מדיניות-החוץ: התוצאה הפוליטית בלתי-המכוונת.

התחלות

היו שטענו—ובצדק—כי נכונותם של שלטונות המנדט לקבל את תביעת הממשלות הערביות לייצוג העניינים ה"פלשתיניים" ב-1939 היתה שלב אחרון בהתפתחות ממושכת.⁷ ארכה המדויק של התפתחות זו ושלבה הראשון הם ענין להיסטוריונים, אף שכמה מן ההצהרות המוקדמות של גורמים ערביים לא-פלשתינאיים מופיעות כבר בתחילת 1936. יש להפריד בבירור בין ביטויי עידוד ותמיכה לענין הפלשתינאי מצד גורמים לא-ממשלתיים בעבר לבין פעולות הממשלות הערביות בדרג דיפלומטי ומצד מלכים ערביים בהופעותיהם הרשמיות.

הרגיונליזציה החלה – וכך נותרה למעלה משלושים שנה – תוצאת גישותיו של כל מנהיג ערבי בנפרד. כאשר ביקר נורי סעיד, שר-החוץ העיראקי, באנגליה ביוני 1936 כבר דיבר ברצינות על כך שיחסי אנגליה – עיראק עלולים להיפגע אם תימשך עליה יהודית בלתי-מוגבלת לארץ-ישראל.⁷

האמיר עבדאללה, שישב דרוך-מנוחה מעבר לירדן, ביקש לחזק את קשריו עם הפלשתינאים. הוא שלח מכתבים אישיים בעניינם אל הנציב העליון, אישר הפגנות שבטיות שפוזנו לזהות את עבר-הירדן עם הפלשתינאים, וב-26 ביולי הזמין אליו את הוועד הערבי העליון כדי לבחון את תביעות-המיזער שקבלתן על-ידי בריטניה תוכל להיות אות להפסקת השביתה הכללית, שהיתה אז בעיצומה.⁸

בתוך כך גילה המלך עבד אל-עזיז אבן-סעוד מלב חצי-האי ערב סימנים ראשונים להתעניינות פעילה בנושא הארצישראלי לאחר שהשלים את השתלטותו על רובו של חצי-האי. באפריל כבר הודיע ללונדון, באמצעות נציגו שם, שהוא מוכן לעשות ככל האפשר בשיתוף עם ממשלת הוד-מלכותו כדי לשכך את הסערות בארץ-הקודש.⁹ על כך השיב סיר לנסלוט אוליפנט, עוזר תת-שר-החוץ, לאחר התייעצות עם משרד-המושבות:

”אם יוכל המלך אבן-סעוד להשתמש בהשפעתו כדי לשדל את הערבים לחדול ממסע זה של אלימות, הרי באמת יעשה שירות לא רק לממשלת-הוד-מלכותו אלא גם לערבים עצמם.”¹⁰

אבן-סעוד עשה את צעדו הבא ביוני. לאחר ששקל בדבר סבר כי מוטב יהיה אם כל פעולת שיכנוע לגבי הנהגת ה”פלשתינאים” תינקט בשיתוף עם מלך עיראק ועם האמאם יחיא מתימן. שני עניינים ראויים מיד לתשומת-לב: האחד – במכוון לא כלל אבן-סעוד את עבדאללה, ראש השושלת ההאשמית העוינת, בהציעו פעילות משותפת, על אף מאמציו הקודמים של עבדאללה בנידון; השני – במשאור ובמתנו עם לונדון הפגין מלך סעודיה זהירות וטקטיקה אמיצה, שבזכותן קנה לו תפקידו משקל מיוחד. לאמיתו של דבר ביקש אבן-סעוד אישור לכוונותיה של בריטניה ותמיכה לעצמו; שאלתו היתה אם בסכנו את יוקרתו למען בריטניה יקבל תמיכה מלאה מצד ממשלת הוד-מלכותו.

נסיון זה לרכוש את הסכמת בריטניה מראש הביא לידי ויכוח ראשון בתוך הפקידות הבריטית בדבר ההסתייעות בשליטים הערבים. ויכוח זה הניב את אחד התזכירים הראשונים בנושא, ממחלקת-המזרח במשרד-החוץ, שתאריכו 20 ביוני ואשר נפתח בהודאתו של אידן כי חש הוא אי-נוחות נוכח העובדה שהבעיות בפלשתינה ”עלולות להשפיע לרעה על יחסינו עם ארצות ערביות שונות.”¹¹ בגוף התזכיר הועלה לראשונה ביטוי שעם הזמן נעשה יסוד מוסד במחשבתו של משרד-החוץ, ואחר-כך במחשבת הממשלה הבריטית כולה, והוא שהבעיה הפלשתינאית

”ברור שאיננה זמנית והערבים לא רק בארץ-ישראל אלא ברחבי המזרח כולו,

סבורים שהיא פוגעת בשורש עתידו של העם הערבי.”¹²

פארקינסון, ממשרד-המושבות, כתב ב-26 ביוני לאוליפנט שאם אמנם תופענה

ערב הסעודית, עיראק ותימן כאחת בפני ערביי פלשתינה במטרה לשים קץ למצב-הדברים הנוכחי, יהיה זה "אך לטובה, ומטבע-הדברים ראוי לנו לקדם זאת בברכה". באותה עת, כשעדיין היו הקשרים בין שני המשרדים מתנהלים על מי-מנוחות, סיכם פארקינסון: "אנו מקבלים בהחלט שמשרד-החוץ נחה אותנו באשר לקו שצריך לנקוט".

שני האנשים הללו נפגשו למחרת היום כדי לדון אם יש מקום לעודד את הפנייה הערבית המשותפת. בעייתם העיקרית לא נבעה מן העקרון עצמו אלא מן השאלה אם תסכמנה עיראק וסעודיה לתת את "שירותיהן הטובים" בלי לתבוע מבריטניה תנאים מוקדמים כגון אלה הקשורים בהגבלת העלייה. נטייתם של מעצבי המדיניות היא שלא להעמיק במהות הענין, אלא לשקול את הנושאים הממשיים והמידיים הקשורים בו. לכן דחק אולפינט לתת תשובה לאבן-סעוד עוד לפני ישיבת הקבינט הקרובה, ונימוקו:

"שאם לא כן היתה הצעתו הידידותית של אבן-סעוד נשארת בלא תשובה משך כ-10 ימים".¹³

כתוצאה מכך ראה אולפינט חובה לעצמו לנקוט פעולה עצמאית בשם משרד-החוץ, כנראה ללא הסכמת הממשלה. בהזמינו את חאפז והבה, השליח הסעודי, למשרדו שבלונדון ב-3 ביולי, אמר לו אולפינט כי ממשלת הוד-מלכותו "מעריכה במלוא המידה" את נכונותו של המלך אבן-סעוד לעמוד בראש פעולה משותפת להפסקת השביתה הערבית בפלשתינה והיא מקדמת את הדבר בברכה".¹⁴ מרגע זה קיבל אבן-סעוד "אור ירוק" להמשך יזמתו. רק לאחר ששה ימים ב-9 בחודש, נודע לממשלת בולדווין כי הוחלט לקבל, בשמה, את הצעת "שירותיו הטובים" של אבן-סעוד.¹⁵ ידיעה זו כמעט לא עוררה דיון, והתחושה ששררה באותה ישיבה בוטאה על-ידי ונסיטארט, האיש "מס. 2" במשרד-החוץ, שכתב ב-5 ביולי:

"רצונן של עיראק, ערב הסעודית ומצרים [!] לעזור לנו [מ. ה. מ.]—בחומר מועט מאד—הוא מופלא באמת. לבטח לא נשתטה עד כדי כך שנשמוט מידינו נכונות זו".¹⁶

תחושה לפיה המזל הטוב הוא שהביא את הערבים למצב בו הם מעוניינים ממש לעזור לבריטניה להיחלק ממבוכתה הנוכחית היא ביטוי הולם להלך-המחשבה הבריטי בשלב זה של הרגיונליזציה.

לאחר-מכן החליטה הממשלה הבריטית כי אין מקום להתנגד לרעיון האחרון של אבן-סעוד בדבר הכנסת עבדאללה למסגרת פעולתו המשותפת, אך מסיבות שונות אין זה רצוי לכלול גם את מצרים במסגרת זו. אולם ב-13 ביולי מסר והבה איגרת מאבן-סעוד, בה הביע תקוותו כי בריטניה תסכים—"בחנית ויתור לשלושת המלכים ידידיה"¹⁷—להפסיק, זמנית, את העלייה היהודית. אף שהמחלקה המזרחית חייבה צעד כזה, הרי הממשלה ככלל התנגדה לו. היא לא היתה מוכנה לשום הכרזה שכזאת עד להפסקת המאורעות, ואידן קיבל הוראה למסור על כך לשליחו הדיפלומטי של אבן-סעוד. אולם מיאון זה רופך על-ידי מתן תודה למלך על שום שהציע את שירות-

תיו הטובים: "בלי ספק יבוא יום בו תשמח ממשלת הוד-מלכותו להסתייע בהצעה"¹⁸. אותו רגע נגנזה לכאורה האפשרות לפתוח את המבוי הפלשתינאי הסתום באמצעות פנייה משותפת של המלכים הערבים בהנהגתו של אבן-סעוד.

אולם ממש אז הועלה הרעיון על-ידי נורי-סעיד העיראקי. ב-13 ביולי, אגב שיחה כללית על נושאים שוטפים עם באטמן מן השגרירות הבריטית בבגדאד, העלה לפתע ראש-הממשלה העיראקי, יוסף יסין, את השאלה הפלשתינאית. יסין, שחשד בכוונותיו של אבן-סעוד, ביקש לדעת בדיוק איך נולדה היזמה הסעודית, ומיד לאחר-מכן הגיש תזכיר בערבית שתרגום אנגלי בצדו, המציג בקצרה קווים שלפיהם תיתכן, לדעתו, פעילות משותפת של מנהיגים ערבים. בטרם ימשיך במאמציו, ביקש לשמוע את תגובת בריטניה. עתה היה זה תורה של עיראק למלא את תפקיד "הסרסור הישר".

התזכיר העיראקי הבהיר כי הדרך המהירה ביותר להפסקת ההפרעות בארץ-ישראל היא הפסקת העליה הציונית. לא היה בכך כל חידוש בהשוואה לתביעות זהות שהועלו קודם-לכן על-ידי אבן-סעוד והפלשתינאים עצמם. נועז יותר היה המשפט שאמר כי יהיה זה לטובתה של בריטניה אם יהיו הפלשתינאים "במגע הדוק יותר כיום" עם המדינות הערביות השכנות.¹⁹ טיוטה זו, עליה אמור היה לחתום גם אבן-סעוד, נסתיימה בהבעת אמונה כי יושג סיכום משפיע-רצון שיתחשב, מצד אחד, "ברוח הידידות המפעמת את העם הערבי", ומצד שני—"במדיניות הפייסנית והאור-הדת", המאפינת את בריטניה-הגדולה ביחסיה עם הערבים.

במסגרת מיתקפה עיראקית חדשה זו, אמר נורי סעיד לעשות יומיים בירושלים בדרכו לאירופה. לפני כן ביקש, ואף קיבל, את הסכמתו של ווקופ, הנציב-העליון הבריטי, לביקור זה, מתוך הבנה ברורה כי בכוונתו לדבר אל הפלשתינאים כערבי ולא כשר-חוץ עיראקי. משהצליח להשיג מן המופתי והוועד הערבי העליון הסכמה לכך שישמש מתווך, באו חילופי מברקים תכופים בין הנציב-העליון והממונים עליו בלונדון. ב-25 באוגוסט²⁰ העיר אורמסבי-גור לווקופ כי הממשלה, אף שהסכימה להתערבותו של אבן-סעוד, לא התכוונה לכך שעקב הצלחתו ימשיך נורי ממילא בייצוג גם להבא.

התזכיר שהציע נורי עלול היה אפוא להתפרש כהסכמת בריטניה להתערבותה של ממשלת עיראק בענייני ארץ-ישראל. משרד-המושבות ציין כי יהיה הדבר "מביך ביותר" לממשלת הוד-מלכותו; רצוי היה לאנגליה שנורי יפעל כערבי נכבד אשר לו יחסים ידידותיים עם שני הצדדים ואינו מופיע כנציג של ממשלה זרה. על רקע מאורעות שלאחר זמן, ראוי אולי להדגיש כי בתחילה התבססה המדיניות הבריטית הרשמית על אי-הכרה בטיפול של קבע מצד כל מדינה ערבית ריבונית או נציגה בנושאים הקשורים בארץ-ישראל.

זו היתה הדרך הנכונה, לפחות לדעת לונדון. אולם ווקופ, שביקש לחדש את סמכותו המעוררת בארץ-ישראל וראה בהצעת נורי אפשרות לפתוח את המבוי הסתום, לא כך גרס, מנקודת-הראות שלו בירושלים. תשובתו המיידית והסודית, מן ה-26 בחודש, מלמדת כי ווקופ לא עמד על משמעות ההחלטות המוגדרות שנתקבלו בלונדון. בגלל המנטאליות הערבית, כתב, קשה יהיה לנורי, עוד יותר מאשר לאבן-סעוד, להתערב

בארץ-ישראל כאיש פרטי ללא סמכותו הרשמית. הערבים בכללם אינם מסוגלים להבין דקות שכזו, ורק אם ידבר נורי כשר-חוץ יוכל להיות משקל אמיתי לדבריו. וקופ התנגד בעקיבות לאפשרות האלטרנטיבית היחידה של השקטת האיזור-הטלת משטר צבאי-ולכן לחץ אישית שתישקלנה הצעותיו של נורי מחדש בלונדון. הוא לא ראה סכנה רבה בקבלת תיווך בלתי-רשמי זה, שכן סבר כי יותר ממאורעות אחרים הופעתו של נורי והצלחתו אצל המופתי "העלו את התקוות הגדולות ביותר מאז החלו המהומות". הנציב-העליון מסיים את המכתב באזהרה כי האכזבה והחשד יוגברו אם תמוגנה התקוות שעוררו נורי ואבן-סעוד בשל סירובה של בריטניה לאפשר את התיווך העיראקי.

פנייתו הדחופה של וקופ עשתה את שלה. בתשובתו, הניתנת באותו יום, מקבל שר-המושב את עצת נציגו בירושלים כי כל פעולה שיעשה נורי כאיש פרטי תהיה עקרה. עם זאת, עדיין נאסר התיווך הרשמי באמצעות ממשלה זרה. אורמסבי גור לא התנגד לכך בשל התקדים העלול להינצר אלא, בעיקר, בשל הקשיים העלולים להיגרם לבריטניה בקשריה עם אבן-סעוד ושליטים אחרים, שכל אחד מהם ראה עצמו מועמד יחיד המוכשר לתפקיד זה.²¹

על אף שיקולים אלה, מוכן היה אורמסבי-גור להסכים לפעילות נוספת על-ידי נורי, מבוססת על הקווים הכלליים שהציעה לונדון, ובמסגרת מוגבלת מאד של שיקול עצמי. השינויים שנעשו במשרד-המושב לגבי תזכירו של נורי התמקדו במחיקת כל התיחסות למעמד הקבוע של עיראק במדיניותה הכללית בארץ-ישראל. כשאנו בוחנים את יזמתו של נורי עלינו ליחס משקל רב לשעת-הכושר המיוחדת בה הועלתה, שכן בסוף אוגוסט היו וקופ, והממונים עליו בבית, נואשים מכל פתרון למצב זה של בין-המצרים.

הנציב-העליון הגיע לנקודה בה מוכן היה להמליץ על קבלת דרישות הערבים, כולל בענין החיוני של העליה, אם אך יותן להשיב את הסדר על כנו. בדומה לכך, גם אורמסבי גור, אף כי ידע שהצעות אלו תבאנה בבירור ל"היפוך גמור של החלטות-קבינט קודמות",²² ביקש מן הקבינט-"אבל באי-רצון גדול ביותר"-לשקול ברצינות את דבריו של וקופ. ברור היה שנורי הפך להיות תירוץ מושלם להצדקת הוויתורים הגדולים, אם אמנם תחליט כך ממשלת הוד-מלכותו.

בקשתו של וקופ להסמיכו למסור לנורי, בהקדם האפשרי, על הסכמתה של לונדון לתיווכו עוררה דיון בקבינט ב-2 בספטמבר. עד אז כבר התברר בלונדון שטענתו של נורי כי זכה להסכמה ללא תנאים עם דעותיו מצד ההנהגה הפלשתינאית היתה מוקדמת ומוגזמת. התפתח ויכוח בו הסתמנה עמדה איתנה: הבריטים הבינו כי נסיונו של נורי נכשל, ולכן אין הממשלה יכולה לקבל את דרישות הערבים. תחת זאת הוחלט לשלוח לארץ-ישראל אוגדת צבא. למרות האזהרות מירושלים, הסכים הקבינט כי עליו לאשר ולחזק החלטה קודמת שלו להתזיר את הסדר לארץ-ישראל ולאושש את הסמכות הבריטית במקום; שום החלטה לא נתקבלה, לפי-שעה, בקשר להפסקת העליה לארץ-ישראל; אמצעים נמרצים יינקטו לשבירת ההתנגדות הערבית, הצבא

יקבל תגבורת, וברגע המתאים יוטל משטר צבאי.²³ לאחר שנדחה בחזית אחת, בארץ-ישראל, החליט נורי לקדם את מעורבותו באירופה. אם רצה להגביר את יוקרתו-ודרך-אגב גם את זו של עיראק-הרי על רקע יחסה של בריטניה, עקשנותם של הפלשתינאים, וחשדנותם של עבדאללה ואבן-סעוד נשאר רק שותף אפשרי אחד לפעולתו-הציונים. לכן כיון את מאמציו הבאים לשכנע את ההנהגה הציונית שתותר מצדה. לאחר שנכשל במגעיו עם אישים כווייצמן ושרת, קיים נורי ב-19-18 בספטמבר שלש פגישות ממושכות בפאריז עם הלורד סמואל. בהן עמד על כך שבתנאים הקיימים חייבים הציונים להסכים להפסקת העליה.

התוצאות היו שליליות לגמרי, וכשחזר הלורד סמואל מן השיחות הללו ברי היה לו כי, בהתעניינותו בטובתה של פלשתינה, הופך נורי את הענין לחלק מרעיון של איחוד פוליטי בין עיראק, ארץ-ישראל ועבר-הירדן.²⁴ כך גם היתה הערכתם של אבן-סעוד ועבדאללה מאז ומתמיד, ולכן לא ייפלא כי לא נתנו אמון בנורי-הראשון משום שנורי לא הביא את סעודיה בחשבון ויצר גוש עוין נגדה והשני מן הסיבה ההפוכה, שכן נורי כלל בתכניתו את עבר-הירדן אך מתוך כוונה להשליט עליה את עיראק החזקה ממנה.

הציונים, על-כל-פנים לא נענו לו יותר מן האחרים, ויזמתו העלתה חרס. עד כמה היה מעמדו האישי של נורי מעורער יכולים אנו ללמוד מהפיכתו של בפר צדקי בעיראק ב-29 באוקטובר. הפיכה זו כפתה על נורי פרישה בלתי-צפויה-אם גם זמנית בלבד-מן החיים המדיניים.

בדיעבד אפשר לומר כי השלב העיראקי, שהיה השלב השני בתהליך הרגיונליזציה, האיר מגמות יסודיות שהחלו להתרקם אז. כפי שהודה רנדל עצמו בפליטת-פה, התערב נורי פחה בענין הארצישראלי מתוך מניעים אישיים שבהדרגה לבשו צורה של התערבות לטובת ממשלתו. רבים מאנשי הפקידות הבריטית מוכנים היו לקבל בשתיקה גמורה טישטוש זה של הבדלים עקרוניים.²⁵ מכאן היה אך כפשע עד להגנה על זכותה החוקית של מדינה ערבית נפרדת לקיים אינטרס מתמיד בסיכסוך הארצ-ישראלי.

בספטמבר חל שינוי רב-משמעות: מהתערבות בלתי-רשמית ופעילות אינדיבידואלית לפעילות ערבית קיבוצית; מנסיונם של יחידים לסיים את השביתה הכללית אל התחייבות ממושכת להתערב, ומהתנגדות בריטית למתן תפקיד כזה לערבים לעידוד גובר מצדה של בריטניה.

השפעתם המלאה של שינויים אלה התבטאה רק בשלב השלישי, שהגיע לשיאו בפניות הזהות שהוגשו לוועד הערבי העליון במקביל ב-9 באוקטובר מטעם אבן-סעוד, גאזי מלך עיראק והאמיר עבדאללה. השפעתן של הפניות ניפרה מיד, כי למחרת היום הפיץ הוועד כרוז שקרא לסיים את השביתה בת מחצית השנה, שביתה ששיתקה במידה רבה את חיי הארץ, קראה תגר על המרות הבריטית, ועלתה במחיר כבד מאד לערביי הארץ.

הנקל להסביר את הסיבות לפניות האחידות. כל מנהיג ערבי ניסה, ללא הצלחה,

להשיג השפעת יחיד בקרב ערביי ארץ-ישראל. עבדאללה חשש שמתחריו מדרום ומצפון "יוציאו אותו מן המשחק". אבן-סעוד חשד בנורי שהוא מעוניין לקטוף את הפירות לעצמו ולעיראק, וחשד זה הביא להצרת צעדיו של נורי ולמניעת הצלחתו. נורי מצדו יכול היה לפרש לעצמו כל פירסום משותף כתוצאת יזמתו ומאמציו שלא ידעו לאות. בסיכום: כל מנהיג ערבי, מטעמים משלו, הסכים להסתפק בחלק מן היוקרה שנבעה מן התיווך למען בריטניה ומחילוף ערביי ארץ-ישראל ברגע של ייאוש.

פנייה זו, מכל מקום, היתה התחום היחיד שבו בא המאמץ המשותף לידי ביטוי; מיד לאחריה החל כל מנהיג ערבי לפעול בעצמו, תוך נקיטת גישה נפרדת וסגנון אחר ביחס ל"ידידתנו בריטניה הגדולה", ותוך כיבוד ההבטחה "להמשיך במאמצינו לעזור לפלשתינאים". מבין השלושה היתה השפעתו של עבדאללה על לונדון מעטה ביותר. לעבר-הירדן לא היתה נציגות דיפלומטית בלונדון הואיל ולא היתה ריבונית ולמעשה נכללה במנדט על ארץ-ישראל; עבדאללה לא היה יכול להתעלם מתלותו ברצונה הטוב של בריטניה, וגם יריבותו עם המופתי מנעה ממנו לפעול כדוברם של הפלשתינאים. עם כל זאת, הרי במסגרת צרה זו, ובניגוד למתחריו הערבים, ניסה עבדאללה להפעיל כל השפעה שהיתה בידו. הוא עשה נסיונות אלה לא בבריטניה אלא בקרב הפקידות הבריטית בירושלים, החל בנציב-העליון; פקידות זו—כפי שהוכח די-והותר—היא שקיבלה את ההחלטות החיוניות הנוגעות לארץ-ישראל.

מתוך הכרת מיעוט-חשיבותו בלונדון, ועקב סמיכותה של עבר-הירדן לארץ-ישראל, טען עבדאללה בין 1936 ל-1937 שאי-השקט ממערב לירדן משפיע על ממלכתו. כך פעל כאחד הגורמים הבולטים ביותר על ווקופ, ועודדו להציג בפני בריטניה את הצורך לקבל את הבעת נכונותם של המנהיגים הערביים לסייע.

עיראק וערב הסעודית, לעומת זאת, כמעט תמיד הפעילו על לונדון במישרים את השפעתן הפוליטית, שנבעה ממעמדן הריבוני. מגמתה של עיראק היתה לנהל דיפלומטיה קשוחה ואף עוינת כלפי בריטניה בנושא הארצישראלי. לאחר הפנייה המשותפת והמוצלחת אל ערביי הארץ, ביקשה עיראק להינעץ בממשלות אחרות כדי לגבש מדיניות אחידה כלפי ממשלת הוד-מלכותו—צעד שהביא את בריטניה במבוכה.

יומיים בלבד לאחר שפורסם הדו"ח של ועדת-פיל אמר ראש-ממשלת עיראק, חפמת סולימאן, לשגריר בריטניה, סיר א. קלארק קאר, שעליו למחות על מדיניותה החדשה של בריטניה כדי להשביע את רצונה של דעת-הקהל המקומית, שכן לא ראה ברירה לעצמו אלא להביע הזדהות עם ערביי פלשתינה. נוסף לכך חש ראש-הממשלה כי מחובתו למסור לדיפלומט הבריטי בכנות כי ממשלתו "תראה חובה לעצמה להביא לידי פעולה מתואמת מצד ארצות מוסלמיות חברות חבר-הלאומים להפעלת לחץ על ממשלת הוד-מלכותו שתעיין בהחלטתה מחדש".²⁶

מתוך התנגדות לאפשרויות אחרות של שמירה על שקט דיסקרטי, המשיכה ממשלת עיראק בראשותו של ג'מיל אל-מדפעי בקו הנוקשה של קודמותיה ושלחה לחבר-הלאומים מברק תקיף בגנות המדיניות הבריטית. פסקה מעניינת במברק זה מדגימה

איך מעט-מעט נבנה-והלך האינטרס של המדינות הערביות בארץ-ישראל; המברק העיראקי עמד על כך שכאשר התערבה עיראק בשלב מוקדם על-מנת לסיים את השביתה הרי "בכך קיבלה עליה אחריות מוסרית כבדה מאין כמוה כלפי ערביי ארץ-ישראל והתחייבה להמשיך במאמציה לסייעם..."²⁷

אפילו אורמסבי-גור ציין בכנות כי ממשלתו מעולם לא ציפתה לכך שהמחאה העיראקית תהיה חמורה כל-כך. אורמסבי-גור הוצרך לבקר את עיראק בפני הפרלמנט, על-מנת לדחות את האשמה שאמרה כי משרד-החוץ הוא שדחף את עיראק לשלוח את המכתב מתוך מטרה לטרפד את רעיון החלוקה בעודנו באיפו.²⁸

קבלת המחאה העיראקית נתנה באקראי הזדמנות נאותה לחברי ועדת-המנדטים המתמדת להעלות את השאלה בדבר מגמת הרגיונליזציה. ויליאם ראפארד העיר: "לאחר שממשלת עיראק סייעה לכוח המנדטורי לשפך את האופוזיציה הערבית בארץ-ישראל, היא מציגה עתה הצעה שעשויה להיקרא כחוק לתגמול על שירותים". אורטס, יו"ר הוועדה, היה בקרתי עוד יותר כשדיבר על אדישותה של בריטניה נוכח התערבותן של מדינות ערביות. הוא אמנם נמנע מלהכריז שעיראק עושה נסיון מכוון לפקח על ארץ-ישראל, אך אמר כי כוח זר מתערב בענייניה הפנימיים של הארץ וכי יקשה להבדיל בין התערבות לפיקוח. אורטס אמר כי לו עמדה על הפרק ארץ אחרת תחת שלטון בריטי היתה התערבות כזאת נדחית; כמה ממשפטיו ניבאו ב-1937 את המשך תהליך הרגיונליזציה:

"משעה שהורשתה התערבות מצד הנסיכים הערביים בעניינים הפנימיים של ארץ-ישראל, והוכרה כלגיטימית פחות או יותר, נשתנה המצב בן הקצה אל הקצה. מאותה עת והלאה הרי בעיה שבדין יכלה להיחשב בעיה מקומית נעשתה מרכז של בעיה בינלאומית עצומה. ההתערבות הערבית היתה צעד ראשון בכיוון בו לא היה מנוס מקשיים ומכשולים על דרך פתרונה של הבעיה".²⁹

במקום בו ביקשה ממשלת עיראק לנצל את רגישותם של דעת-הקהל הבריטית וקובעי המדיניות בארץ-ישראל על-ידי התקפה חזיתית, העדיף אבן-סעוד דיפלומטיה שקטה. לנוכח הפניות הרגשיות וגילויי הבקורת שהגיעו בקביעות מבגדאד, החלו הבריטים להעריך את האיגרות השקטות והשקולות שנשלחו ללונדון מג'דה. בשעה שעיראק אימצה לה טכסיסי-לחץ עוינים על בריטניה, יצרה לה ערב הסעודית דימוי של ידיד ובעל-ברית. גורי סעידי יכול היה שלא לבקש את הסכמת בריטניה או את עצתה בניהול יומותיו העצמאיות, אולם המלך אבן-סעוד התאמץ ליצור רושם כאילו הוא נועץ במשרד-החוץ ופועל כמשרתה הנאמן של בריטניה מתוך ראיית האינטרסים הבריטיים בלבד.

אובייקטיבית אפשר לומר כי שתי צורות ההשפעה—העיראקית הצעקנית והסעודית השקטה—פעלו להכוונת המדיניות והמחשבה הבריטית בכיוון של יתר התקרבות לערבים. מבין שני הסגנונות הדיפלומטיים העדיפו הפקידים הבריטים בבירור את הגישה הסעודית, נהגו מחלקלקותה, וכפעם-בפעם התפתו לה. מכאן השפעתו הבולטת של אבן-סעוד על קובעי המדיניות בבריטניה.

דוגמה אפיינית לצורת מאבקו של אבן-סעוד היא יחסו להצעת עיראק באוקטובר 1936 לפעילות עיראקית-סעודית משותפת נגד בריטניה בארץ-ישראל. בהודיעו ללונדון על טכסיס זה, "שיער" אבן-סעוד כי משרד-החוץ שמע כבר על הזמנה זו – המלך הערבי אף הביא לידיעת הבריטים את הרגשתו האישית כי אין כל יתרון בפעילות ערבית משותפת בלי לדעת מראש כי פעילות זו לא תיתקל בהתנגדות מצד בריטניה. "אין לעשות דבר בקשר לפלשתינה", נהג להכריז, "בלי רצון טוב ושיתוף-פעולה מצד ממשלת הוד-מלכותו".³⁰

סמוך לסוף 1936 סייע אבן-סעוד לשכנע את ערביי ארץ-ישראל שיפסיקו את החרמת הוועדה המלכותית ויביאו לפניה את עניינם. משנודע לרנדל על כך אמר לנציג הסעודי בלונדון – ולעתים קרובות יותר לעמיתיו בממשלת בריטניה – שהכנות היא אחד מרכיבי "הצורה הידידותית הגלויה בה עמד אבן-סעוד מלכתחילה במגע-ובמשא עם ממשלת הוד-מלכותו באשר לשאלה הארצישראלית הזאת".³¹

לא הוחמצה ההזדמנות לספר לנציג הסעודי עד כמה התרשם רנדל, בשם ממשלתו, מדרך טיפולו העקיבה של אבן-סעוד בענין הארצישראלי. בביקורו בערב הסעודית זמן קצר לאחר-מכן היתה לרנדל, כראש המחלקה המזרחית בעלת תפקיד-המפתח, הזדמנות נאותה לבטא את תודתו האישית לשליט הערבי ולהתרשם עוד יותר מאי-שיותו. ביקור זה כשלעצמו היה הוכחה נוספת לכך שהסבלנות מכאן ומתק-השפתיים מכאן השתלמו לערב הסעודית והביאו לה השפעה עקיפה על התהליך של קבלת-ההחלטות בבריטניה.

בסופו של דבר הוכחה הצלחתו של אבן-סעוד: ברגע האחרון העידו ערביי ארץ-ישראל לפני ועדת-פיל, ולממשלת בריטניה נוסף עוד חוב לאבן-סעוד. וקופ, למשל, למד מהצלחה זו כי

"אפשר מאד שיתברר כי השפעתו וסמכותו של אבן-סעוד תבאנה לנו תועלת רבה ביותר במניעת כל מהומות נוספות לאחר שיותן פירסום להחלטות של מ.ה.מ."³²

בניגוד לדימוי המקובל של עצמת הקיסרות מול העמים הכפופים לה, היתה התלות הבריטית באבן-סעוד – ובאמצעותו בערבים – בכל הקשור בהיחלצות מן המצב הקשה בארץ-ישראל גדלה-והולכת בתמידות. דרך אחרת להסברת תהליך הרגיונליזציה היא לראות בראשונה את חשיבותו הפוליטית האזורית על רקע המערכת הבינלאומית. ערב כל מלחמה גוברת תמיד הקשיבות לדבריהם של מתנגדים ובעלי-ברית בטוחים או פוטנציאליים. מצב-הדברים בעולם חייב להשאיר את המדינות הערביות ואת המזרח התיכון כולו במחנה הבריטי, ומשום כך נעשו הבריטים רגישים ביותר לכל גיד וזיע מצד הערבים. איומי הערבים בעריקה או בשערוריה, לצד גישתו הנוחה יותר של אבן-סעוד, הבטיחו לגורם הערבי חשיבות ממדרגה ראשונה בשיקולים הבריטיים; תפיסתם של הבריטים את המציאות עשתה את כל השאר. בשעה שאיש רב-השפעה כמו רנדל מסוגל היה לקבוע בבטחון גמור ש"כל הנתונים במשרד-החוץ מעידים בלי שום צל של ספק כי המדיניות הארצישראלית שלנו היא האחראית לאבדן היוקרה שלנו ולהתרופפות הכללית של מעמדנו במדינות השוכנות בין הים התיכון

לאוקיגוס ההודי",³³ קל להבין עד כמה בלתי־אפשרי היה זה גם לחזק ולעקשן שבפקידים להתנגד לגישות הערביות לגבי פלשתינה.

ועידת השולחן העגול ב־1939 העידה על הצלחתם של הערבים בניצול רגישותה של בריטניה ונטייתה האוהדת לערבים. המשלחות הערביות בלטו בפעילותן בישיבות הרשמיות, וכפי שמציין לונגריג היה הנסיון המשפר לזפות כגוש יציב של מדינות ערביות בחיזורה של מעצמה גדולה "מבשר בבירור את הליגה הערבית שלעתיד לבוא".³⁴ אולם מאחרי הקלעים היתה השפעת הנציגים הערביים גדולה עוד יותר בוועידה. הם הקשו על בריטניה לקבל או לדחות את המשלחת הפלשתינאית, "אלא אם כן תמלצנה על כך לפנינו הארצות הערביות השכנות".³⁵

שיחות פרטיות נוספות נערכו בין שר־המושבות מקדונלד לראשי המשלחות המצרית, העיראקית והסעודית, לשם תיאום עם ה"פלשתינאים". כל־אימת שנערכו שיחות בלתי־פורמליות אלו יעצו הדיפלומטים הערבים לבריטים בעדינות להוסיף ויתורים, כדי שיקבלו ה"פלשתינאים" את ההצעות.³⁶

שינויים פוליטיים מוזרים חלו במהלך הוועידה. ראשית, אף שבריטניה הזמינה את המדינות הערביות לקחת חלק בדיונים כדי ליצור השפעה ממתנת על ערביי ארץ־ישראל שאינם מתפשרים, נוכחה לראות במאוחר כי מתרחשת תופעה הפוכה: בכל שלב מכריע אישרו המשלחות הערביות את דרכם של ערביי ארץ־ישראל ושברו לגמרי את האסטרטגיה הבריטית. מקדונלד, שהתיחס בישיבת־ממשלה לאחד המקרים הללו, חייב היה להודות כי המשלחות הערביות "לא נקטו קו מועיל ביותר". באותו מקרה התעקש גורי סעיד שידו בפל, להפתעת מארחיו הבריטים, לצאת בהכרזת הזדהות עם העניין ה"פלשתינאי". דבר זה יצר שרשרת של תגובות שפן, כפי שציין מקדונלד בעגמת־נפש, "לא היה מנוס מכך שנציגים של יתר המדינות הערביות השכנות יילכו בעקבותיו".³⁷

שינויי־עמדות אחר חל בתפקידיהם של הבריטים והערבים. כפי שכבר נאמר, נבעו שיקולי הבריטים בהזמין את המדינות הערביות מן הרצון לנצלן כמכשיר של המדי־ניות הבריטית למיתון ערביי ארץ־ישראל ולחיזוק הדימוי של מדיניות בריטית הוגנת. תחת זאת נמצאו הבריטים, בכמה מקרים, משמשים בהיסח־הדעת כלי בידי הערבים. כך חוזר מקדונלד ומבשר עוד בשורה רעה לקבינט כשהוא מדווח כי "תחת לחץ חזק מצד המדינות הערביות השכנות הכנסנו בתכניתנו כמה נקודות שצריכים היינו להעדיף שלא להכניסן".³⁸ כך, בתהליך שהיה מהפכני לגבי תפקידו של המזרח התיכון במדיניות העולמית, הוכיחו הערבים כמדומה כי לא יודבנו עוד אחר בריטניה.

הנטייה הכללית לרגיונליזציה בין 1936 ל־1939 הביאה לשינוי נוסף ביחסי־הכוחות לרעתם של ערביי ארץ־ישראל. מאז נסיונותיו הראשונים של המופתי ב־1936 לחזר אחר המדינות הערביות יותר מאשר אחר הקהילות המוסלמיות המפוזרות, התקבלה עזרתן של מדינות אלו לענין הפלשתינאי כדבר המובן־מאליו, בייחוד על־ידי ערביי ארץ־ישראל. בסופו של דבר, כמדינות ריבוניות וכבעלות־בריתה של אנגליה, המעו־נינת בשמירת קירבתן והחבה חובות כלפיהן, מסוגלות היו הללו ביותר להשתמש

ביתרונות אלה ולהביא את עניינם של ערביי ארץ-ישראל בפני לונדון. טבעי היה הדבר שרבת-עמון, בגדאד, קאהיר, ג'דה, צנעא, ואולי אפילו ביירות ודמשק, תפעלנה את השפעתן ותיענינה לקריאתם ולבקשתם של ערביי ארץ-ישראל, שגרסו כי כל הכוחות הערביים כפופים למאבק הגדול למען שיחרור "פלשתינה" ונגד החדירה הציונית.

ב-1939 הביאו, כאמור, המהלכים בלונדון לשינוי מהותי בתפקידים ובעמדות. ביזמת המשלחות הערביות, אך לא בלי עידוד בריטי, נוצר מצב בו לא הפלשתינאים אלא המדינות הערביות הן שהיו ראשי המדברים. מאמצי הבריטים הופנו מעתה לא אל שליחו של מופתי אלא ליצירת מדיניות חדשה שתקבל על המדינות הערביות. בהערות-שוליים לתיק שהועבר בין אנשי משרד-החוץ ב-19 באפריל אומר בקסטר, המוסר את דעתו של השגריר למפסון בקאהיר, כי

"לא עם המופתי אנו רוצים להשיג הסכם, אך אם רצוננו של בעלות-בריתנו, מצרים ועיראק ורצוננו ידידנו הסעודים, לחתום על הסכם אתנו על בסיס זה, מן הדין שיודיעו לנו מיד".³⁹

דוגמות מאוחרות יותר די יהיה בהן להראות איך הגיעו ערביי ארץ-ישראל למעמד הנוכחי. הראשונה, המתיחסת עדיין רק לזווית-הראייה הבריטית, היא מ-47-1946. בעת ההיא נערכה בלונדון ועידה אנגלו-ערבית שדמתה במידת-מה ל"שולחן העגול" מ-1939. הואיל והיהודים וה"פלשתינאים" דחו את ההזמנה לוועידה זו, נוצר מצב אירוני בו החליטו הבריטים והמדינות הערביות על עתידה של ארץ-ישראל בלי לשתף את שני הגורמים העיקריים. הוכחה שניה מתיחסת לתקופה שאחרי 1948: הסיכסוך הערבי-הישראלי דחק את ערביי ארץ-ישראל לקרן-זווית עד כדי כך שארה"ב, ישראל ורוב הגורמים האחרים במערכת רואים את המפתח לפתרון הסיכסוך במדינה ערבית זו או אחרת-מצרים או ירדן-בעוד ערביי הארץ מוסיפים להיאבק להכרה מחודשת במעמד הפוליטי שנגזל מהם ב-39-1936 על-ידי המופתי, על-ידי ממשלת בריטניה שעסקה בצרכים מינהליים דחופים, ועל-ידי האופורטוניזם של מנהיגים ערביים כגורי סעיד, האמיר עבדאללה ואבן-סעוד.

(סוף יבוא)

* המחבר מבקש להודות ל-Public Record Office ולארכיון-וייצמן על שאיפשרו לו גישה אל החומר התעודי, לוועדת-המחקר של הפקולטה למדעי-החברה באוניברסיטת תל-אביב על מימון המחקר, ולמר יוסף ביילין על שסייע בידו.

הערות

- ¹ מאמר זה הוא פרק מספרו של המחבר "Divide or Rule" העומד לצאת בקרוב.
Malcolm Kerr, Regional Arab Politics and the Conflict with Israel, ²
 The Rand Corporation. Memorandum RM-5966-FF (October 1969),
 p. 41
- ³ Arthur Koestler, **Promise and Fullfilment, Palestine 1917-1949** ³
 (London : Macmillan & Co., 1949), p. 52
- ⁴ ראש-המשלה צ'מברליין בפגישה הראשונה עם המשלחות הערביות בארמון סנט-ג'יימס
 ב-7 בפברואר 1939. F.O. 371/23223, file EI 025.
- ⁵ **Palestine**, 22 February 1939, p. 58
- ⁶ Kerr, *op. cit.*, p. 32
- ⁷ H. Beeley in **Survey of International Affairs, 1938**. London, Royal
 Institute of International Affairs, 1941, p. 440
- ⁸ הערכתו האישית של עבדאללה לגבי מאמציו המוקדמים מובאת ב־**My Memoirs**
Completed (al-Takmilah). (Washington, D. C. ; American Council of
 Learned Societies, 1954), pp. 86-93, החל במכתב שתאריכו 18 באוקטובר 1933
 והמיועד לווקופ. ראה גם משה שרת, יומן מדיני 1936, תל-אביב, עם עובד, 1968.
- ⁹ תיק E. 3783 מן ה-23 ביוני 1936 F.O. 371/29921. מחקר היסטורי על תפקידה של סעודיה
 כתב גבריאל שפר, "ערב הסעודית והבעיה הפלשתינאית בזמן המרד הערבי 1936-1939",
 בהמורה החדש כרך 12, מס. 2(86), 1972, עמ' 151-137.
- ¹⁰ F.O. 371/20021, file E 3783
- ¹¹ **Ibid.**, file E 3642
- ¹² **Ibid.**, file E 4108
- ¹³ F.O. 371/20021 file E 3982
- ¹⁴ **Ibid.**, file E 4109
- ¹⁵ כולל רשומות מ־ Cab. 51 (36), July 1936 **Ibid.**, file E 4301
- ¹⁶ **Ibid.**, file E 4627
- ¹⁷ F.O. 371/20022 file E. 4109
- ¹⁸ CAB 23/85 cab. 52 (36) of 15 July 1936
- ¹⁹ F.O. 371/20022 file E. 4627
- ²⁰ חליפת המברקים בין האישים הללו נאספה על-ידי אורמסבייגור כמסמך ממשלתי—
 C.P. 277 (36) ב־27 באוגוסט. סימון המברק הנ"ל הוא CAB 24/264.
- ²¹ האמת היא שב־7 בספטמבר לחץ הנציג הסעודי בלונדון בתוקף על רנדל כדי שימסור לו
 ידיעות נוספות על הצעות נורי, ואמר לו כי "בשום-פנים לא התחייבנו מעולם כלפי נורי"
 (F.O. 371/20024 file E 5661). ב־21 באוגוסט נמסר כי האמיר עבדאללה מודאג ביותר
 עקב נוכחותו של נורי בארץ-ישראל ועקב כך שהלו עשוי להיקבע מעתה מתווך. דאגה זו
 הפכה ייאוש כשנודע לעבדאללה על הצלחתו של נורי אצל המופתי ותומכיו, לעומת כשלונו
 שלו עצמו (F.O. 371/20019 file E 6708).
- ²² F.O. 371/20023 file E 5434
- ²³ CAB 23/85. CAB 56 (36) of 2 September 1936 F.C. 371/20023, E 5434
- ²⁴ טיוטת הסכם זה נמצאת ב־C.O. 733/315 file 75528/58. מימצאים אחרים הקשורים
 בפגישות נורי וסמואל נמצאים בתיק 18 של מסמכי סמואל בספריית בית-הלורדים ב־
 F.O. 371/2006 file E 6036 וב־c.o. 733/315 file 75528/58.

- ²⁵ שיחתו של רנדל עם הנציג הסעודי ב־7 בספטמבר 1936, F.O. 371/20024. ב־30 בחודש מתח הסעודי בקורת על העידוד שנותנים הבריטים לגורי, ותשובתו החיורת של רנדל היתה: "אך מובן שלא נוכל לאסור על מדינאים ערבים ידידותיים לבקר בארץ־ישראל..."
- ²⁶ קלארק קאר ללונדון 10 ביולי 1937 ב־F.O. 371/20808 file E 3919.
- ²⁷ המברק העיראקי נמצא במסמך חבר־הלאומים 6. 1937. c. 321 M. 216.
- ²⁸ F.O. 371/20809 file E 4150.
- ²⁹ 6. 1937. Official No. c. 330 M. 222. פרטיכל של הישיבה (המיוחדת) ה־32 של ועדת־המנדטים המתמדת, ז'נבה 8/18—30/7, 1937, עמוד 86 וגו'.
- ³⁰ F.O. 371/20027 file E 6660.
- ³¹ פרטיכל מדברי רנדל ב־9.12.36: F.O. 371/20029.
- ³² מכתבו של ווקופ לאורמסבי־גור ב־12.1.37, file 733/320, c.o.
- ³³ פרטיכל מדברי רנדל מן ה־23.11.37, file J 5093, F.O. 371/20912. (ההדגשות שלי—א.ק.).
- ³⁴ Stephen H. Longrigg, *Iraq 1900 to 1950*. London, Oxford University Press, 1953, p. 273.
- ³⁵ CAB 23/97—CAB. 1 (39).
- ³⁶ מקדונלד, בדיווחו לקבינט ב־18.1.39. ראה, למשל, השיחה בין מקדונלד לפואד חמזה מן ה־3 במרס 1939. F.O.
- ³⁷ CAB 23/97 Cab. 7 (39) of 15.2.39.
- ³⁸ F.O. 371/23234 file E 3147 מהחלטת הקבינט 24 (39) מן ה־26 באפריל 1939.
- ³⁹ F.O. 371/23233 file E 2930.

רוני סונוק: השעון שלך מדינה

עכשו השעון שלך מדינה
עם מחווי שעות,
ערי דקות,
רחובות מהירים של שניות
ומחוגים שהורגים בנדודים את הזמן כמו
שכירי חרב בין מלחמה אחת למלחמה שניה.
עכשו בשעה 12 בלילה שאת פוחדת במטה גדולה
להתפסות בשקט האים שהם משאירים אחרי היריות.

שיר ליום ההולדת

השערות שצמחו על פני אינן
התחלה של זקן. הן כמו עשן
שנשאר מטרפה גדולה שבצורה
בפני אתמול בחצי השני של הלילה
כשפניך היו על פני והרגשת שהנשיקה
קשה. בחצי השני של החגיגה שאני
הייתי בה האורחים שלך, את היית
בה האורחים שלי וגרות יום-ההולדת
של כלנו, בחם האים שלהם שמוציא
אותך פתאם מעשרים ושלוש שנה
ואותי סוף-סוף מן השנאה.

אריה יודפת: יחסי ארה"ב-ברזה"מ בנוזל ההפשרה

בתום מלחמת-העולם השנייה בלטו שתי מעצמות-העל, ארה"ב וברה"מ, שהסיכסוך ביניהן נעשה דומיננטי במדיניות הבינלאומית והאפיל על כל הבעיות האחרות. "המלחמה הקרה" ביניהן באה לידי ביטוי בעיקר באירופה. העולם כמו ניטלטל בין ארה"ב ובנות-בריתה, "המערב", לבין ברה"מ והקשורים בה, "המזרח".

בימים ההם הופיעה ארה"ב כמעצמת-העל המכריעה במשקלה בכוחה הגרעיני ובעצמתה הכלכלית ואשר כוחה הצבאי לבדו הוא שבלם את התקדמותה של ברה"מ והתפשטותה על-פני מדינות נוספות, לאחר שהשתלטה על מדינות מזרח-אירופה.

עם הזמן חל שינוי במצב זה. בשני הצדדים-ב"מזרח" וב"מערב"-התפוררו המונוליתיות והליכוד. במערב נקטה צרפת מדיניות עצמאית ומדינות אחרות הלכו בעקבותיה, לעתים גם בניגוד למדיניותה של ארה"ב, אם גם המשיכו-ועודן ממשיכות-להישען על מטריה של הגנה גרעינית אמריקאית. במזרח בא הקרע הסובייטי-הסיני ומעט-מעט החלה ברה"מ לראות בסין (ולא בארה"ב) את אויבתה העיקרית, דבר שתרם במידה רבה לצמצום היריבות הסובייטית-האמריקאית. נוסף על כך התחזקה ברה"מ בלי הרף עד שבתחומים רבים הגיעה לשוויון, ובכמה תחומים אף לעליונות או אל סף העליונות הצבאית על ארה"ב.¹

על יסוד התחרות ששלט ביחסי ארה"ב-ברה"מ בתקופת "המלחמה הקרה" נוסף יסוד שני, מנוגד לו, לכאורה, של הידברות. נמשכה התחרות האידיאולוגית בין השקפות-העולם והמשטרים, תחרות על שטחי-השפעה, במדיניות, בכלכלה ובחימוש, אך באה גם הידברות להקמת קשרי סחר וכלכלה, לצמצום החימוש, לשיתוף-פעולה בתחומי התרבות, המדע, החלל ועוד.²

הישגיה של ברה"מ בתחומי החלל, השוויון שאליו הגיעה עם ארה"ב בכוח אסטרטגי ובתחומים אחרים-כל אלה באו לאחר מאמצים סובייטיים מרובים, הוצאות גדולות והולכות והעברת משאבים מענפים אחרים. כל גידול בהוצאות אלו הביא לגידול מקביל בתקציבה של ארה"ב, ולתחרות-חימוש שלא היה קל לברה"מ לעמוד בה. זה היה אחד הגורמים שעוררו בסובייטים רצון בשיחות עם ארה"ב על צמצום מירון זה והגבלתו.

ההידברות הסובייטית-האמריקאית הושפעה משורה ארוכה של גורמים, ובתוכם:
(א) סיום המרכזיות של התחרות הסובייטית-האמריקאית במדיניות הגלובאלית של שני הצדדים. בשניהם הופיעו גורמים אחרים שגרעו מחשיבותה של תחרות זו.

(ב) גיבוש העדיפות של שניהם כמעצמות-על לעומת מדינות אחרות והרצון המשותף לשמור על מצב זה (שהתבטא למשל בהסכמים לאיסור ניסויים גרעיניים ולאי-הפצתו של נשק גרעיני).

(ג) הכשלונות בכלכלה הסובייטית שעוררו בברה"מ צורך בידע טכנולוגיה, ציוד ואשראי אמריקאי למשך הרבה שנים. הדבר הוחש על-ידי שנתיים רצופות של בצורת בראשית שנות ה-70 שבגללן נאלצו הסובייטים לקנות בארה"ב חיטה בכמויות גדולות.

(ד) הרצון הסובייטי למנוע התקרבות-יתר של ארה"ב לסין.
 (ה) עניינם של הסובייטים להעמיד את יחסיהם עם ארה"ב כאבן-פינה של המערך המדיני העולמי ועל מישור גבוה יותר מיחסי ארה"ב-סין.
 (ו) הרצון ההדדי לקבוע תחומי אינטרסים ואזורי-השפעה.
 (ז) קביעת מיכניזם של מגעים והתייעצויות בתקופות משבר למניעת הערכות מוטעות של הצד השני וכוונותיו ובכך למנוע התנגשויות ביניהם.
 (ח) קביעת מסגרות קבועות לשיתוף-פעולה בתחומי הסחר, התרבות, המדע וכו'.

סאל"ט א, סאל"ט ב

במאזן האסטרטגי נוצר מצב של כעין הרתעה הדדית. הוברר לכל צד כי במקרה של מלחמה גרעינית אמריקאית-סובייטית מלאה יסבול כל אחד מהם עד מאה מיליון נפש אבידות, אם לא יותר. במקרה כזה אין ערך רב ל"עליונות" או ל"נצחון".³ לשעבר הוערך כוחו האסטרטגי של כל צד לפי מספר אמצעי-השיגור של מפציצים וטילים. כך היתה לארה"ב עליונות במספרם של מפציצים ארוכי-טווח, בצוללות "פולאריס", בטילים באליסטיים בין-יבשתיים (או לפחות במשגרי טילים כאלה). גם אז לא היתה התמונה מלאה משום שלא הביאה בחשבון הבדלים איכותיים, אך בכללו של דבר נחשבו המפציצים, הצוללות והטילים האמריקאים עדיפים על הסובייטיים המקבילים. עם הפניסה לתקופת "ראשי-החץ הגרעיניים המתפצלים העצמאיים" (מיר"ו-MIRV) – כלומר טילים היכולים לשאת ראשי-חץ רבים שכל אחד מהם מונחה עצמאית למטרה אחרת – שוב מספר הטילים הוא הקובע הואיל וניתן להכפילם. המיר"ו נתן יתרונות גדולים לארה"ב שמעתה הקדימה במובן זה במספר שנים את ההתפתחות בברה"מ.

בארה"ב מביאים בחשבון אפשרות של מלחמת-מנוע סובייטית. מפציצים נמצאים במצב של כוננות מתמדת ובכל מועד של התראה יהיה חלק גדול מהם באוויר בטרם יגיעו טילים סובייטים. חלק מצוללות ה"פולאריס" נמצא בים, וחלק גדול מהן במצב בו אין לפגוע בהן. טילים באליסטיים בין-יבשתיים נמצאים בריחוק זה מזה כדי שלא ייפגע אלא אחד מהם על-ידי ראש-חץ סובייטי אחד. מקלטים תת-קרקעיים הוקמו בשביל חלק מן הציוד. עם זאת, אין להניח שצד כלשהו אכן ייזום מלחמת-מנוע בגלל חוסר הבטחון בתוצאות ומשום שכל צד מסוגל להנחית "מכה שניה" שדי יהיה בה להרוס את היריב, או לפחות להסב לו אבידות עצומות.

לשני הצדדים יש, כאמור, די כלי-נשק אסטרטגיים ל"כיסוי" הצד השני. המלאי הקיים גדול הרבה מן הדרוש לכל צד כדי להרוס כליל את משנהו. הגדלת מלאי זה עד אין סוף היא יקרה מאד, ולכן בלתי-תכליתית. זאת היתה אחת הסיבות החשובות שהביאו לשיחות הסובייטיות-האמריקאיות להגבלת הנשק האסטרטגי, סאל"ט (Strategic Arms Limitation Talks).

הסכם סאל"ט שלב א נחתם בקיץ 1972. ארה"ב ויתרה לברה"מ בכמות הטילים ובעצמת משקלם בגלל עליונותה באיכותם. התקרה שנקבעה ל-1977: ארה"ב-1,710 טיל (1,000 יבשתיים, 710 מצוללות), ברה"מ-2300 (1350 יבשתיים, 950 מצוללות). ההנחה היתה שלארה"ב יש ראשי-חץ מתפצלים עצמאיים (מיר"ו) שנתנו לה יתרונות איכותיים וכי תעבורנה שנים עד שברה"מ תגיע לכך, בגלל פיגורה בטכנולוגיה של מחשבים שהיא חיונית למערכת-ההגנה של המיר"ו.⁴

באוגוסט 1973 הודיע שר-ההגנה האמריקאי שלזינגר שהסובייטים ערכו ניסויים מיבצעיים במיר"ו ובכך קרובים היו לסגור את הפער האיכותי במוקדם הרבה יותר מהר מכפי שסברו האמריקאים תחילה. לפי חישובים אמריקאיים יכולים הסובייטים לעשותם מיבצעיים ב-1975 לערך. הסכם סאל"ט א אינו מטיל על כך שום הגבלות. לגבי טילי-הגנה אנטי-באליסטיים אב"מ (Anti Ballistic Missiles) הוגבל כל צד לשני אתרים סביב בירתו ועוד אתר אחד, בס"ה 200 טילים כנ"ל.

שיחות סאל"ט שלב ב עודן מתנהלות. האמריקאים מביאים עתה בחשבון את השיפור האיכותי הסובייטי ורוצים לכלול בהסכם גם שוויון כמותי, שיחייב את ארה"ב להגדיל את המלאי שלה. קשה לקבוע פיקוח על איכות. אין לעשות זאת באמצעות לוחנים מן האוויר, היכולים לקבוע רק את הכמות אך לא לברר אם יש לטילים ראשי-חץ מתפצלים רגילים או עצמאיים. דבר זה מצריך פיקוח במקום, ובשלב זה ספק אם יסכימו לכך הסובייטים.⁵

הסובייטים מאמינים כי ביחסיהם עם ארה"ב הזמן וההתפתחות ההיסטורית פועלים לטובתם, כי האמריקאים נמצאים בירידה מתמדת והם בעלייה, כי הפער קטן והולך לטובתם, וכי בסופו של דבר ידביקו את האמריקאים ויעלו עליהם. וכך הם סבורים מטעמים חברתיים, מדיניים והיסטוריים וכן משום אמונתם בעדיפות המשטר והחברה הסובייטיים. לדעתם די בשוויון אסטרטגי למנוע כל נסיון אמריקאי להתערב כדי להחזיר התפתחות זו לאחור (דבר שיכלו האמריקאים לעשותו בזמן עליונותם בעבר). בברה"מ לא הכל שותפים לדעה זו. יש אומרים שאם תרצה תוכל ארה"ב להגביר את השקעותיה בחימוש ובכך תקדים בהרבה את ברה"מ. הפוטנציאל לכך קיים, אם גם לא הרצון. לכן, אומרים הם, כדאי לה לברה"מ להקפיא את מירוץ-החימוש במצבו הקיים משום שהוא מספיק למטרותיה. אם תרצה להשיג יותר מדי ובקצב מהיר מדי עלולה היא לעורר בארה"ב חששות שיביאו לחימוש בקצב מוגבר אשר יקשה על ברה"מ לעמוד בו. לעומת זאת, יש בברה"מ אחרים שמאותן סיבות הם מגיעים למס-קנות הפוכות שעל ברה"מ להגביר את חימושה למקרה שתחליט על כך ארה"ב בעתיד.

אופציות סובייטיות

חשש סובייטי נוסף הוא שצימצום הכוח האסטרטגי האמריקאי ישים קץ להתחיי-בויות האמריקאיות כלפי מערב-אירופה ויפאן. אז עלולות אלו לחשוב בעצמן על הגנתן, אירופה תתאחד, יפאן תפתח כוח גרעיני ותתקשר אל סין. מצב כזה לא יהיה כלל לתועלתה של ברה"מ, אף כי בשעה זו אין לכך סיכוי רב.

ואלו האופציות של הסובייטים ביחסיהם עם ארה"ב:

(א) עליונות אסטרטגית במגמה להפוך את ברה"מ למעצמת-העל השלטת בעולם. במדיניות הבינלאומית יביא הדבר להמשך "המלחמה הקרה" ולמתי-חות עם ארה"ב ומדינות אחרות. בברה"מ עצמה יחייב הדבר לרכו את כל המאמצים בתחום הצבאי, לעבור למשק מלחמתי, להזניח את ייצורם של-מוצרי-צריכה וכל שאינו קשור במטרות צבאיות. ברה"מ תתערב בסיכסוכים מקומיים, תתמוך במהפכות ותנסה להשתלט על אזורים נרחבים.

(ב) "הפשרה" ביחסים (דיטנט) המבוססת על עליונות אסטרטגית סובייטית. במצב זה תוכל ברה"מ להסתפק בפחות עליונות והיא תוכל להידבר בתחומים מוגבלים עם ארה"ב. יידרש מירוקן-חימוש מוגבל יותר ויתאפשרו אי-אלה יחסים כלכליים עם מדינות מערביות. תהיה מידה של הפשרה במתיחות הבינלאומית – מידה שתצטמצם במניעת מלחמה ביניהן תוך שכל צד מנסה לשפר את מצבו האסטרטגי היחסי על חשבוו זולתו. אולי תיקבע חלוקה של אזורים-השפעה, תוך שיתחייבו הסובייטים לא לפעול בתחומים גיאוגרפיים מסוימים (כגון אמריקה הלטינית) וכנגד זאת יקבלו חופש-פעולה בתחומים אחרים (למשל במזרח התיכון). ה"הפשרה" לא תחול על מלחמות אידיאו-לוגיות, על "מלחמות-שיחרור" ועל כל מלחמה מקומית אחרת בה תמצא ברה"מ שתוכל להפיק תועלת מהתערבות, בלי לפגוע בכך במישרים בבטחונה של ארה"ב, שאולי תמחה אך לא תנקוט צעדים של ממש.

ג) "הפשרה" המבוססת על שוויון אסטרטגי. זה יכלול –

(1) הסכמים עם ארה"ב לחלוקת תחומי-השפעה של כל צד, אם גם יישארו "אזורים אפורים" בלתי-מוגדרים שבהם תימשך התחרות בין שתי מעצמות-העל.

(2) הסכמים להגבלת הנשק הגרעיני והאסטרטגי של שני הצדדים, במגמה לכלול גם מעצמות גרעיניות אחרות בתחומי הסכמים אלה או בהסכמים מיוחדים.

(3) פעולות משותפות ליישוב סיכסוכים מקומיים העלולים להתפתח לסיכסוכים בין ברה"מ לארה"ב.

(4) קיום יחסי כלכלה מדע, חינוך ותרבות עם מדינות-חוץ.

(5) בכל אלה לא יהיה ויתור על המטרות האידיאולוגיות הסובייטיות ולא "קיום-הצוות אידיאולוגי בשלום".

בוויכוחים שהתנהלו בצמרת הסובייטית ניצחו בשלב זה מצדדי האופציה השלישית (קוסיגין, פודגורני, פוליאנסקי, גרומיקו, שאליהם נוטה גם ברוז'ניב). גם המצדדים באופציה השנייה (סוסלוב, גריצ'קו, אנדרופוב, שלפין, קירילנקו) יש להם השפעה חזקה. לא הרבה ממליצים על האופציה הראשונה, אף כי יש גם כאלה. אפשרויות אחרות, שאין להניח כי יש להן תומכים בהנהגה הסובייטית:

(א) ברית סובייטית-סינית המכוונת נגד ארה"ב. אפשרות זו היתה מחייבת תחילה את אופציה א, יחד עם ויתורים טריטוריאליים לסינים והשוואת מעמדת של המפלגה הקומוניסטית הסינית עם זה של הסובייטית.

(ב) ברית סובייטית-אמריקאית. זו עלולה להביא, לאורך טווח, לשינוי המשטר בברה"ב.

(ג) ברית משולשת סובייטית-אמריקאית-סינית. אף זו היתה מצריכה ויתורים לסינים יחד עם נקיטת אופציה ג תחילה.

ההנהגה הסובייטית החליטה, כידוע, על הידברות עם ארה"ב. ביצועה הוחש בעקבות ביקורו של הנשיא ניקסון בפקין בפברואר 1972. אז החלו הסובייטים לפעול למניעת הגברתם של קשרי ארה"ב-סין, וזאת יכלו להשיג על-ידי שיפור קשריהם עם ארה"ב. לשם כך באה הזמנתו של ניקסון למוסקבה.

ערב הביקור באה (בראשית 1972) החרפת המלחמה בווייטנאם, כאשר מיקשו האמריקאים את נמלי צפון-וייטנאם והפציצו אותם—ואגב כך פגעו בספינות סובייטיות והרגו באנשיהן. היתה בכך תגובה על משלוחי הנשק הסובייטיים הרבים לצפון-וייטנאם, שאיפשרו התקפות נרחבות יותר על האמריקאים, וכעין רמז לסובייטים שעם כל רצונה של ארה"ב בפיסגה הרי לא תשלם עם נסיונות להשיג יתרונות חד-צדדיים ולהפר את האיזון שנוצר. הסובייטים קיבלו זאת והשתדלו להתעלם מן הפגיעות.

ניקסון במוסקבה

ביקורו של ניקסון במוסקבה ב-30–22 במאי 1972 סוכם בשני מסמכים: (א) הצהרת עקרונות; (ב) הודעה משותפת.

הצהרת-העקרונות (29 במאי 1972)⁶ מזכירה במבנה, בתכנה ובכמה מסעיפיה חוויידידות ואי-התקפה בין ברה"מ ומדינות אחרות.

בהצהרה החתומה על-ידי ניקסון וברוֹנִיב מבוא קצר המציין את מגמת שני הצדדים לצמצם את המתהוות הבינלאומית ולחזק את הקשרים ושיתוף-הפעולה ביניהם, ולאחריו שנים-עשר עקרונות שהסכימו עליהם. רוב סעיפי ההצהרה עוסקים ביחסים בין שתי המדינות ומביעים רצון לנהלם בדרך של משא-ומתן והסכמים. לענייננו כאן חשובים, כמדומה, ביותר הסעיפים הבאים:

סעיף 1. שני הצדדים משוכנעים כי בתקופה הגרעינית "אין כל חלופה לניהול יחסיהם ההדדיים על בסיס של קיום-צוות בשלום".

סעיף 2. "ברה"מ וארה"ב מיחסות חשיבות גדולה למניעת התפתחותם של מצבים העלולים להביא להחרפה מסוכנת של היחסים ביניהן". הן תקדשנה את מירב מאמציהן "להימנע מעימות צבאי ולמנוע פרוץ מלחמה גרעינית... שני הצדדים מכירים בכך כי מאמצים להשיג יתרונות חד-צדדיים על חשבון הצד השני, בין במישורים ובין בעקיפים, אינם תואמים מטרות אלו". (אפשר בהחלט לראות במשפט אחרון זה משפט-מפתח המתיחס למצב במזרח התיכון).
סעיף 11. "ארה"ב וברה"מ אינן מציגות שום דרישות לעצמן ולא תכרנה בדרישות של מישהו אחר לזכויות וליתרונות מיוחדים בענייני העולם. הן מכירות בשוויון הריבוני של כל המדינות. התפתחותם של יחסי ברה"מ-ארה"ב אינה מכוונת נגד מדינות צד שלישי ונגד האינטרסים שלהן".

סעיף 12. "העקרונות הבסיסיים שצוינו במסמך זה לא ישפיעו על כל ההתייבויות ביחס לארצות אחרות שקיבלו עליהן ברה"מ וארה"ב קודם לכן". (למשל, ארה"ב כלפי נאט"ו, או ברה"מ לפי החוזה הסובייטי-המצרי).

בהודעה המשותפת על הביקור⁷ נאמר: "השיחות הקיפו שורה רחבה של שאלות אשר יש בהן ענין משותף והן היו גלויות-לב ויסודיות. הן הגדירו ביתר-פירוט אותם שטחים שבהם יש סיכויים לפתח שיתוף-פעולה רחב יותר בין שתי הארצות וכן אותם שטחים שבהם לשני הצדדים עמדות שונות".

בדיוניהם ביחסים ההדדיים שביניהם "הסכימו שני הצדדים ששיפור היחסים אפשרי ורצוי". הנושאים שבהם דנו והסכימו: הגבלות על מירוץ החימוש האסטרטגי, יחסי מסחר וכלכלה, ענייני ים ומגיעת התנגשויות בים, שיתוף-פעולה במדע ובטכנולוגיה וכן בתחומי החלל, הבריאות, שיפור הסביבה, חינוך ותרבות. על המזרח התיכון נאמר:

"שני הצדדים הציגו את עמדותיהם בשאלה זו. הם מאשרים מחדש את תמיכתם בפתרון בדרכי שלום במזרח התיכון בהתאם להחלטת מועצת-הבטחון 242. "בציינם את חשיבותו של שיתוף-פעולה קונסטרוקטיבי של הצדדים הנוגעים בדבר עם הנציג המיוחד של המזכיר-הכללי של האו"ם, השגריר יארינג, מאשרות ארה"ב וברה"מ את רצונן לתרום להצלחת שליחותו וכן מצהירות הן על נכונותן להביא לפתרון בדרכי-שלום במזרח התיכון. לדעת ארה"ב וברה"מ, תפתח השגת פתרון כזה סיכויים לנורמאליזציה של המצב במזרח התיכון, ובמיוחד תאפשר דיון בצעדים נוספים על-מנת להרפות את המתיחות הצבאית באיזור זה".

הנוסח שהוזכר הוא מעורפל, סובל פירושים שונים, ומביא בחשבון גם פתרונות-ביניים. נראה שבנושא זה הציג כל צד את עמדתו בלי שתבוא עליה הסכמת הצד השני. עוד נושאים בינלאומיים שהוזכרו בהודעה המשותפת היו: אירופה, הודו-סין, פירוק החימוש, חיזוק האו"ם.

נאמר גם כי "שני הצדדים הדגישו כי ההסכמים וההבנה שהושגו במשא-ומתן במוסקבה, וכן תכנון וטיבו של משא-ומתן זה, אינם מכוונים בשום-אופן נגד כל ארץ אחרת. שני הצדדים מכירים בתפקיד, באחריות ובזכויות של מדינות אחרות הנוגעות בדבר, בהתחייבויות בינלאומיות ובהסכמים קיימים וכן בעקרונות של מגילת האו"ם ומטרותיה".

חשיבותה של הפסגה היתה לא רק בחוזים ובניסוחים שהוסכם בה עליהם אלא לא פחות מכך ביצירת אופציות ובפתיחתו של תהליך המחייב, לפחות להלכה ובהתאם למוסכם, שיתוף-פעולה והתיעצויות הדדיות, שנסיגות להשגת "יתרונות חד-צדדיים" עלולים לעצורם או אף להפסיקם. ברה"מ עלולה היתה להפסיד מכך הרבה יותר. בשיחות ובהסכמים הכירו האמריקאים במעמדן השווה של שתי מעצמות-העל, דבר שהסובייטים רצו בו מזמן וייחסו לו חשיבות רבה. הוכרו ההישגים הטריטוריאליים הסובייטיים והמצב שנוצר במזרח-אירופה לאחר מלחמת-העולם השנייה. במישור האסטרטגי הוקפא הגידול והופך היתרון הכמותי הסובייטי. התחרות האיכותית נשארה פתוחה ולברה"מ היתה אפשרות להשיג בכך את ארה"ב. נפתחו סיכויים ליחסים כלכליים סובייטיים-אמריקאיים, שבהם יתרונות רבים לצד הסובייטי.

ברז'ניב בושינגטון

ברז'ניב ביקר בארה"ב ב-25-18 ביוני 1973. בהודעה המשותפת על הביקור⁸ הביעו שני הצדדים שביעות-רצון מהתקדמות היחסים ביניהם, מסיום המלחמה בווייטנאם ומן ההתפתחות באירופה. הם הסכימו על הרחבת היחסים בין שתי המדינות, בשטחי המסחר והכלכלה, ובתחומים אחרים. על המזרח התיכון הוסכם, כנראה, שלא להסכים:

"הצדדים הביעו את עניינם הרב במצב במזרח התיכון והחליפו דעות ביחס לדרכים להשגת פתרון במזרח התיכון.
"כל צד הביע את עמדתו בשאלה זו.

"שני הצדדים הסכימו להמשיך במאמציהם לקדם פתרון אפשרי, מהיר ככל האפשר, במזרח התיכון.

"פתרון זה חייב להיות בהתאם לאינטרסים של כל המדינות באזור, להיות תואם את עצמאותן וריבונותן, ולהביא בחשבון את הזכויות הלגיטימיות של העם הפלשתינאי".

כמו בביקורו של ניקסון במוסקבה שנה קודם-לכן כן גם עתה נחתמו בביקור זה מספר הסכמים בין שתי המדינות. חשיבות מיוחדת היתה להסכם למניעת מלחמה גרעינית. בו נאמר:⁹

סעיף 1. "הצדדים מסכימים כי ינהגו בצורה שתמנע התפתחות מצבים העלולים לגרום החרפה מסוכנת של יחסיהם, למנוע עימות צבאי ולהוציא אפשרויות של פתיחת מלחמה גרעינית ביניהן וכן בין אחד מהצדדים וארצות אחרות".

סעיף 2. "כל צד ימנע מאיום או משמוש בכוח נגד משנהו, נגד בנייהברית של הצד השני ונגד ארצות אחרות, במצבים העלולים לסכן את השלום והבטחון הבינלאומי".

סעיף 4. "אם בזמן מן הזמנים יהיה ביחסים בין הצדדים או בין צד כלשהו לארצות אחרות משום סכנה של סיכסוך גרעיני, או אם יהיו היחסים בין ארצות שאינן צדדים להסכם זה עלולים להביא לסכנת מלחמה גרעינית בין ברה"מ וארה"ב או בין כל צד וארצות אחרות, תפעלנה ברה"מ וארה"ב בהתאם לאמור בהסכם זה ותפתחנה מיד בהתיעצויות תכופות זו עם זו ותעשינה כל מאמץ למנוע סיכון זה".

סעיף 6. הסכם זה לא יגרע מזכויות ההגנה העצמית, מגילת האו"ם ו"ההתחייבויות של כל צד כלפי בנות-בריתו או ארצות אחרות לפי חוזים, הסכמים או מסמכים מתאימים אחרים".

בהסכם על "עקרונות בסיסיים של המשא-ומתן להגבלה נוספת של נשק התקפי-אסטרטגי" נאמר: שני הצדדים מכירים כי "נסיונות להשיג יתרונות חד-צדדיים, בין במישרים בין בעקיפים", אינם עולים בקנה אחד עם חיווק היחסים ביניהם. ההגבלות תחולנה על כמותם [של כלי-הנשק] ועל שיפורם האיכותי. הפיקוח יהיה על-ידי "אמצעים טכניים לאומיים" (ז.א.: פיקוח עצמי של כל צד).¹⁰

יחסים כלכליים

הצד הסובייטי היה לו ענין מיוחד במגעיו עם האמריקאים לפיתוחם ולהרחבתם של היחסים הכלכליים בין שתי המדינות.

בכלכלה הסובייטית חל גידול ניכר אך בקצב אטי מזה שהובא בחשבון בתכנית- החומש של 75-1971. מאמצי החימוש וחקר החלל עלו לברה"מ במחיר פיגור אחר מדינות מערביות בתחומים כמו אוטומציה, מחשבים, תעשייה פטרוכימית ועוד. בארה"ב הקלאים מעטים מיצרים עדפי מזון גדולים ליצוא ואילו בברה"מ מועסקים מספר גדול פי-עשרה בחקלאות ואין בה די מזון לצרכיה שלה. למעשה, אם גם לא להלכה, יש בה אבטלה סמויה רבת-היקף, מפעלים מעסיקים עובדים שאין להם כל צורך בהם, היעילות ירודה ופריון-העבודה גמוך.

ואלו הדרכים שאפשר להתגבר בהן על מצב זה:

(א) ריפורמות בשיטה הכלכלית הקיימת ומעבר לכלכלת-שוק, אלא שההנהגה חוששת משינויים העלולים לפגוע בעקרונות המשטר הסובייטי. הונהגו אמנם שינויים מסוי- מים, אך הללו מעטים מכדי לשנות את המצב.

(ב) העברת משאבים מתכניות צבא וחלל למטרות אזרחיות. לכך מתנגדים חוגי הצבא, התעשייה הכבדה ואחרים הקשורים בתכניות אלו. יש גם חשש סובייטי שהדבר עלול להביא את ברה"מ לנחיתות אסטרטגית וישנה את המאזן הקיים לרעתה. נעשו קימוצים מעטים בתקציבי ההגנה. ההסכמים עם ארה"ב לצימצום החימוש באו גם הם מתוך רצון לחסוך בהוצאות הגנה, אך אין כל בטחון שהסכומים שייחסכו לא יועברו למטרות צבאיות אחרות.

(ג) יבוא טכנולוגיה, ציוד, מוצרים ושירותים אחרים מארה"ב, יפאן ומערב-אירופה, במיוחד מארה"ב. ההנהגה הסובייטית מעוניינת בהרחבת יבוא זה. אחד המכשולים העיקריים לכך הוא שאין לברה"מ מה להציע כתמורה. הדבר אינו יכול להיות חד- צדדי ומחייב פיתוח סחר הדדי ותשלום סובייטי במוצרים, חמרי-גלם (כמו נפט) או מטבע קשה כתמורה על ההשקעות האמריקאיות.

עד עתה היה הסחר הסובייטי-האמריקאי מצומצם ביותר. ב-1971 הסתכם היצוא האמריקאי לברה"מ ב-162.1 מיליון דולר והיבוא מברה"מ ב-57.3 מיליון. ב-1972 הסתכם היצוא האמריקאי (בעיקר חיטה למניעת המחסור בלחם בברה"מ) ב-546.7 מיליון דולר ואילו היבוא מברה"מ נשאר גמוך: 95.8 מיליון. בחמשת החדשים הרא- שונים של 1973 הסתכם היצוא, בעיקר חיטה, ב-550.5 מיליון דולר, והיבוא ב-75.1 מיליון. להוציא את אספקת החיטה האמריקאית היה הגידול זעום למעשה גם ביבוא וגם ביצוא האמריקאיים, מה-גם שהסטאטיסטיקה הושפעה גם מעליית המחירים בין 1971 ל-1973. יפאן, למשל, שאוכלוסיה כ-43 אחוז מאלה של ברה"מ, מכרה ב-1972 לארה"ב מוצרים ב-9.1 ביליון דולר וקנתה ב-4.9 ביליון.¹¹

להרחבת הסחר דרוש יצוא מוצרים סובייטיים לארה"ב, ודבר זה דורש קודם-כלל הענקת מעמד של "מדינה מועדפת ביותר" במכסים לברה"מ, שבוטל ב-1951. גם אם יוענק לברה"מ מעמד זה לא קל יהיה לסובייטים להתחרות בשוקי ארה"ב, אף

כי יש מוצרים שברה"מ מסוגלת למכור בהצלחה בשווקים אלה. קל יהיה לסובייטים למכור מתכות יקרות (כגון זהב), בצרימתכות, גז ונפט, פרוות בלתי-מעובדות, ז. א. חמרי-גלם כפי שמוכרות מדינות בלתי-מפותחות. אף שברה"מ היא המדינה התעשייתית השניה בעולם, קשה יהיה לה הרבה יותר למכור מוצרי-תעשייה בגלל איכותם הירודה של חלק ניכר מן המוצרים האלה.

הסובייטים יוכלו גם לשלם לארה"ב במטבע-חוץ שיירכשו מפיתוח ענף התיירות אצלם ומיצואם למדינות אירופה, אסיה ואפריקה (למשל בדולרים סעודיים או כויי-תיים שיקבלו תמורת אספקת נשק למצרים ולסוריה).

אפשרות נוספת – חליפים : אספקת הון, ציוד וטכנולוגיה אמריקאיים לברה"מ כאשראי תמורת קבלת חמרי-הגלם או המוצרים שהשקעות אלו תעזורנה לפתחם, כגון פיתוח שדות נפט באזורים ארקטיים תמורת נפט שיופק בהם בעתיד.¹²

בפסגה במוסקבה לא הושג הסכם-סחר שברה"מ רצתה בו מאד, והדבר התפרש כתגובה אמריקאית על שברה"מ לא סייעה בסיום המלחמה בווייטנאם. בפסגת יוני 1973 דובר על יצוא אמריקאי לברה"מ ויבוא ממנה בהיקף של 2-3 ביליוני דולרים במשך שלש שנים. קבלת חוק שיעניק לברה"מ מעמד של "מדינה מועדפת ביותר" עוכבה, כידוע, בקונגרס משום הדרישה שברה"מ תתיר יציאה חפשית ממנה, ולאחר-מכן משום המלחמה באזורנו באוקטובר 1973.

חברות מסחריות אמריקאיות מעוניינות בשווקים ובהרחבת הייצור, ורבות מהן חתמו על הסכמים עם ממשלת ברה"מ וחברות ממלכתיות סובייטיות. חברת-הנפט "אוקסי-דנטל", למשל, חתמה בקיץ 1972 על עסקה של מאות מיליוני דולרים לחקר עתודות הגז בסיביריה. חברת-בת של חברת פולמן עוסקת בהקמת בית-יציקה למפעל המשי-איות על הנהר קאמה. התאגיד "קונטרול דאטה" חתם על הסכם ל-10 שנים לייצור ושיווק מחשבים מודרניים, ציוד למחשבים, מערכות תקשורת ואינפורמציה.¹³ השאלה היא אם מעוניינת ברה"מ בקשרים כלכליים לטווח ארוך או ביתרונות כלכליים זמניים שלאחר שתקבלם, וכתוצאה מכך תגביר את כוחה הצבאי ותתחזק, תוכל לחתור יותר נגד ארה"ב.

ההנחה האמריקאית היא שעם התרחבות העסקות הכלכליות יגדל האינטרס הסובייטי בהמשכן. ככל ש"ישמינו" הסובייטים ויעלו את רמת-חייהם כך ירצו להעלות רמה זו עוד יותר ולא יספנו זאת בחתרנות ובמלחמות. אין כאן, כמובן, אלא הימור בלבד.

גורמי התנגדות בברה"מ

הרוב בהנהגה הסובייטית מצדד אמנם בשיתוף-פעולה מסוים עם ארה"ב וב"הפשרה" שיש בה יתרונות רבים לברה"מ. אך יש בה חוגים רחבים של מתנגדים :

(א) "המכלול הצבאי-התעשייתי", הכולל את אנשי צבא-הקבע, התעשייה הצבאית, אפנדה. "הפשרה" יוצרת תנאים המאפשרים צימצום בתקציבי הצבא והתעשייה הכבדה והעברת עדיפויות בכלכלה למוצרי-תצרוכת תעשייה קלה, חקלאות ושירותים, ובעקבות זה עלולה לבוא ירידה במעמדם, חשיבותם והשפעתם של אנשי הצבא –

התעשייה הכבדה ועלייה בחשיבותם של אחרים, ומכאן התנגדותם של אלה. (ב) קשה ל"נטורי-קרתא" האידיאולוגיים ולחלק מצמרת המנגנון המפלגתי לעכל את צימצום ה"עירנות" בעקב ה"הפשרה", את ההשלמה עם "האימפריאליזם", האויב ששנים רבות הטיפו נגדו.

(ג) יש בברה"מ חשש שמא תביא ה"פתיחה" לארצות-חוץ חדירה של רעיונות מערביים העלולים להרוס את יסודות המשטר. נוטרי האידיאולוגיה דורשים אפוא ללוות את "ההפשרה" מבחוץ בהקשחה אידיאולוגית מבית.

(ד) אותו חשש קיים גם לגבי הבעיה הלאומית המחריפה והולכת. הרוסים כבר אינם רוב בברה"מ, ובשנת 2000 צפוי הרוב הסלאבי להיעלם.¹⁴ ההכרה הלאומית בין עמי המיעוטים גוברת והם דורשים יתר ביזור של המדינה ויתר אוטונומיה לעצמם. התגובה התבטאה בחיזוק ההתנגדות מחשש שכל התחלה של ויתורים תחייב את המשכם, והתהליך עלול יהיה להביא לניתוק חלקים של ברה"מ.

(ה) אנשי בטחון-הפנים, המנסים להפריז ב"סכנות" למשטר מצד מבקרים כסאכארוב או סולז'ניצין או מצד יהודים הרוצים לעקור לישראל, והחותרים להגברת ה"עיר-נות" והחומרות ובכך להדגשת חשיבותם ונחיצותם-הם.

לצימצום ההתנגדות ל"הפשרה" מצד אנשי הצבא, התעשייה הכבדה והצבאית, אנשי בטחון-הפנים, האידיאולוגיה ומנגנון-המפלגה וכפשרה אתם נתלו ל"הפשרה" מבחוץ הוצאות-הגנה מוגברות, עדיפויות לתעשייה הכבדה והחמרות מבפנים—כמו להוכיח שאין ה"הפשרה" מביאה לשינויים במשטר או ביחסי-הכוחות בתוך ברה"מ גופה.

הוויכוח בברה"מ בנדון זה לא תם. מתנגדי ה"הפשרה" טוענים שארה"ב ניאותה לה ויש בידה להכתיב תנאים, להרחיב את השפעתה ולשנות את המאזן עוד יותר לטובתה. כוויכוח לטוענים כך בא כעין "כירסום" ב"הפשרה" וכלי-התקשורת הסובייטיים החלו לומר כי אין היא חלה על "תנועות לשיחרור לאומי" (שהלאומיות הערבית, ככל שהיא פרו-סובייטית, נחשבת בברה"מ חלק מהן), "מאבק אידיאולוגי" ו"מלחמת-מעמדות בתוך המדינות הקאפיטאליסטיות".¹⁵

בקבלת-פנים לטיטו נשיא יוגוסלביה במוסקבה ב-5 ביוני 1972 אמר ברז'נייב: "מדיניות-החוץ של ברה"מ היתה ותהיה תמיד מדיניות סוציאליסטית, מעמדית, אינטרנאציונאליסטית. אנו רוצים בהפשרה. אנו רוצים בשלום יציב. דווקא לכן אנו מתנגדים בתוקף לכל פעילות תוקפנית, לכל נסיון לדכא את המאבק לשיחרור העמים, לכל נסיון להתערב בענייניהם, לפגוע בזכויותיהם."¹⁶

בהעירו על כך אמר כתב-העת הסובייטי ליחסי-חוץ, "זמנים חדשים": "השאלה מה קודם במדיניות-החוץ הסובייטית—המאבק נגד האימפריאליזם או קיום היחסים עם המדינות הקאפיטאליסטיות על בסיס של קיום-צוות בשלום—פירושה הסתמכות על הנחות מוטעות לגמרי", כי על כן "האחדות של שני עקרונות אלה של מדיניות-החוץ הסובייטית היא אחדות דיאלקטית. הם מקוימים בעקיבות, אינם נוגדים זה לזה אלא משלימים הדדית".¹⁷

בנאום אחר, בקבלת-פנים לפידל קאסטרו ב-27 ביוני 1972, אמר ברז'נייב: "לאחר

שחזקנו את עקרון קיום-הצוות בשלום, סבורים אנו כי הצלחות בענין חשוב זה אינן מחייבות לצמצם את המאבק האידיאולוגי. אדרבה, עלינו להיות מוכנים לראות בחיזוקו של מאבק זה, בהפיכתו לצורה חריפה יותר של הניגודים בין שני המשטרים החברתיים".¹⁸

במאמר בפראבדה כשבועיים לאחר-מכן נאמר: "קיום-צוות בשלום בין מדינות בעלות משטרים חברתיים שונים... אין פירושו הפסקת מלחמת-המעמדות בין שני המשטרים אלא רק ביטול השימוש באמצעים צבאיים במאבק זה".¹⁹

ההפשה, "קיום-הצוות בשלום בין מדינות בעלות משטרים חברתיים שונים", אינם מבטלים את "המאבק לשיחרור לאומי" אלא להיפך: נוצרו "תנאים נוחים יותר למאבק זה... בתנאי-ההפשה הקיימים תומכת ברה"מ כבעבר בכל הנאבקים נגד דיכוי חברתי, חברתי, לאומי וגזעי. היא תומכת בתוקף בעמים הערבים במאבקם הצודק... ברה"מ מרחיבה את קשריה המדיניים עם מדינות מתפתחות, תומכת ברצונן לחזק את עצמאותן, להתקדם בדרך הקידמה החברתית".

"מלחמת-המעמדות במדינות הקאפיטאליסטיות, וכן המאבק בין קאפיטאליזם וסוצי-יאליזם בזירה הבינלאומית, נמשכים גם בתנאים של קיום-צוות בשלום, זהו חוק ההתפתחות החברתית... למאבק זה שלש צורות: כלכלית, פוליטית ועיונית (אידיאו-לוגית)".²¹

בכל הקטעים האלה בולטת ההרגשה ש"ההפשה" לא הביאה את ברה"מ להשלמה עם ה"אימפריאליזם" והעולם הקאפיטאליסטי וכי "קיום-הצוות בשלום" אתם אינו מבטל את המלחמה נגדם, שמלחמה זו נמשכת והשתנו רק הטקטיקה וצורות המאבק. אחד הביטויים לכך היה הגברת המעורבות הסובייטית באזורנו, ובמיוחד במלחמת אוקטובר 1973.

מלחמת אוקטור 1973 וההפשה

ההפשה היא מצב בו מגהיגי ברה"מ וארה"ב מבטיחים זה לזה להימנע מעימות ישר או להימנע מלהיגרר לעימות כזה כתוצאה מתמיכתן בדידיהן. כדברי שר-החוק האמריקאי, ד"ר הנרי קיסינג'ר, ב-12.11.73 בפקין: "ההפשה דרושה בגלל הסכנה שבהצטברות נשק גרעיני בשני הצדדים. אנו בעד הפשה משום שרצוננו להגביל את הסיכון של סיכסוך גרעיני... אין הדבר מבטל ניגודי אינטרסים. אין הוא מונע התנגשויות מדי-פעם. הדבר מאפשר פתרון מהיר יותר ומידה מסוימת של ריסון בהינצ'ר משברים".²²

במסגרת הידברות זו נערכות התיעצויות בדרג בכיר בין נציגי שתי המדינות כל-אימת שמתגלעים ניגודים ביניהן, וזאת בנסיון לישוב ניגודים אלה או לעקפם לבל ייפגעו היחסים שביניהן.

"מלחמה באזורנו באוקטובר 1973 הביאה למתיחות ביחסי ארה"ב-ברה"מ אך לא היה בה כדי לעצור את תהליך ההפשה והתפתחותו כפי שהתגבש עד אז.²³ (א) נערכו התיעצויות סובייטיות-אמריקאיות סדירות שבהן השתדלו לצמצם את

המשבר במזרח התיכון ולהביאו למצב שמנע עימות ביניהן. בשלב שלאחריהן באו שיחות ז'נבה והסכם הפרדת-הכוחות בין ישראל ומצרים.

(ב) הקונגרס האמריקאי היתנה ב-11.12.73 הענקת מעמד "מדינה מועדפת ביותר" ומתן אשראי בתנאים מועדפים לברה"מ במתן זכות להגירה חפשית למיעוטים לאו-מיים בברה"מ. יש להניח שגם הסינאט יאשר זאת, על אף הלחץ של המימשל לבטל תיקונים אלה.²⁴ הדבר מבטא במידה רבה את ההתנגדות האמריקאית להידוק-יתר של קשרים עם ברה"מ, ולא במעט את ההתנגדות ל"הפשרה" בכללותה.

(ג) נמשך ביצועם של ההסכמים הכלכליים הסובייטו-אמריקאיים.

(ד) נמשכו השיחות לצימצום כוחות באירופה והגבלת הנשק האסטרטגי (סאל"ט ב). הקשיים במשא-ומתן זה ואטיותו לא באו כתוצאה ממלחמת-אוקטובר אלא משום שהאמריקאים נכזבו מן התוצאות של סאל"ט ולכן הם זהירים עתה יותר.

הסובייטים אינם רואים כל קשר בין ההפשרה לבין מה שקרה באזורנו. לדברי איזווסטיה²⁵ לא היה זה ברור מה טעם הציע המימשל האמריקאי לדחות את הדיון בקונגרס בדבר הענקת מעמד "מדינה מועדפת ביותר" לברה"מ בשל המצב במזרח התיכון. הסובייטים גורסים כי ביחסי הכלכלה בין ארה"ב לברה"מ, בהקפאת החימוש האסטרטגי, בצימצום כוחות וכו' יש לדון לגופו של ענין, בלא לקשור אותם לנושאים אחרים. האמריקאים נוטים יותר לראות בהם חלק מפלל היחסים בינם לבין ברה"מ, לקשר כל חלק מפלל זה למשנהו. הסובייטים נוהגים יותר לפי הכלל: "מה ששלי שלי ועל מה ששלך אפשר לשאת-ולתת".

ההנהגה הסובייטית, וברז'ניב במיוחד, בנתה הרבה על קשריה עם הנשיא ניקסון ונמנעה מלמתוח בקורת עליו. פרשת ווטרגייט הוזכרה אך מעט בכלי-התקשורת הסובייטיים ועל-כל-פנים מיעטו בחשיבותה. עם זאת היו רגעים בהם נראה להם שאולי טעו בכך, ואז תמהו אם עדיין ניקסון שולט במצב, אם עודנו רצוי להם, אם מדיניות-החוץ שלו ויחסו אליהם אינם מושפעים ממצבו מפית, ואם לא באו כמה מצעדיו נגדם מתוך כוונה להסיח את דעת-הקהל האמריקאית.²⁶

לאור מה שנאמר עד כה נוכל אפוא לצפות בעתיד הקרוב לשני תהליכים מקבילים: המשך ההפשרה הסובייטו-אמריקאית תוך כדי תחרות במקומות שונים בעולם, לרבות המזרח התיכון. בתחרות זו ינסה כל צד להפיק יתרונות לעצמו ככל האפשר, גם על חשבון הצד השני, אם גם ישתדל לשמור על גבול מסוים שמעבר לו עלול לבוא עימות בין-מעצמתי, ששום צד אינו מעוניין בו.

הערות

¹ על שלבי התפתחות זו, ראה:

Zbigniew Brezinski, "How the cold War was Played", *Foreign Affairs*, Vol. 51, No. 1 (Oct. 1972), pp. 181—209.

Adam Bruno Ulam, *The Rivals: America and Russia since World War II* (N.Y. Viking Press, 1971).

- Young Hum Rim (ed.), **Patterns of Competitive Coexistence : USA² Vs. USSR** (N.Y., G.P. Putnam's Sons, 1966).
- Robert C. Tucker, "United States—Soviet co-operation : Incentives and Obstacles", **The American Academy of Political and Social Science**, vol. 372, July 1967, pp. 1—15.
- Strategic Survey, The** : ראה השנחונים של המכון הלונדוני ללימודים אסטרטגיים³
- Henry Kissinger, **Nuclear Weapons and Foreign Military Balance Policy** (N.Y., Harper & Bros., 1957).
- The Changing Strategic Military Balance USA vs. USSR** (Washington, American Security Council, 1967).
- Harland B. Moulton, **From Superiority to Parity : The United States and the Strategic Arms Race, 1961—1971** (Westford, Conn., Greenwood Press, 1973).
- Alton H. Quanbeck & Barry M. Bleckman, **Strategic Forces : Issues for the mid-seventies** (Washington, Brookings Institution, 1973).
- John Newhouse, **Cold Dawn, The Story of SALT** (N.Y., Holt, Rinehart⁴ and Winston, 1973).
- William R. Kintner and Robert L. Pfalzgraff, Jr. (ed.), **SALT Implications for Arms Control in the 1970's** (University of Pittsburgh Press, 1973).
- Morton A. Kaplan (ed.), **SALT : Problems and Prospects** (Morristown, N.J., General Learning Press, 1973).
- Joseph Kruzel, "SALT II : The Search for a follow-on agreement",⁵ **Orbis**, vol. XVII, No. 2, Summer 1973, pp. 334—363.
- "Is sufficiency enough", **Economist**, 12 Jan. 1974, pp. 14—16.
- M.A. Milshteyn and L.S. Semeyko, "Strategic Arms Limitation : Problems and Projects", **SShA : Ekonomika, Polityka, Ideologiya**, No. 12 (Dec. 1973), pp. 3—12.
- האחרון פורסם בכתב-עת סובייטי המתמחה בחקר ארה"ב (י"ל ע"י מכון מיוחד לדבר) ומרבה לדון ביחסי ברה"מ—ארה"ב.
לבעיות הפיקוח על החימוש, ראה :
- Ted Greenwood, **Reconnaissance, Surveillance and Arms Control** (The International Institute for Strategic Studies, London, Adelphi Papers, No. 88, 1972).
- ⁶ פראכרה (מוסקבה), 30 במאי 1972.
- ⁷ שב, 31 במאי 1972.
- ⁸ שב, 26 ביוני 1973.
- ⁹ שב, 23 ביוני 1973.
- ¹⁰ שב, 22 ביוני 1973.
- Ray S. Cline (Director, Bureau of Intelligence and Research, US¹¹ Departement of State), **The Departement of State Bulletin**, 8 Sept. 1973, pp. 333—334.
- "Russia's New Posture", **Petroleum Press Service**, Sept. 1972, pp.¹² 323—325.

- "Russian Headaches", *ibid.*, March 1973, pp. 87–89.
- John P. Hardt, "West Siberia : The Quest for Energy", **Problems of Communism**, May–June 1973, pp. 25–36.
- ¹³ מאמ"ט, 23 באוקטובר 1973.
- Roman Szporluk, "The Nations of the USSR in 1970", **Survey**, Autumn ¹⁴ 1971, pp. 66–100.
- Paul Seabury, "On Detente", **Survey**, Spring 1973, pp. 62–75 ¹⁵
- Pierre Hassner, "Détente ; the Other Side", *ibid.*, pp. 76–100.
- Walter Laquer ; "Détente ; Western and Soviet Interpretations", *ibid.*, Summer 1973, pp. 74–87.
- Richard Pipes, "America, Russia and Europe in the Light of the Nixon Doctrine", *ibid.*, pp. 30–40.
- Marshall D. Shulman, "Toward a Western Philosophy of Coexistence", **Foreign Affairs**, vol. 52, No. 1 (Oct. 1973), pp. 35–58.
- Wolfgang Leonhard, "The Domestic Politics of the New Soviet Foreign Policy", *ibid.*, pp. 59–74.
- "Looking for the Hard-Liners", **Soviet Analyst** (London), 15 Nov. 1973, pp. 3–5.
- ¹⁶ פראבדה, 6 ביוני 1972.
- ¹⁷ **New Times** (מוסקבה), מס. 24, יוני 1972.
- ¹⁸ פראבדה, 28 ביוני 1972.
- Fay D. Kohler, Mose L. Harvey, Leon Goure and Richard Soll, **Soviet Strategy for the Seventies : from Cold War to Peaceful Coexistence** (Coral Gables, Florida, Center for International Studies, University of Miami, 1973).
- ¹⁹ פראבדה, 8 ביולי 1972.
- ²⁰ שם, 30 באוגוסט 1973.
- ²¹ איזווסטיה, 29 בספטמבר 1973.
- Kissinger Interview in Peking, 12 Nov. 1973 (USIS, Tel-Aviv, Official ²² Text, 13 Nov. 1973).
- "The Detente is alive and doing well as it ever was", **Economist**, 1 ²³ Nov. 1973, pp. 63–65
- פראבדה, 15 בנוב. 1973 ; מ. זאכארוב, "שיתוף-פעולה בין ברה"מ וארה"ב הוא חיוני ומועיל",
זא רובייז'וב (מוסקבה), מס' 30, 15-21, נוב. 1973, עמ' 13-14.
- ראה גם תרגום אנגלי של נאומי ברוז'נייב מן הזמן האחרון :
- Leonid Brezhnev, **On The Policy of the Soviet Union and the International Situation** (Garden City, Doubleday, 1973).
- B. Svetlov, "Anti-Detente Amendments", **New Times**, No. 51, Dec. 1973 ²⁴
- ²⁵ איזווסטיה, 2 בנוב. 1973.
- "Around the Watergate Affairs", **Novoye Vremya**, No. 45, Nov. 1973, ²⁶ pp. 7–9
- יורי ז'וקוב, ראדיו מוסקבה ברוסית, 24 בנוב. 1973.

ארצות הברית והמזרח התיכון

התעניינותה של ארה"ב ב"שאלת ארץ-ישראל" אל" היתה זעומה למדי בשנות המנדט בהן היתה ארץ-ישראל אזור-השפעה בריטי מוב"ק. בעצם, רק עם השינוי במעמדה הגלוב"אלי של ארה"ב אחרי מלחמת-העולם השניה ויציאתה מסגור ה"בדלנות" ולאחר השינוי המעמיק בטיב היחסים בינה לבין הקיסרות הבריטית הנחלשת והעימות הקטבי עם ב"רית-המועצות הקומוניסטית, חל היסט רב-משמעות ביחסו של המימשל האמריקאי; ארץ-ישראל הפכה להיות חלק ממערכת ה"בעיות המדיניות שניצבו לפני ארה"ב לאחר 1945 וקשורה היתה קשר הדוק בגורמים כגון אינטרסים של נפט, מאבק על השפעה בעולם הערבי, בלימת ההתפשטות הקומוניסטית, ה"יריבות הסמויה עם בעלות-הברית המערב-יות, וכו'.

יהודי ארה"ב וכוחם הכלכלי והאקטוראלי הפכו את שאלת ארץ-ישראל גם לבעיה פו-ליטית פנימית; מצד שני, בחינת המדיניות האמריקאית כלפי המזרח התיכון היא אחת הסוגיות המרכזיות, אם לא המרכזית, במ"דיניות-החוץ הישראלית. בשנות ה-50 וגם ה-60 עדיין היתה האוריינטציה המדינית של ישראל נוטה כלפי מערב-אירופה. באוריינ-טציה על ארה"ב ראו חוגים שונים את הפ"קדת גורלה של ישראל בידי מעצמה אימ"פריאליסטית, הנדונה לרקבון פנימי בגלל המשטר הקאפיטאליסטי שלה, הצד המפסיד במאבק הבינוגושי. מאבקים פנים-ישראליים אלה על אוריינטציה נראים כיום נחלת הע"בר, שהרי כמו שבתקופת המנדט היתה ה"אוריינטציה של כל האסכולות הפוליטיות

בציונות—מטעם זה או אחר—אנגלוצנטרית, כך האוריינטציה הפוליטית של רוב המפל"גות בישראל (להוציא הקומוניסטיות) היא אמריקנוצנטרית. תלותה של ישראל במדי-ניות-החוץ (והפנים) האמריקאית היא בחי-נת מושכל-ראשון ועובדה היסטורית שאין צורך בהוכחתה.

על רקע זה מעניין הדבר כי לא הופיע כמעט בעברית שום מחקר מקורי או מתורגם על מדיניות-החוץ האמריקאית כלפי מדינת-יש"ראל. ככל הידוע, נמצא עתה מחקר מקיף כזה בשלבי כתיבה. באנגלית הופיעו מספר ספרים ועבודות-מחקר, וכל המצוי בידינו הם מאמרים בכתבי-עת (לאחרונה התפרסם חיבור מעניין של מרדכי בר-און על "מדי-ניות של ארצות-הברית בשאלת ארץ-ישראל בימי מאורעות תרצ"ו—תרצ"ט" במאסף "הציונות" כרך ג). ספרו של מיכאל יזהר הוא במידה רבה פתח-דבר; נסיון לעיון מקיף, המצטמצם ביריעה קצרה מאד (100 עמודים בסך-הכל) ומעמיד ראשי-פרקים ו"נחות-יסוד בהשמטות רבות ואגב המעטה מובנת של היסוד התיאורי על חשבון הא-נאליטי.

יזהר מונה שלושה גורמים מרכזיים שהביאו בהדרגה לכניסתה המלאה של ארה"ב לאיזור ועשאוה מעצמה מזרח-תיכונית: הנפט; ה"גורם היהודי והבעיה הארצישראלית; וה"גורם האסטרטגי, שהתפתח בייחוד על רקע המלחמה הקרה. כמו כן מונה הוא ארבע תקופות-משנה, שאחת מהן (האחרונה) נפ"תחה ביוני 1967 ואפשר שהסתיימה עתה, אחרי אוקטובר 1973. אולם מדיניות-החוץ היא פרי של מאבק-אינטרסים, של אוריינ-טציות ושל גישות, ומשפיעות עליה, במסגרת המערכת הפוליטית הלגיטימית והא-לגיטי-מית, קבוצות-לחץ וקבוצות-אינטרסים שו"נות. יזהר סוקר בחטיפה את חברות-הנפט האמריקאיות הגדולות, אך רק בריפרוף הוא נוגע באינטרסים שלהן, ואפשר להסיק מס"קירתו כי חברות-הנפט האמריקאיות הן קבו"צת-לחץ מאורגנת אחידה ואין התנגשות-אינטרסים בינן לבין עצמן. כוונתי לומר כי בסקירה כללית זו חסר עיון מפורט יותר,

* מיכאל יזהר: ארצות-הברית והמזרח התי-כון; הוצאת עם הספר, תל-אביב, 1973; 174 עמ'.

של המזרח התיכון. הוא היה עורך הירחון "מידל איסטרן אפירס" באמריקה, לימד באוניברסיטאות בארה"ב ותקופת-מה גם באוניברסיטת תל-אביב, בה היה מרצה וחוקר-אורח במכון-שילוח לחקר המזרח התיכון.

כאמור, מביא הספר היסטוריה של הנפט באזורנו, על גילוי מקורותיו והתמרונים והסיכסוכים שברקע של קבלת הזכויות לניצולו. בתחילתו נסקרות ההתחלות של תעשיית הנפט באיראן על רקע המצב המדיני הכללי בה ערב מלחמת-העולם הראשונה ובין שתי מלחמות-העולם, ההלאמות בתקופה שלאחר מלחמת-העולם השניה, הקמת הקונסורציום הבינלאומי לשיווק הנפט האיראני ועד לשנות ה-70. הפרקים הבאים דנים בעיראק, ערב הסעודית, בחריין, כוויית ויתר הנסיכויות של המפרץ הפרסי, וכן בנפט שבארצות שממזרח לים התיכון. החלק האחרון דן בבעיות אזוריות כלליות: הקונגרסים הערביים לנפט, ארגון המדינות הערביות נפט (אופ"ק), ארגון המדינות הערביות המיצאות נפט, תפקיד הנפט של המזרח התיכון במדיניות הבינלאומית, התחרות בין המעצמות על הנפט באזור, והסיכויים לעיד. בסיומו ניתנת ביבליוגרפיה נרחבת. אין בספר פרק על לוב (כשנכתב לראשונה לא ציפו שיהיה בה נפט), וכן אין בו פרק על אלג'יריה, אך הפרקים העוסקים באזור כולו דנים גם בהן.

בתחזיות שבסוף הספר, שנכתבו בסוף 1972, הביא המתבר בחשבון גם מה שאמנם קרה שנה לאחר-מכן, אך לא הוא ולא אחרים לא ציפו שהדברים יתפתחו מהרה כל-כך, בלא שיסיפק העולם המערבי המתועש להתכונן לכך ולדאוג למקורות אנרגיה אלטרנטיביים אחרים.

זהו ספר מעניין וחשוב כרקע והסבר להרבה מן המתרחש בימים אלה. הוא כתוב בצורה תיאורית קלה שהודות לה יכול גם מי שאינו איש-מקצוע להיכנס לסבך הגדול של עולם הנפט, ועם זה הוא שומר על רמה מדעית גבוהה.

י.א.

ולו בראשי-פרקים, במיכניזם של מדיניות-החוץ האמריקאית, ואין סקירה על הקבוצות המרכזיות המשפיעות על עיצובה. יזהר סוקר את היחסים בין שלושת הגורמים המנויים למעלה בארבע תקופות-הזמן (1947—1956; 1957—1958; 1967—1959, י"ד ני 1967—?) בהן היתה המגמה העיקרית התערבות פעילה גוברת-והולכת-עקיפה וישראל-של הממשל האמריקאי בנעשה במזרח התיכון, בד-בבד עם חדירה מעמיקה-והולכת של ברית-המועצות לאזור. הפרק האחרון כולל הערכות שהתבדו מאז. כך, למשל, סבור יזהר כי לאחר יוני 1967 נוצר מיתון בין הניגודים הקיימים בין שלושת הגורמים לכניסת ארה"ב לזירת המזרח התיכון ולכן הגיע "עידן המו"מ" במזרח התיכון. הפרק הדין במדיניות מימשלו של הנשיא ניקסון מאזכר מאד. אעיר לבסוף כי הנספח, המכיל 21 תעודות מקוריות, הוא תוספת חשובה ומועילה.

ש.י.

המזרח התיכון, נפט ומעצמות

הספר שלפנינו דן בנפט במזרח התיכון, תולדות הפקתו, במאבק עליו בין המעצמות, חברות הנפט ומדינות האזור, ובנושאים אחרים הקשורים לנפט באזורנו. זוהי מהדורה שלישית של ספר שיצא לאור לפני שנים, כשהיה הנפט נושא מרכזי פחות מאשר בימינו, אך בגלל החידושים, ההשלמות והשינויים שבו אפשר בהחלט להתייחס אליו כאל ספר חדש. הספר מגיע עד לסוף שנת 1971, ופרקים רבים בו גם עד אמצע שנת 1972, אך מאז חלה בנושא זה התפתחות שבגללה התיישנו דברים רבים, גם כאלה המופיעים בספר זה.

המתבר עוסק זה שנים בכתיבה על המזרח התיכון בכללו ועל הנפט בו במיוחד, והוא מן המומחים המעטים בעולם שהתמחו בנפט

* Benjamin Shwadran: *The Middle East, Oil and the Great Powers*; Israel Universities Press, Jerusalem, 1973; 630 pp.

אומות באפלה

פרופיסור ג'ון ג'. סטסינג'ר מביא שורה של דוגמות דומות לתיאור פגישתם של מזרח ומערב—ארצות-הברית וסין—פגישה שהיתה כרוכה באי-הבנות רבות, שבהכרח השפיעו, כמובן, על מהלך המאורעות ההיסטוריים. התיזה שלו איננה כי "מזרח ומערב לא יפגשו לעולם" אלא שמזרח ומערב צריכים להכיר זה את זה כפי שהם "במציאות" כדי שיוכלו להיפגש ולהגיע להידברות והבנה. יחסי ארה"ב—סין ויחסי ארה"ב—ברז"מ מתוארים כפי שהשתקפו ועוצבו על ידי הדעות שהחזיקה בהן אומה אחת על האחרת. "אפשר להגדיר תפיסה (פרספציה) בשטח המדיניות העולמית כראייה המודעת, הטוטלית, שאומה רואה את עצמה ואת האומות האחרות בעולם. בתור שכזו היא, כמובן, כוללת הן את המציאות והן את עיוותיה". הוא מגדיר ארבעה ממדים שונים של "תפיסה" בשטח המדיניות העולמית: דימויה-העצמי של האומה, תפיסתה של אומה את טבעו ואפיו של היריב, כיצד רואה מנהיג לאומי את אפיו של בעל-ברית או של יריב, כיצד רואה אומה את כוונותיה, וכן גם כיצד אומות תופסות את עצמתן ויכלתן האובייקטיביות של אומות אחרות ושלהן עצמן.

אין כוונתו לנתח את הדימוי-העצמי של אומה אחת מעצמה או מאומה אחרת בכל הנוגע ל"אופי לאומי", למשל. תחום הדיון מצומצם יותר והוא מתמקד בעילית השלטת, בשכבת המנהיגות הקובעת את המדיניות. תחום זה ניתן לבדיקה אמפירית יותר בהסתמך על חומר של מקורות ראשוניים. אולם דומה כי במהלך התיאור של אירועים היסטוריים מרתקים ובעלי-חשיבות ושל עלייתם ונפילתם של אגדות ומיתוסים הדדיים אין המתבר מבחין נכונה בין כמה אלמנטים; הוא אינו מבחין בין ידיעה, הבנה

ופירוש וכן בין אינפורמציה לוקה בחסר או מוטעית לבין דעה קדומה או אגדה מושרשת (אף שלעתים דעה קדומה מפריעה או מונעת השגת ידיעה נכונה או שימוש בה). כן גם אינו מבחין בין "מיתוסים" המופצים בכוונה תחילה ומשמשים מסווה לפעילות פוליטית בעלת מטרות ברורות הזקוקה לגייטימציה שונה. בכלל, שאלה היא אם אפשר לדעת אל-נכון מהו "אופי לאומי" או מהי "מנטא-ליות לאומית" ואם הנחתו של פרופיסור סטסינג'ר, כי ידיעה כזאת דרושה לפעילות בינלאומית נכונה, אינה תובעת את בלתי-האפשרי. קיומן של דעות קדומות מושרשות איננו תופעה שאפשר לשים לה קץ. הספר עצמו מצביע על הדינאמיקה הגדולה של דעות קדומות העשויות לעבור במהירות רבה מקוטב לקוטב. בסופו של דבר קובעות במדיניות הבינלאומית לא הדעות הכלליות של מנהיגים אלה על מנהיגים אחרים, על אומתם או על אומה יריבה, אלא הידיעות שיש להם על מה שמנהיגי אומה יריבה מתכוונים לעשות. חסרונה של הידיעה הנכונה גורלי הרבה יותר אצל מדינאים ראצי-יונליים פחות או יותר מאשר קיומה של איזו הנחה מוקדמת בתודעתם ביחס ל"אופי" של אומה יריבה ומנהיגיה.

ההיסטוריה היא, בלי ספק, מחזה קומי-טראגי גדול של מיפגשים בהם הידיעה הנכונה, הדעה הקדומה המסנוורת והטעות בשיקול משמשים בערבוביה, ו"אומות באפלה" מציג שני מיפגשים היסטוריים כאלה. מציאות ודימוי מתחלפים זה בזה, והמחבר קובע כמה כללים שלדעתו ימנעו עירוב-תחומים מסוכן בין מציאות ודימוי: הימנעות מן הנטייה לראות מהירה-וריי-הלב, אי-התעלמות מראיות סותרות והימנעות מן הרצון לתת ביסוס לדעה המקובלת, פתיחות לעובדות חדשות והתרחקות מאנאלוגיות בלא השוואה אמפירית מוקדמת וזהירה. אלו עצות של שכל ישר לעומת העצה האחרונה כי "המנהיג חייב לחוש בנפשו את עצם מהותה" של האומה האחרת, עצה הפותחת פתח לכל אי-ההבנות האפשריות.

* ג'ון ג'. סטסינג'ר: אומות באפלה (סין, רוסיה, אמריקה); תרגום: מ. שני; עם עובד/ספרית אפקים, 1973; 198 עמ'.

הטו את יפאן מן המסלול שבחרה בו (לא אחרי מאבק פנימי); אנשי-הצבא והבנקאים שביקשו להשתלט על אסיה ולהקים קיסרות צבאית במונגוליה, בסין ובדרום-מזרח אסיה ירדו מן הבימה והתעשיינים תפסו את מקומם. יפאן הפכה מעצמה תעשייתית וכבשה את שוקי העולם בלי שיהיה לה צבא משלה ובלי שתוכל להשפיע על עיצובו הפוליטי של העולם המסוכסך של יבשת אסיה. העצמה הכלכלית חייבה מדיניות של הסתגלות, ובאין יכולת עוד להבטיח בכוח הנשק את זרימת המשאבים הטבעיים ומקורות-הגלם, שאינם מצויים ביפאן גופה, היה עליה להדיר עצמה מסיכסוכים בינלאומיים ולקיים מדיניות נייטראליסטית או נייטראליסטית-לכאורה. שדה-הקרב של יפאן נמצא בשווקים ובבורסות-הכספים.

רובר גיאן, כתבו של העתון הצרפתי "לה מונד" בטוקיו, דן בפלא צמיחתה הכלכלית של יפאן אחרי מלחמת-העולם השנייה, במקורותיה ובהשפעותיה על ההברה היפאנית ועל התרבות היפאנית. ספר זה, המשלב ידע היסטורי וכלכלי עם כתיבה עתונאית רהוטה, מאפשר לקוראים רבים פגישה ראשונה עם "התופעה: יפאן".

ש.י.

בקורת התבונה המעשית

הופעת ספר זה מצדיקה מעין ברכה חילונית-פילוסופית הואיל והיא משלימה מפעל תרגום ואינטרפרטציה רבי-רושם: הוא הבאתן של שלש הבקורות של קאנט לדפוס עברי. טעם לשמחה כפולה שהספר יצא לאור לקראת יום-הולדתו התשעים של המהרש"ה הבכיר, פרופ' ש. ה. ברגמן.

כשני קודמיו מכיל הכרך מבוא מפורט שנועד להסביר את עיקרי הספר במסגרת שיטתו של קאנט. למבוא שלושה פרקים:

* עמנואל קאנט: בקורת התבונה המעשית; תרגומו והוסיפו מבוא והערות: שמואל אל הוגו ברגמן ונתן רוטנשטרייך; מוסד ביאליק, ירושלים, 1973; נב+187 עמ'.

יפאן — עצמה ללא פצצה

מעשה-שהיה בחינת משל הוא: גורדי-השחקים בטוקיו צומחים במהירות מסחררת לגובהו של מאה-וחמישים מטר ויותר, והארדיכלים שלהם נאלצו לעמוד בפני אתגר מיוחד-במינו: רעש-האדמה, שתדירות הופעתו ביפאן הכתיבה עד אז את סגנון הבתים המסורתי. הארדיכלים פתרו את הבעיה החמורה שהציב בפניהם הטבע ההפכפך באמצעות טכניקות מיוחדות של בנייה "שיש בהן מוזיגה של חוזק הבנין העשוי מקשה אחת עצומה מחד גיסא וגמישות החמרים מאידך גיסא". המחשבים איפשרו בניית גורדי שחקים העומדים גם בפני רעידות-אדמה עזות הפוקדות את אייה של יפאן. והנמשל: החברה היפאנית היא אולי הדגם המרתק ביותר של מודרניזציה הבנויה על קרקעה של מסורת אגב קונפליקט דראמטי ומפרה שלא הולך להתפוררות אלא למרוצת-דהרה אל השורה הראשונה של המעצמות התעשייתיות ואל מרום השיכלול המדעי הטכנולוגי.

אין גם ספק שיפאן היא דגם יחיד-במינו שאין אומות אחרות יכולות להפיק ממנו לקחים בעלי-ערך ואין הוא דומה לנסיון של מדינות אחרות בעלות מסורת עתיקה ותרבות עמוקה ומפותחת שעברו תהליך של תיעוש, חילון ומודרניזציה באמצעות מהפכה מלמעלה או מלמטה. יפאן מעולם לא ידעה שלטון זר, להוציא פרק-זמן קצר אחרי מלחמת-העולם השנייה; הלווייתנים והכרישים של הכלכלה הרכושנית-האימפריאליסטית לא חדרו אליה וצמיחתה הכלכלית באה לה ללא זרימה של הון מבחוץ. חריצות ושקדנות המתבססות על תכונות של אופי לאומי הולידו יעילות מופלאה שהביאה פיתוח במחיר של שינוי בכל התחומים ושל רמת-חיים נמוכה להמוני עובדים. פצצות-האטום שנפלו על הירושימה ונאגאסאקי

* רובר גיאן: יפאן / עצמה ללא פצצה; תרגום: אלון לב; עם עובד/ספרית אפקים, 1973; 214 עמ'.

כלומר מעוגן בתנאי־חיים ביו־חברתיים. ענין זה מתעורר כבר אגב הדיון בדבר הפקדון שאין מחזירים. עם כל הסתירה שבמושג "הפקדון שלא יושב" (ע' כח) עדיין אפשר לשאול את השאלה האם יש צורך בקיומם של סדרים חברתיים שקיים בהם מוסד הפקדון. על כך, נדמה לי, אין להשיב מתוך גיתוח מושג הפקדון. כאן דרוש דבר נוסף שאינו ענין לגיתוח אלא לעובדות־החיים. כפי שמוסבר יפה במבוא (ע' יד), ניתק קאנט את תורת־המוסר שלו מן העובדות הללו ואולי שיקולים מסוג זה עוררו את קאנט להודות שאין ביכלתו להסביר מדוע אנו מתעניינים בכלל בחוק המוסרי. שמא בכל־זאת יש כאן מין בסיס עובדתי שכל כמה שיהיה קשה להבנה יהיה עובדתי. ענין זה מתקשר לאותה בעיה שכבר העלה היינה בהצביעו על כך שרצון המחוקק לעצמו אין לסמוך עליו שיחוקק חוקי־התנהגות טובים ואנושיים דווקא, שהרי לא ממושג הרצון הטוב ולא ממושג הראציונליות אין לגזור את הסדרים החברתיים שחייבים להתקיים. אם יש למושגים אלה תוכן עובדתי, הרי מתקפת הטוהר האנאליטי של התורה, ואם אין להם הרי אין בה שמץ של הדרכה מעשית, וזאת לא רק בענייני מצוה אלא גם בענייני איסור. דבר יהיה אסור אם הוא עומד בס־תירה לכלל־מדריך המוביל למטרה שרוצים בה (בעובדה).

הפרק השלישי של המבוא יש בו משום חידוש לפי שהוא מעמיד בצומת שיטת־המוסר של קאנט את מושג האושר. כאן ימצא הקורא תיאור היסטורי־שיטתי מאלף על גילגולו של מושג זה. המסקנה היוצאת היא שמטבעו אדם מבקש את האושר ועל־פי אותו טבע אין הוא יכול להשיגו (ע' מז). שוב ניצב לפנינו הטבע האנושי על כל סבכיו הביו־חברתיים, ואולי חייבים אנו לשאול—כדרכו של קאנט עצמו—אם תורת־מוסר נוסח קאנט היא בכלל בגדר האפשר.

התרגום הוא מאתו סוג משובח שיכולנו לצפות לו לפי התרגומים של שתי ה"בקר־רות" הקודמות. אין הוא קל לקריאה, אך

הראשון מסביר את המעבר מן הבקורת הראשונה אל השנייה, היא בקורת התבונה המעשית; השני מסכם את עיקרי תורת־המוסר של קאנט; השלישי דן במושג האו־שר ובראשונות התבונה המעשית.

גרעין האינטרפרטציה שסיגלו להם מחברי המבוא הוא ראיית תורתו של קאנט כשיטה. זוהי מיתודה דידאקטית מקובלת ובוודאי אין בה פגם. כשלעצמי אני נוטה למיתודה דידאקטית אחרת הרואה בשלש הבקורות של קאנט בעיקר נסיונות לחשוף את ההנחות ההגיוניות המונחות ביסודם של סוגי שיח שונים: הבקורת הראשונה עוסקת אפוא בדיון המדעי, השנייה בשיח המוסרי, ואילו השלישית בסוג דיבור שעניינו בתכ־ליתיות. יתרון־מה בגישה כזאת שקשיים המתעוררים נתפסים כאן כקשיים בסוג הדיון הנדון ולא דווקא כקשיים שהפילו־סופיה של קאנט גורמתם. למשל, המעגל הידוע בתורת־המוסר של קאנט, שנדון בעמ' כ של המבוא, אפשר לראות בו ביטוי לאי־בהירות יסודית במושגים שלנו ככל שהם נוגעים בענייני מוסר.

המתרגמים נוהגים אותה התאפקות הראויה למפרשים שפניהם להוראת הזולת. מת־אמצים הם להציג את תורתו של קאנט על הצד הטוב ביותר, ואף במקרים שהם מתייחסים לבקורות נגד קאנט הם משתדלים להגן עליו במידת האפשר. ואכן, רק בדרך זו יוכל הקורא לעמוד על כוחה של התי־אוריה. מטרתם של המפרשים להראות כי יש בפי קאנט תשובה מניחה את הדעת על כל שאלה בקרתית. רק במקום אחד (ע' כח) אין תשובה: כאן מדובר בבקורת שעיקרה שלפי קאנט אפשר להסיק לכל היותר את האיסור אך לא את הציווי החיובי. בי. איני יודע אם היעדר הגנה על קאנט בנקודה זו שרשו בהסכמתם של המפר־שים לבקורת. על־כל־פנים, נדמה לי שכאן חולשה של התורה הקאנטית בכללה, ואין חולשה זו מגיעה לכלל ביטוי במבוא זה. המדובר הוא במושג הרצון. על אף כל מה שבפי קאנט לומר על הרצון הטוב, הרי רצון זה נשאר ביסודו רצון אנושי,

שומפטר ואחרים. דומה שאין צורך להמ-
ליץ לפני הקורא על עיונים חשובים אלה,
שרובם עומדים בהתמודדות עם צל-הענקים
של המשנה המארקסיסטית על המבנה החב-
רתי. יש להניח—ולקוות—שתמצא לה מקר-
אה זו קוראים גם מחוץ לקהל לומדי הסו-
ציולוגיה ו"מדע-המדינה" באוניברסיטאות.

ככל שאתולוגיה מעין זו, מעוררת המקראה
את שאלת המבחר ובחני הבחירה, ולא
עוד אלא שהופעתה חושפת את חסרונם של
תרגומי-יסוד עבריים מתחום מפותח וענף
זה של סוציולוגיה. קטעי מאמרים ופרקי
חיבורים אינם יכולים להיות תחליף לספר
השלם והמלא, ומצער הדבר כי אין לנו
בעברית דבר משל מקס ובר (לבד מן "הפז-
ליטיקה בתור מקצוע"), ובלן, שומפטר
ואחרים. אם תצליח מקראה זו כקודמתה
אולי תשתכנע הוצאה זו או אחרת כי מן
הראוי להוציא לשוק הספרים העברי תר-
גומים שלמים, שאינם בחינת מקראה אוני-
ברסיטאית בלבד. שבעה-עשר המאמרים
המכונסים במקראה, השונים זה מזה בטיבם
ובתפיסתם ה"סוציולוגית", מצריכים עיון
ודיון נפרד בכל אחד ואחד מהם. כאן יכיר
לים אנו רק להמליץ לפני ה"הומו פוליי-
טיקוס" הישראלי לראות ב"סוגיות בסוצי-
ולוגיה" פתח-דבר המעורר לקריאה נוספת.
ש.י.

סוסעץ

לעתים עולה אצלנו בדברי בקורת הנכתבים
בעקבות ספר זה או אחר הבחנה בין ספרות
מגוהצת, בנויה היטב, ערה לטכניקות של
עיצוב ספרותי, "קרה" או אף "מגופרת",
לבין ספרות המבטאת "פיסת חיים", המור-
סרת את שיש לה למסור באורח מחוספס,
בלתי-אמצעי, היישר מתוך עומק הכאב ה-
אנושי ומתוך מעורבות אינטנסיבית וחריפה
במצוקות השעה; טיפוס שני זה אפיינית
לו בעיקר הריטוריקה כאמצעי ביטוי דומי-

כך גם המקור. בסופו של דבר חייב כל
מתרגם להחליט החלטות, ותמיד יימצא מי
שיטען כי יש מן ההחלטות שאינן נכונות.
למשל, תרגום של Wesen במלה "יש", או
תרגום Grund כ"נימוק", אולי יש להם חלו-
פות טובות יותר—אף כי אינני יודע מהן.
רק מי שניסה ידו במלאכת התרגום יידע
מהגדולים הקשיים על דרכו של מי שמתר-
גם טקסט מסוגו של קאנט. כולנו חייבים
להחזיק טובה למתרגמים-המפרשים על ש-
נים כה רבות טרחו בהשלמת מפעל ספרותי
זה ועל שסיימוהו בהצלחה רבת-רושם כל-
כך.

ג.ו.

סוגיות בסוציולוגיה

המקראה "סוציולוגיה פוליטית", בעריכת ש.
ג. אייזנשטדט, שהופיעה בהוצאת "עם עו-
בד" בשנת 1965, זכתה מאז לכמה וכמה
מהדורות כעדות להתרחבותם של לימודי
הסוציולוגיה במכללותינו ולהשתרשותם של
מושגים מתחום הסוציולוגיה—במקרה זה ה-
סוציולוגיה הפוליטית—בלשונונו וכן בדרכי
מחשבתנו. מושגים של מיכלס, מוסקה, דיי-
וורז'ה ואחרים שייכים כיום, לא תמיד מתוך
ידיעת המקור, לעולמו של המשכיל המור-
דנני המתעניין בשאלות פוליטיות. זה-
מקרוב הוציאה אותה הוצאה מקראה גור-
ספת, שמאמריה עוסקים בדרך-כלל בסוג-
יות של מבנה חברתי.

נמצא כאן כמה מן החיבורים היותר מר-
כזיים של הסוציולוגיה. נזכיר את חיבוריו
של מקס ובר על "מעמד, סטאטוס ומפלגה",
על "הסוציולוגיה של הסמכות הכריזמטית"
ועל "הביורוקרטיה", קטע מחיבורו של
תורסטין ובלן על "התיאוריה של מעמד
הפנות" ומאמרים אחרים משל רלף דרנ-
דורף, סימור ליפסט, רמון ארון, ג'וזף

*, ד"ר משה ליסק (עורך): סוגיות בסוצי-
ולוגיה / מבנה וריבוד חברתי (מקראה);
עם עובד / ספריה אוניברסיטאית, 1973;
303 עמ'.

* יורם קניוק: סוסעץ (מסע); ספרית פוע-
לים, 1973; 335 עמ'.

ננאטי, והריטוריקה או הווידוי מאפשרים כתיבה אסוציאטיבית, לא מהוקצעת, לא "קרה" אלא חמה ולוהטת. בספרות העברית נוהגים לפעמים להעמיד זה מול זה שני קטבים גדולים: ברנר ועגנון. קטבים לכאורה, שהרי ברנר איננו חסר שליטה באמצעי הטכניקה הספרותית ואילו עגנון רחוק מ'ניפור' ומחוסר תעוזה, והסיפור שלו, המעוצב בקפידה ובחכמנות רבה, יכול להשאיר רושם ולהשפיע על הקורא לא פחות מן ההתקפה הישרה והחזיתית עליו באמצעות המלים. דומה כי הספרות העברית הצעירה נטלה מעגנון את הסגנון (כחיקוי) ואת עולמו האליגורי ומברנר נטלה את אש-ליית עיצובה ה"ישר" של המציאות. את הביטוי ה"מחוספס" של הכאב ואת הריטוריקה (בעיקר את זו האחרונה). בענין זה הירהרתי אגב קריאה בספרו האחרון של יורם קניוק, סופר בעל ותק מסוים שאינו נטול הישגים. יש כאן כמדומה עדות נוספת להיזון-החוזר אצל כמה מסופרינו בין כתיבתם הפובליציסטית (בעיקר כשזו כתיבה קבועה) ליצירתם הספרותית—עירוב-תחומים שאינו לטובת הפובליציסטיקה, וגרוע יותר הוא שאינו לטובתה של הספרות היפה. איני מבקש לנקוט עמדה כלפי הדעות שמביע קניוק בספרו החדש, כלפי העולם הנפשי והאינטלקטואלי העולה מתוך הדפים העמוסים-לעיפה, בגודש רב הדומה—אם נשאל דימוי היאה לאמנותו של הגיבור, הציור—למריחת הדף בצבעים חריפים, זו-עקים עד לב השמיים, באי-סדר, מתוך בול-מוס ולהיטות ומצוקה ותאנה לפרוק רגשות ולהת פורקן למועקות. עשוי העולם הנפשי להיראות לנו מהימן, אותנטי, אפילו סימפוטומי, כלומר עולם-חוויות אישי המיצג עור-לם-חוויות של "דור", אך ראוי אולי להזכיר שוב ושוב ש"ספרות יפה" היא קודם-כל "אומנות הסיפור" ורעיונות טובים אין בהם משום ספרות טובה כשם שחוויות אותנטיות וכנות בתכלית אין בהן משום ספרות טובה. קניוק עצמו מביא פארפראזה על האמרה הסינית וכותב כי "האמנים הגדולים מאל-פים את הספונטניות העזה שלהם כדי להפ-

גין מעשי-להטים בתוך סד" (ע' 115). הוא עצמו רחוק מרחק רב מיכולת זו. מסעו של עמינדב סוסעץ אל ילדותו בנסיון "להבין מניין באתי" (שם), אל הרומנטיקה הפרטית המשתלבת בייסורי הצמיחה והגידול של תל-אביב, של ארץ-ישראל—צמיחה וגידול המ-עלים בה הרבה עשבי-פרא ומכלים פרחי-ורד עדינים ותרבותיים כאביו של גיבור הספר—הוא, כמדומה, מסע טעון עובדות אוטוביו-גרפיות רבות. לא פחות מכך עולים מן הד-פים, מורגשים מאד, מוחשים מאד, הכאב האישי, הנהמה מתוך המצוקה; והכל במש-פטים קצרים, קצרים מאד, כהלמות פטיש בסדן, המתחלפים אסוציאטיבית, קופצים מ-ענין לענין, מתקשטים תכופות מדי בשמות, באירועים היסטוריים, באינפורמציה המצט-יירת כמעין "ראשי-פרקים לאדם התרבו-תי"—אך כל אלה, אפילו נאמין כי הם מבט-אים נכונה את עולמו הפרטי של המחבר, אין בהם כדי רומן, גם כשהוא "מסע". יש בי הרגשה כי אצלנו יזכה ספר זה את מחברו בהבנה רבה, אולי מתוך הזדהות עם המחבר ומסעו אל עמק הכאב והילדות האבודה, אך מה לאלה ולספרות טובה? חלק מקהל הקור-אים ספרות עברית מקורית אולי אינו מח-פש "ספרות יפה" אלא "מסמכים אנושיים", "עדויות אותנטיות" וכיוצא בזה. כ"מסמך" אין לי ספק שספרו של קניוק עושה רושם רב בכוחו, והשאלה אם הקורא מוכן לתת אמון במהימנותו היא כנראה שאלה סובייק-טיבית לגמרי.

ב.ט.

מות העיר

עצובים סיפוריו של יורם קניוק ורוויים דכאון וייאוש, הגות-נכאים ובדידות. גורליות מרה רודפת את גיבוריהם ומלווה אותם עד יומם האחרון. מוות ולידה כרוכים יחד אצל קניוק "כי למות זה כמו להינלד... מקום שבו

* יורם קניוק: מות העיר (סיפורים); ספ-רית מקור / הוצאת אגודת הסופרים העבריים בישראל ליד הוצאת מסדה, 1973; 158 עמ'.

של קלארה שיאטו", "טימבר", "אהבתו של הנער אנטוני" נמנים על מיטב הסיפורת הכלולה בקובץ. דבר מרשים יותר מכל הוא הציוריות של יורם קניוק, שהיא היסוד ה"חשוב בכתיבתו, והיא מגוונת את המצבים ואת הלוך-הנפש. ציוריות זו אפיינית ל-קניוק ועומדת לו בסיפוריו הגדולים "היורד למעלה" ו"חימו מלך ירושלים" ובסיפוריו הקצרים.

אחרון הצוחקים

אילו עגנון לא היה ולא נברא וקפקא רק משל היה אפשר היה לברך בלי היסוס על ספרו של נחום אריאלי ולהכריז על כוכב חדש שדרך בשמי הספרות העברית. אך מה נעשה והצעיר מפראג והזקן מבוצ'אץ' הקדימו וגנבו את כל ההצגה שאריאלי מת-כוון להציג לפני קוראיו. אפילו רגל-גאנה, בה הוא עושה את כתיבתו, בכוח לשונו וסגנונו, אין בה להדביר את התנגדותו של הקורא, המחריפה והולכת למקרא ספרו. התנגדות זו יונקת מהכרה ברורה שלפנינו חיקוי מובהק של סגנונו של עגנון ושל ה"עולמות הפסיכולוגיים של קפקא. הקריאה אכן קשה מאד, והעלילה המתמשכת ומת-ארכת על-פני ארבע-מאות עמודים משע-ממת.

וכל אלה באו למתבר בגלל החיקוי. וודאי שעגנון וקפקא משפיעים על כל סופרינו, ואין להימלט מקסמיהם ומכוחם, אך אם יש לסופר כוח משלו הרי ההשפעה הברוכה הופכת אחד הכלים והאמצעים ליצירה העצ-מית שלו. אך אם הסופר חסר כוח הופכת ההשפעה מן החוץ לכעין מטרה, מטרה ולא אמצעי. והרי כל הרוצה לעיין בכתיבה של הסופרים הגדולים אינו זקוק לחיקויים והוא הולך למקורות.

חיקוייו של אריאלי אינם חיקויים של הת-בטלות—לפי הגדרותיו של אחד-העם—אלא חיקוי של התחרות, "הנובעת ממקור הקנ"

עתידיים להינלד... הוא המקום שבו מתים". קניוק כופר כביכול בעובדה שבין הלידה לבין המוות מתמשכים החיים. מנסה הוא לדלג עליהם ולהוכיח כי הממשות היחידה היא "לפני" החיים ואחריהם.

זהו הרעיון היסודי של הסיפורים הכלולים בקובץ. החלוקה של הסיפורים לפי אמת-מידה גיאוגרפית, "עלילות" המתרחשות ב-ארץ ועלילות המתרחשות בחוץ-לארץ, אינה משנה. השקפתו הפסימית של המחבר מקיפה את כל ההתרחשויות וצמודה לכל הגיבורים. רווח חדלון וכליון עולה ממעשי הפרט ומן המסיבות העליונות. ככל שהמסיבה עליונה וצהלת, יותר היא ספוגה ריח מוות. בצלו האירועים מתרחש, ויצוריו של קניוק הם צללים עוברים ודומים לאבק הפורח באוויר. סיפור-המעשה אינו סיפור-מעשה כלל וה"עלילה נעדרת ממנו. את מקומה תופסת ה"אווירה של הוסר מעש. הדמויות שוקעות בתוך עצמן אגב אדישות רבה לגורלן. המו"עקה והאימה, הפחד ורגש יתמות ושכול מתגברים על כל תחושותיהן. חתול מת יחיד דיו להטריף את דעתה של אשה צעירה, החיה לכאורה חיי נישואים מוצלחים. עזר חי או מת משבש יחסים של משפחה. אך לא רק בעלי-החיים הם שליחי העצבות והתוגה. יותר מהם גורמים האנשים עצמם, שאינם מחוברים למציאות וכל אחד מהם מפליג בדמיון חולני ושוקע בו.

קניוק קורא דרור להבעתו, והדברים יוצאים מעטו סבוכים ומעורפלים. לשונו אינה מבו-רכת בטבעיות רבה ובכל סגנונו יש עדיין פרחי-גייר מלאכותיים. לכן לא תמיד המרה שתורה שלו משכנעת. צלב הטראגיות שהע-מיס על כתפיו כבד עליו מדי כמדומה. לכך אין די בשעשועי-מלים והמצאות לשוניות; התפלספות וחיטוטים עצמיים אינם ממלאים את החסר. ופעמים דומה כאילו הקורא הולך לאיבוד בתוך ים המלל העובר על גדותיו.

יש הבדלים בין הסיפורים ולא כולם עומדים על אותה רמה. אין ספק שיוורם קניוק מסוגל להוציא מתחת ידו סיפור קצר, בעל טונים צלולים ומלאים מיתת, ומבליטים כראוי את קווי הדמויות. הסיפורים "החיים היפים

* נחום אריאלי: אחרון הצוחקים; מוסד ביאליק, ירושלים, 1973; 380 עמ'.

קלילות לשונו וסגנונו של ברטוב אינה גוררעת מן העומס שהוא מעמיס על דמויותיו. אחד הגיבורים בפרט בסיפור "יום ולילה" אהב את הפיקוד בשורות ה"הגנה", אך "לא את הפיקוד, אלא את האחריות, לא את ההתנשאות אלא את הנשיאה, ולא כל כך נשיאת העול כנשיאת הצלב". הצלב אינו רק עול; הוא גורל, משא ומסה גם יחד. פעילות ה"לחימה שבהתנדבות רותמת את כל משאבי הנפש, וברטוב יודע לחשפם מקרוב ומבפנים. החוויות הקשורות בהגנה ובהקרבה נשתמרו היטב בתחושותיו והן באות על ביטוי כשהוא עוסק בתיאורי הקרב: "אני ממיין לי את קולם האטום של פגזי המרג"מות ואת נפץ הרימונים, תרגילי האש והתמרונים, והקרבות שבים אלי עם כל שנותי הצעירות. אלוהים, אני רק בן עשרים ושתים, ולמה זה נדמה לי שכל כך הרבה כבר מאחרי, וכל כך מעט עוד לפני?..."

בסיפור "אני והזר" עוסק ברטוב בנושא הרכוש הנטוש באמצעות פגישה בין האני המספר, המתגורר בבית, לבין הארמני "הזר", שהוא בעל־הבית ומשוטט בקירבת־מקום. הבעיה חמורה, והסופר מעלה אותה בצורה קלה. לשם כך הוא משתמש בכדי נחושת שנמצא בדירה העזובה ואשר אשתו מירקתו יפה, החזירה לו את הברק האדום וגילתה את הערבסקות הנפלאות שעליו. ה"ארמני נוגע בכד, מחזירו למקומו ומעיד על מוצאו האפגאני. התושב החדש מגלה חוסר־סבלנות לאורחו הארמני והלא מסתלק, לאחרי־מכן הוא משליך את הכד החוצה, כדי שלא יהיה לו מזכרת עוון וחטא... דקותו של התיאור אינה מטשטשת את כובד הטראגדיה ואינה מכפרת על הרגשת־אשמה. בריטוב אינו מקל כלל בחומרת הנושא, אך הוא משפיל להביעה בדרך משלו המכסה טפח ומגלה טפחיים.

"יומו של אבו סולימאן" מתאר יום עלוב בשנות זיקנתו המופלגת של השומר הוותיק אברהם שפירא. אורה הנוגה של השקיעה עולה על הדמות ההירואית, שהתווירה לאור התמורות והחליפות שחלו בחיי הארץ ואשר מחשבותיה "החלו מפליגות להן כבכרות

אה ו א ה ב ה הע צ מ י ת", והדבר נעשה "מקנאתם לישותם, מחפצם להתרומם גם למדרגת חבריהם". מה־גם ששליטתו הרבה של אריאלי בלשון העברית מסייעת לו ועשרה הרב בא לשמן, כביכול, את גלגלי הסיפורת. אך גם עושר זה אינו מספיק להצלת התיבור מקללת החיקוי הגלוי לעיני כל. לפתח הלשון רובץ הכשלון.

העלילה עוסקת בעולם קפקאיי־עגנוני כאחד. שליח־סתר טורפים את הגיבור מעולמו ו"משליכים אותו לבית חולי־רוח, לשם עקירת עצמיותו, שמו ורעיונותיו והפיכתו לכעין גולם. שוביו מנסים להציגו ככלי ריק, אלא שהוא חוזר לביתו והוא צוחק אחרון.

אילו התרחק אריאלי מן המופשט והצמיד את גיבורו למציאות קרובה יותר, הקיימת במשטרים מסוימים וכבר תוארה בספרים רבים, היה זוכה ביסוד אקטואלי הנושא את האלמנטים הסוריאליסטיים ומשמש בסיס איתן לעולם מטורף ומשוגע. אך אריאלי בחר לו בדרך קשה של העפלה נואשת לראש ההר התלול, ולא היו לו הכוח הרב והנשימה הארוכה הדרושים לשם עליה כזו. וכגודל העלייה, עומק הירידה.

אחות רחוקה

חנוך ברטוב מנעים את סיפוריו הקצרים באותם סממנים מובהקים שעמדו לו בסיפוריו הגדולים: ראשית־חכמה—בשרשיות אר־צישראלית שאינה מסתלקת מכת־יבתו ו"מלווה אותה בכל עלילותיה; וסגולת־יקר שניה—שהיא אולי תוצאה מסימן־ההיכר ה"ראשון—ההומור והאירוניה, הנוסכים בחלק מעלילותיו קלילות־לב מרגשת, שקולה ומ"דודה אל־נכון. כאשר ברטוב צוחק מן האוי־ניפורמיזציה שהיתה קיימת פעם בקיבוצים (ואולי היא מצויה בהם גם כיום) הריהו מוצא לו, בסיפור "חברנו להד"ם", צורה מיוחדת ללעוג בה לנימוסים ולנהגים של קיבוצאים ותיקים.

* חנוך ברטוב: אחות רחוקה (סיפורים); הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1973: עמ' 295.

הפלגה לנעלמים של תת-התודעה, כמקובל אצל סופרים צעירים.

כנגד שבחים אלה יש להעמיד את סגנון הכתיבה וכלל ההבעה של הסופרת. הרומן כתוב עברית יומיומית, רחוקה מן הלשון הספרותית. אין מנוס מהרגשה שאילו שקדה המתברת על ספרה זמן רב יותר וחזרה וכתבה אותו כמה וכמה פעמים היה ספר מתוקן יותר יוצא מתחת ידה.

מבחינת הדמויות היתה הצלחתה הגדולה של ענת פינברג בהעלאת הדמויות של גברת מינץ הזקנה ובתה לוצי המזדקנת. היא תיארה אותן במסגרת בית ישן-נושן על חוף ימה של תל-אביב, בו המדרגות חשוכות ומלוכלכות, הטיח מתקלף ושכבות של סיד נושרות ונופלות; הרוח הודרת לתוך הבית ועושה בו כבתוך שלה, התריסים בלים מזוקן ודופקים ללא הרף. ולעומת הבית— פוּחו וגבורתו של הים, על שוא גליו ועל תפארת השקיעה, כאשר השמש נופלת כב- יכול למעמקיו. שקיעת השמש מזה ואווירה של שקיעה אנושית ושל הסתיידות וניוון— מזה.

בתוך אווירה זו ניגרים חייה של המספרת: בחורה צעירה המסתבכת באהבה שאינה הדדית עם גבר מבוגר ממנה, המנצל אותה לתאוותיו. לכאורה אין ניגוד בין אווירת העובש והבלות וההליכה האטית לקראת המוות לבין שנות חייה היפות ביותר של הצעירה. צמודה היא לבית הישן, לרהיטים הישנים ולאשה הזקנה, המנסה כאילו להיות לה לסבתא אוהבת ומרחמת. ה"אני" של המספרת אינו מנסה כלל להיאבק עם גורלה. אט-אט היא שוקעת לתוך החידלון ולכל היותר היא מרשה לעצמה פרשיות אהבים קטועות מזמן לזמן, הנקבעות לפי רצונו של הגבר. זו הליכה לקראת הזיקנה בטרם-עת ושלא כדרך הטבע. האשה הזקנה ובתה המזדקנת "גונבות את ההצגה" בספרה של ענת פינברג. הן-הן הגיבורות הראשיות, אף שהמחברת קבעה להן מעמד של דמויות-משנה. הדמות שהיתה צריכה לה- יות הראשית—ה"אני" של המספרת—יוצאת חירות ומעוטת-דמים.

קלות". הגיבור הישיש חי בעברו ונדמה לו שהשתלט על הזמן ועצר את מירוצו ועדיין כוחותיו עמו כתמול-שלשום. והנה באה ה- נפילה ההכרחית, כאשר הזמן טורף את גי- בוריו הקדומים באכזריות וללא כל התחש- בות.

כל סיפוריו של חנוך ברטוב בנויים מזכרון יותר מאשר מדמיון. "רק אני שמעתי",— כותב הוא ב"שני קולאז'ים", "את קול חניקת דמיוני מתחת למשא הזכרון... ובתוכי הו- סיפה להיכרך פקעת. לא סיפור קצר הוא סיפור דורנו, ולתוך בשרנו הוא צומח בעו- רקים של עופרת". מעשי-זכרונות הם סיפורי ברטוב וחומתם של מאורעות הדור והארץ טבוע בהם, ואין הסופר מורד בו.

צל הימים

רב הריחוק בין כשרון-הסיפור של ענת פינברג לבין צורתו של הרומן שלפנינו, שהיא פשטנית מדי וגובלת לפעמים ברי- פורטאז'ה עתונאית. יכלתה הספרותית של המתברת מוכחת היטב. יודעת היא לרקום עלילה בקומץ נפשות פועלות והיא מגל- גלתה ומפתחת את שלביה כהלכה; יודעת היא להתחיל ולסיים, ועל הכל—יש לה ידי- עה עמוקה בפסיכולוגיה של הדמויות העי- קריות שהיא מטפלת בהן, אף מצליחה היא להוציא מהן את "ציפור הנפש". בספרה הראשון דאגה לטפל בגיבורים המופרים לה היטב: היא לא המציאה אותם אלא מצאה אותם—וכשהיא מציגתם בפני הקורא, הריהי מעצבת "בשר ודם" שבהם בצורה הטבעית ביותר.

עוד יש לומר לשבחה שאף שהיא נמשכת, ככל סופר מתחיל, אל הצללים, אין היא לוקה בהפרזה. ערה היא למיגבלות האוב- ייקטיביות והסובייקטיביות כאחת, ואינה עוברת את גבול המתקבל-על-הדעת. לכן דמויותיה נראות לנו מופרות היטב, בלי

* ענת פינברג: צל הימים (רומן); ספרית פועלים, 1973; 195 עמ'.

וחומר אינפורמטיבי מגוון, מאסף, שנתון לספרות ולמחקר). הנה דו־שיח לדוגמה מקומדיה זו, שנכתבה ב־1830: "ראה תראה כיצד יילך האלמנך שלנו, סח משורר אחד לעורכו המיועד של האלמנך, מצדי נותן אני 34 שירים: מתחת לחמישה מהם אחתום א.פ., מתחת לחמישה אחרים י.ב., ועל עוד חמישה אחתום בראשי תיבות ק.פ.ב. את השאר אדפיס ללא חתימה, ובהקדמה אודה לאדונים המשוררים ששלחו לנו את שיריהם. פרוזה יש לנו דו־והוותר: סקירה נמרצת על הספרות, ובה מושמצים כהלכה כל סופרינו המהוללים, האצולה שלנו..."

והנה פושקין זה עצמו, בבואו להעלות על הכתב רשימת הערכה למאספים ספרותיים ("אלמנכים") שיצאו בימיו, מפסיד את חוש־ההומור שלו ואת עוקצנותו ונעשה רצוננט "בעל־בית", מתון ומיושב־בדעתו עד שיע־מום. הרשימה על המאסף "סברנאיה לירה" (הנבל הצפוני) פותחת כך: "האלמנכים הפכו נציגי ספרותנו. לפיהם יתחילו במשך הזמן לדון בהתפתחותה ובהישגיה. כמה שירים נעימים, תרגומים מעוררי־ענין בפ־רוזה מלשונות המזרח, ושמותיהם של בא־ראטינסקי וויאזימסקי ערבים להצלחתו של נבל הצפון, בכור האלמנכים של מוסקבה". ואילו הסקירה על המאסף "דייניצה" (איילת־השחר) היא שיגרתית־ג'נטלמנית עד כדי תיפלות. הנה משפטה הראשון: "באלמנך זה פוגשים אנו בשמות סופרינו המפורסמים ביותר וכן בשירים של כמה גברות: קישוט בלתי־צפוי וחיידוש נעים בספרותנו".

העולם הוא אחד, ואף־על־פי־כן הזמן עושה את שלו. כשאנו מעיינים ב"ירושלים", שנ־תון לפרקי ספרות ואמנות ז־ח, אף אנו מוצאים — *mutatis mutandis* — יצירות של כמה גבירות, כגון זלדה, שושנה שרירא, רבקה שכטר, שרה חברוני, לאה טנצמן, שולמית הראבון, רבקה מרים, צפרירה גר, מרים ילן־שטקליס, חדוה הרכבי ושרה כ"ץ; אלא ששוב אין בכך משום חיידוש בספרות־תנו־אנו. ואם יש בשנתון חיידוש הרי זה דווקא בכיוון ההפוך: אין אנו מוצאים בו את הנפילים שעליהם היתה תפארתם של

גם אהבתה החד־צדדית של הצעירה למרצה באוניברסיטה אין בכוחה להוציאה מביתן של הזקנות. אהבה זו אינה מקלט ואינה מפלט, וודאי שאין די בה להצילה מן השקיעה בעולמן של הזקנות, הנעשה דחוס ומחניק יותר ויותר. וגם כשהבת המזדקנת מהסלת את הבית, מכניסה את אמה לבית־אבות לחולים כרוניים ועוברת לדירה מודר־נית, גם אז הצעירה עוברת לגור אתה הואיל והיא שקועה מדי בעולם זה ואינה מוכנה לנטשו. צללי חדלון מרחפים על הסיפור כולו וכנפיו של מלאך־המוות מת־דפקות על הבית. אלה קובעים את הטון ומבליטים את הפאטאליזם הנחרץ שכל דמו־יותיה של ענת פיינברג שוקעות בתוכו. י.פ.

שנתון "ירושלים"

כשאתה בא להעריך מאסף, קובץ, ילקוט וכיו"ב ומנסה להכניס את הערכתך למיטת־סדום של "רצנזיה", הרי בראש־וראשונה אתה נתקף חרדה שמא בשל ריבוי המחברים ומספר יצירותיהם עלול אתה לקפח בלי משים משורר פלוני ומספר פלמוני, להימנע מלציין יצירה רק משום שדיון בה מצריך מקום וזמן, ולהבליט חיבור כלשהו רק משום שאפשר למצות את טיבו ומהותו בשנים־שלושה משפטים.

אין תימה שאנו מנסים להיתלות כאן באילן גדול ולתהות על מעשי קודמינו במצבים כאלה. מי מנה את מספר המאספים, הקב־צים, הילקוטים וכו' בעברית ובשאר לשונות מימות־בראשית ועד ימינו־אנו?

גדול משורריה הקלאסיים של רוסיה, אלק־סנדר סרגייביץ' פושקין, כתב קומדיה סאטירית בשם "אלמאנאשניק", כלומר איש־רוח, מובטל, שבאין תעסוקה אחרת גמר אומר להוציא אלמנך (ההגדרה המילונאית של מונח זה לפי אברהם אבן־שושן היא: מער־בית "אלמנאח", ההוראה המקורית—מקום חניה לגמלים, לאחר־מכן—סיפור שהיו מספ־רים בשעת החניה, ולבסוף—לוח. בלשונות אירופה: לוח שנתי הכולל גם דבריי־ספרות

קרובים ומופריים לחלק ניכר מאוכלוסי ארצנו. סיפורת זו, על נופיה המגוונים ונושאייה השונים, אף היא יש בה מאותה רעננות מפתיעה—הייתי אומר, בלתי-צפויה—המיחדת משום-מה קובץ זה. הוא הדין לגבי רוב השירים שבשנתון, הפותח בשירה של זלדה, "בימים פתוחים לצמיחה", לאמור:

בימים פתוחים לצמיחה / בעידן העלומים /
היו אברי נתינים נאמנים / לגשמה. / ולו
ציוטה לגוף השוקק / מות למען שמו /
היו האברים רצים בשמחה / לכבשן. /
בעידן ההוא / התגעגעו החושים ללכת עד
כלות / בחוקות השמים.

ולמרבה הפלא, מרענן עד לדריכות-חושיים מאמרו של אליעזר שביד, "משנת ברוך שפינוזה כנגטיב של הפילוסופיה היהודית החדשה", שדיוק ניסוח, כושר ניתוח, קילוח סגנון ובהירות מחשבה משמשים בו בסיני-תיזה צלולה ומאירת-עיניים, העשויה לשמש דגם לכתיבת הגות מעין זו לבמות מסוג זה. ודומה כי משהו מאותה צלילות נאצל גם על מאמרה של שרה כ"ץ, אף שאינו אלא של תורת-הספרות, של שיר משיירי אבן-גבירול, "ואל תתמה באיש כמה בשרו". ולסיום ננקוט כלל אחד המקובל על הרשות השיפוטית במדינה דמוקרטית, לאמור: הצדק לא זו בלבד שיש לעשותו אלא דין הוא שיראו כי אכן נעשה. לפיכך נחתום סקירה זו ברשימת המשתתפים בשירה ובסיפורת, בהגות ובבקורת, שלא הזכרנום עד כה: חיים גורי, שמואל יבין, דוד רוקח, יהודה עמיחי, אנטון שמאס, שמאי גולן, דב ירדן, יונה דוד, מ. וינקלר, אמוץ כהן, אריה ליפשיץ, אסי דגני, מאיר בוסאק, אחמד עבד, דב אשבל, משה שפירר, יהודה האזרחי, יוסף צמודי וגדעון תלפז. תרומה חשובה הרימו למאסף רישומים וציורים של אנה טיכו, אהרן בצלאל, נפתלי בזם, דוד רוקח, אריה קילמניק, משה הופמן, אריה ארוך, לודביג בלוס, קולט ברונשוויג, רבקה מרים, ירדנה ומיכאל אלקן, ועמי שביט.

א.ג

קודמיו—עגנון, הזן, שלמה צמח, ש.ה. ברגמן, אורי צבי גרינברג, לאה גולדברג, ואף לא כמה מן המשמרת הצעירה (שבעוור-נותינו קיפחה בינתיים את צעירותה), ירו-שלמים ותיקים שפה הורגלנו לראותם באותם כרכים כגון אהרון אפלפלד, דוד שחר, יצחק אורן בסיפורת ואברהם הוס, דן פגיס ויצחק שלו בשירה. על הראשונים אנו מצטערים שהרי רובם הסתלקו מאתנו, מי בשיבה טובה ומי בשיבה טובה פחות, ומיעוטם הגיעו לזיקנה מופלגת ושוב אין פרי רותם עומד לכתבי-העתים, אף אם אלה שנתונים (המופיעים אחת לשנתיים). ואילו האחר-נים ודאי אך מקרה הוא שאינם מיוצגים ב"ירושלים" האחרון דווקא.

יהודה האזרחי ושולמית הראבן, עורכיו של השנתון האחרון, נתנו לפנינו כרך שסימנו האפייני הוא, כמדומה, רעננות. אכן, רוח רעננה נושבת מרוב הדברים שנתפרסמו באסופה זו, אף שכל אחד מהם עומד בפני עצמו ואין חוט גראה-לעין מקשר ביניהם. הסיפור "המחיצות שלא חצו" מאת שושנה שרירא מתאר בעליצות צבעונית אורחת מחוץ-לארץ, הבאה אל קרוביה בתל-אביב של שנות המנדט כדי לרכוש לה נחלה פנויה בקרבת הכותל. שולמית הראבן מצליחה בתן רב להחיות בסיפורה "בחזרה לגבעון" את אוירת החרדה והציפיה ששררה בכנען לפני כיבושיו של יהושע בן-נון, ואת משברי החומר והרוח באוכלוסיה הכנענית שלאחר ההתנחלות הישראלית, על כל המשתמע מכך—לכל הרוצה לשמוע—לגבי ימינו-אנו. ואילו צבי ברמאיר ב"טרפעיך והתפארת" מנסה, תוך כדי דחיסות סגנונית, נאמנה עד שבי למקורות, להחיות תקופות שהתלמוד נשמת-אפן בסממני לשון-חכמים וירטואור-זית. זו דרכו של סופר זה; המקבל יקבלנה והדוחה ידחנה, אך הכל יודו כי יש משום אתגר במשימות שהטיל על עצמו. קלמן סגל, מיוצאי מזרח-אירופה, בסיפורו "באס-טארד", שתורגם מלועזית, מעלה על הכתב בכשרון תיאורי לא-מבוטל נופים זרים ורחוקים שעוד לפני דור אחד או שנים היו

קיבוץ

כאשר אנתרופולוגים יוצאים ללמוד על תרבות של שבט זה או אחר, חוזרים הם בשלב ראשון של מחקרם לערוך רשימת מצאי (אינוונטר): רשימה מושלמת ככל האפשר, בסדר הגיוני ככל האפשר (לפחות לפי המגנטאליות המערבית) של הציוד, האבזרים, המאכלים והכלים של השבט. ברשימה שניה הם עורכים מילון בסיסי: המלים הקיימות בלשון השבט והמבנה המילולי של התיחות מלה לרעותה. אחר-כך, באוניברסיטה, הם עורכים הקבלה בין הדברים ומגיעים לתמונה מיצגת, פחות או יותר, אם גם לא מלאה דווקא, של התרבות הנלמדת.

הפואימה "קיבוץ", שהיא החלק הגדול בין שלושת חלקי הקובץ שלפנינו, עשויה כרשימת אינוונטר של "תרבות הקיבוץ", ובתוקף כך יכולה היתה לשמש מסמך אובייקטיבי והיסטורי למחקר אנתרופולוגי. הסדר הוא שהופך את הרשימה הזאת למסמך אישי, ולשירה: סדר הופעת הדברים, סדר אמירתם, סדר כתיבתם בינם לבינם, בתוך השיר, בתוך הצורה, בתוך השורה.

יש שהם מתחברים זה לזה בדרך האסוציאציה המקומית ("פטיש... משור... מסמר... קרשים..."), יש שהם מתחברים בדרך האסוציאציה הפסיכולוגית, האישית של המשורר: "בית השחי / הבוקר פתחנו / בור סילו / במחסן הצטיידות / בקלשון / ניגשתי לק"טוף פרי". יש גם שהם מתחברים באסוציאציה לשונית.

אהרן שבתאי הוא משורר של אובייקטים: זכרונו האוטוביוגרפי כרוך ומכורך בעצמים שסביבו ובמחשבות והרגשות שנתלו לעצמים אלה. יש איכות מדויקת מאד, אם גם לא בהכרח פיוטית, במסירת החוויה על-ידי מסירת הפריטים.

גם אמירת האמיתות הפשוטות, המחשבות, ההגדרות—אף כי יש בה פשטנות—יש בה מן היסודיות, הראשוניות הארציות של השירים-הרשימות.

* אהרן שבתאי: קיבוץ (שירים); הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1973; 94 עמ'.

המוטו עובר בעקיבות לאורך הפואימה, הן בתוכן הן בצורה ובמבנה: "אני אוהב מה שחי / ומה שנוכחי / אני אוהב עשייה" (ע' 44). כך הם השירים: אוהבים, אופטימיים, מעשיים, מתרחקים מסגנונות, הצטעעויות, מבנים שיריים, דימויים מודעים ומכוונים, תכנית, ארגון, אווירה עשויה. רשימת העובדות במיטב סדרן ועל-פי קנה-המידה האישי עושה את שלה.

אהבת החילוניות, הדברים היומיומיים המתרכבים יחד בקאליידוסקופ אישי, מופיעה כאן בהגדרה, בהצהרה, ולמעשה גם הנסיון להעביר נושאים שאינם עצמים מושגים מופשטים כגון נקיון, חינוך, אהבה, געגועים, עים, עובר את פריטי האינוונטר: "אהבה היא מעשה / ...אהבה היא מידע / מה אני שווה"; "אהבה היא מידת היופי של כל אדם שאני מכיר".

ההזדהות עם פריטים—פעולה הפוכה להאנשה הטיפוסית בשירה—גם היא חלק מן המעשיות, החיוניות, החילוניות והאופטימיות של ספר זה. בקשר לחינוך, כתב שבתאי: "אני מרגיש / את החינוך / כל ספר / צמוד / לדחיית סיפוק / לא לברוח, / להבין. / כל ספר / גם הנדסה / גם ידיעת הארץ / הפיתה היא מקום נוגע / ללב / באיזשהו אופן הרגשתי / שאני ארוץ / ארוץ צנוע / ארון הוא כלי / תרבותי / הקולב / צמוד לביגוד" (עמ' 40—39).

חלקו השני של הקובץ—חלקו הקטן—שירים על פאריז. יש בו מן הריחות, השמות, האווירה, ובכל זאת נראה כי עוד ישוב שבתאי לעסוק בה, כמו ששב ועסק בילדותו אחרי "חדר המורים", קובץ-שיריו הראשון שיצא ב-1966 ושוב הוכלל בקובץ הזה. **צ.ג.**

אמור פלאים

בקטע משיחה המובא על עטיפת הספר מצ"ע המשורר על האפשרות להבחין בסדר

* רן עדי, אמור פלאים ספר איך כמו סער שמיי (שירים); הוצאת הקיבוץ הארצי ה'שומר הצעיר, מרחביה—ת"א, 1973; 196 עמ'.

הפרק הרביעי הוא מסע בים :
 "אז בתוכי היו ובכל חיוני לילי..." (ע'
 99)

כאן מתפרשת בבירור הסימבוליות של
 המסע, שמהותה נבירה בעולם האיש-
 האינטימי של ההזיות, חיפוש עולם הנפש.
 בפרק החמישי כמו מואטת ההתקדמות, כעין
 עגינה בחוף־מבטחים, או נחיתה על קרקע
 לא־ידועה :

...הבהב אורים מדהר / באפסי המסלול
 הפתלתול / תודה על הכל. היו שלום. אנו
 מתרסקים.

חלק ששי : השיבה אל העיירה השאגאלית
 של הילדות, אל חיק האם. בתוך כך מתגברת
 תחושת הכשלון, הכרת אי־האותנטיות :
 הכוכבים המבויתים הסובבים עמנו כחיות־
 בית... (ע' 150)

ובחריפות רבה יותר :
 ...קול בדממה נדמע / צל אמנו חומק.
 (ע' 177)

מיצוי האידיאל אינו אפשרי, כשם שנרקיס
 המיתולוגי לא יכול היה להשיג את השתק־
 פות דמותו במים אלא במותו. תמונת השיבה
 היא גם תמונת האבדון. לפני ההיזרקות
 המיתית למים עדיין מבקש המשורר :
 רגע, רק רגע אחד הניחו לעצום עיניים !
 (ע' 191)

חלק שביעי ואחרון—סיום והוא פתיחה—
 שובר את אשליית הליניאריות. הזריחה,
 במסווה אופטימי מפוקפק, מבשרת את ההי־
 זרקות לזמן, את ההתאבדות בחומר. וכמו־
 מור ליטורגי הוא דם־התמצית של מיסטיקה
 אישית המתפרצת, מקוטעת, בכנות מלאה
 פאתוס.

ב.צ.

זה היה יופי

על אף היסוד הנוסטלגי שב"זה היה יופי"—
 או כפי שנקרא הקובץ בכותרת האנגלית,
 "שירים על קטיפה"—האווירה אינה אווירת
 התרפקות. אלה הם שירים מאזורים מאד,

האנטי־כרונולוגי בו שיריו ערוכים ויוצא,
 לדעתו, כי הקריאה בהם דומה למחקר ארכי־
 אולוגי : "סדר השירים בספר כסדר שכבות
 מתגלות לעיניו של חופר : שירים אחרונים,
 לאחריהם אלה שלפניהם, לאחריהם אלה
 שלפני לפניהם". וברורה הפוונה להצביע על
 הפער הפואטי שבין שני כיווני זמן מנו־
 גדים : זמן השירה והזמן ההיסטורי. השירה
 בכלל, לדעת המשורר, אינה אלא טרנספור־
 מציה של הזמן ההיסטורי : "הכל אז מסביבו
 ובקרבו משתנה. ובייחוד הזמן, שמתגלגל
 במשהו שבי־קיום, נצמת, אוזל במהירות..."
 שיר־הסיום בספר הוא גם שיר־הפתיחה, ואף
 כותרתו—"זריחה". "הם [השירים] מובילים
 מן הלילה אל הזריחה". ההדגשה שמדגיש
 המשורר עצמו את מבנה הספר כולו כחטיבה
 אחת בעלת התפתחות ועלילה משלה יש
 בה להקל על הקורא בגישתו אל כל שיר
 ושיר לבל יתעלם מן המסגרת הכללית ומן
 החוט המקשר.

ה"נתונים" המבניים הראשונים הנקלטים מן
 הקריאה הראשונה, הנאיבית אפילו : החלו־
 קה לשבעה חלקים אשר גושאיהם מצטרפים
 לכלל תמונת מסע, שאולי הוא קונקרטי ממש
 כשירי־העלילה הקדומים או שהוא סימבולי
 כרומנים של ימי־הביניים.
 בחלק הראשון מתוארת בדידותו של הגי־
 בור :

...לבדו בשדה כותנה לעת לובנה החם...
 (ע' 35)

תמונת הבדידות לעולם היא נקבית. והש־
 קיעה בתוך עצמו, בהזיות, כמוה כשקיעה
 בחיק האשה־האם. מן הבדידות—ללבטים.
 בחלק השני מעין פסיחה על שתי הסעיפים,
 בין הזמן לאי־הזמן :

באי פלאי זה שבו הזמן בריגשת נמל
 מעבר / מן הגוף בסתר כמנאד נפוח /
 אוזל. (ע' 66)

מתערצת חזקתו של הזמן שחותמו היה
 טבוע בכל : בהיסטוריה, בטבע ובחיי האור־
 גאניזם. החלק השלישי מדבר בעד עצמו.
 כותרתו : "עלים ממסע נושן" : ירושלים,
 צפת, זכרון־יעקב, נמל־התעופה לוד, שפת־
 ים נעלמת עוברים בזה אחר זה בקצב מואץ.

* אריה זקס : זה היה יופי (שירים); הוצאת
 "עכשיו", 1973 ; 45 עמ'.

חדי-הבעה, חדי דימויים, מונחים על-ידי אסוציאציות שהן אישיות בעיקרן.

"לא יודעים להעריך את זה היום, / עם החשמל. מכניסים תקע לשקע / וזהו זה. איפה? אתה יודע, אז, / עם המנואלה, זה היה יופי" (השיר "זה", בשלמותו). אף ששיר קצר זה אינו מיצג את הקובץ, המכיל שירים מורכבים הרבה יותר, אוצר הוא בתוכו את הסמכת של המבט הנוסטלגי עם הריאליזם המאז'ורי, הטיפוסי לשירים.

אותה נוסחה של הסתכלות ריאלית בעבר רומנטי מוגדרת גם כתכונה של הווה בשיר "הקדמה"—"יד מדעית ואוהבת". כך נפתחים השמיים "בגובה דצימטר. / מישהו סימן לו מסלול היפרבולי", כאשר הלקסיקון המדעי, ההסתכלות הטכנולוגית העכשווית צובעים את המראות בכמויות ומספרים "אוביקטיביים": "טנק ועוד טנק, / אחרי משאית, / ותוח נגרר, 25 פאונד, / ונער קטן נוהג בם" ("אירוע").

יש גם משובה מסוימת, אירונית, חכמנית ו"מידעת", שהופכת את השירים האלה לאירוע שכלתני, מפתיע כלשהו, חוויה הדולה מקורותיה מן ההסתכלות המנותקת כמעט של המשורר בתופעות היסטוריות-גיאוגרפיות: "טרומפלדור ווינגט / ירדו בשדרה / מן הגמנסיה ועד לפיכר. / מי נשאר?" ("צבוט-אותי וקוט-אותי יצאו לט-ייל... קוט-אותי נפל—מי נשאר?").

אפשר שהתיזה, הנושא המרכזי בקובץ, מקופלים בשלש שורות פשוטות בסדרה "מגירות": "היכן נקודת המפגש של אזני / הקולטות, בינתיים, באתנחתת הפסנתר, / הד כלב נובח, רחוק?" אם אינני שוגה בחיי טוטייתר (ותכופות רצונזטים נוטים לכך), נראה לי כי בשיר קצר זה "אתנחתת הפסנתר" התיזה היא סמל לאמנות בכלל, והיות שהיא "בינתיים" הריהי במישור עכשווי, ולכן מסמלת אולי את ההווה וחווית ההווה, ואילו "הכלב הנובח רחוק" הוא במישור אחר, רחוק בזמן ובמקום, בו ה"כלב" הוא ניגודו של ה"פסנתר". משמע: הכלב—טבע, צליל טבעי, קול אותנטי; הפסנתר—צליל חכמני, מעשה-אנוש, כולל האינטרפרטציה

האנושית ויצירת הצליל כאחד. האם אמנם הניגוד פה הוא בין הכלב-הטבע, הריחוק במקום ובזמן—להווה, הנעים-לאוזן אך הטכ-נולוגי, הפחות טבעי? ושוא החיפוש אחר מיפגש בין שני אלה הוא המחשבה היסודית בקובץ הזה. היכן נקודת-המיפגש של אזני הקולטות—בין עבר טבעי והווה אחר?

גם בשיר קצר אחר בסדרת "מגירות" יש ניסיון לצלם לרגע את המתרחש בכל הרב-דים ובכל המישורים בעת-ובעונה-אחת: פורטרט דהוי של דון, ציטטה כהה מן המאה ה"ט", תקליט במהירות 78, משוואת שני נעלמים במוחי, ומטבע פרנק בתחתית המ-גירה: עבר מרוחק, עבר קרוב, עבר אישי, והווה מעשי בהבזק "מסנוור" כהרף-עין.

תימטיקה זו מחוזקת, לדעתי, על-ידי התרגו-מים של חמישה שירים. "חרוזים מתוקים מן המאה ה'17", שבחר אריה זקס לצרף לקובץ, בסופו, הם אולי האנטי-תיזה של החרוזים החמוצים (המרים?) של המאה העשרים בראשית הקובץ. החרוזים המתוקים עוסקים בתפילה, באהבה, ב"כישוף על-ידי תמונה", בזכרון, ביופי, בנפלאות החיים. כנגדם, החרוזים של אריה זקס עוסקים בש-ריי הנחש, תפוחיות התפוח, "הכל בזיל-הזול", "עיר-קייט סוג ב'", בטאנגו עצוב, ובזמר מיטאפיזי קטן: "בוראֵי תבל תבל ברזל בראו".

צ.ג.

רמבו

"עתה שקראתי את רמבו", כותב א. ז'יד ביומנו בשנת 1905, "איני אלא בוש בכל מה שכתבתי עד עתה, וכל מה שאינו אלא תוצאה של התרבות מעורר בי שאט-נפש". רמבו, אותו כינה המשורר ו. הוגו "הילד שקספיר", יצר בחמש שנות נעורים שירה אדירה שזיעזעה את כל מושגי השירה האי-רופית, ואשר פתחה פתח לתנועות הגדולות

* מלכה לוקר: ז'אן ארתור רמבו (מסה); מוסד ביאליק, ירושלים, 1973. (תרגום השירה והפרוזה משל רמבו—אליהו מייטוס).

שנות ה-30, ולא שום עיר אחרת בעולם. מולדתה, מולדת השירה, שוכנת מעבר לגיי-אוגרפיה, מעבר לזמן, קיימת-ועומדת לעולם כאלטרנטיבה בלתי-אפשרית ובלתי-יריא-לית, כמין "מצב-טבע" כאוטי-הובסיאני. לא הופרדו עדיין בשיריה, בחלומותיה של לסקר-שילר השמיים מן הארץ. האדמה וגר-מי-השמיים מתמזגים זה בזה, אוהבים, אחר-זים זה בזה כבתפילה ארוטית:

אין יום ואין כוכב,
אינני מכירה שוב את העולם,
רק אותך—הכל שמיים.

(ע' 31)

האדמה-האשה שוכבת במאוזן כשפניה כלפי מעלה. פניה דבוקים בפני השמיים. השמיים הם הזכר המפרה. האדמה מצמיחה יערות וגנים שישמשו נקודות אחיזה, חיבור. האין אנו קוראים מיתוס כנעני עתיק?

אך פניך מחממים את עולמי
כל פריחה ממך תצא.

(ע' 30)

ומעיד המשורר הגרמני גוטפריד בן (בהק-דמתו מצטט עמיחי מדבריו על המשוררת): "...דמיונה מורחי, אך לשונה גרמנית". ואילו המשוררת טענה פעם בלהט כי שיריה "כתובים עברית". אין זאת אלא שלשון-הדיבור אינה לשון הדמיון, וזו אישית-אינ-טימית לגמרי. מיתית. מהו השיר? הריהו תפילת האדמה, תפילת הפריון הפרועה כטכס אינדיאני או כחגיגות לעשתורת.

באור ערביים אני נמקה
כבולה לעץ הבוקיצה—
לא אוכל שוב להיות
בלי משחק הקירקוף.

(ע' 23)

השמיים נענים בעל-כרחם כביכול—מפחד אותו שילוח-רסן ארצי שהוא השירה, זו המבקשת לה עולמות אסורים:

"תפילותי מבהילות אותך..."

(ע' 31)

ובדמיונה כותבת לסקר-שילר אפיזודות-אהבה מן התנ"ך. פירושה האישי, ההומאני לסיפורי רות ובעז, משה ויהושע, יעקב,

של הסימבוליזם והסוריאליזם, הרואות ברמ-בו את אביהן.

המסה "ז'. א. רמבו" (הכתובה במקורה אי-דיש) ותרגומי יצירותיו לעברית חדורים כמו רוח-שליחות, אשר רמבו עצמו, שמשאת חיו היתה "לשוב אל המזרח", אולי היה רואה בהם המשך לתורתו ולהשקפת-עולמו. המחברת מ. לוקר אינה חוסכת במקבילות לסימבוליזם של רמבו מן הפילוסופיה ומן המיסטיקה היהודית; משלבת את הביור-גרפיה עם החזון—את מסכת היחסים עם ורלן בד-בבד עם "מכתבי החזוה" בהם מניח רמבו את היסודות ל"אמנות הטוטא-לית"—לצורך בלשון חדשה, אמנותית-טהו-רה, "הרמטית", שתפנה אל כל החושים בעת-ובעונה-אחת. המלה תהיה מפורקת ממשמעותה המקובלת, וכל שתביע יהיה "מצב-רוח".

השיר "האניה השיכורה" (ע' 52), שלכל הדעות הוא נחשב שיא יצירתו השירית של רמבו, תורגם למופת על-ידי א. מייטוס. תרגום ה"אילומינציות" וה"עונה בגיהנום" העשיר את האוצר המצומצם עדיין של תר-גומי השירה-בפרזה ביצירות של אחד מגאו-ניו של סוג ספרותי זה.

בירושלים של שנת 1973 נדפס בשפה העב-רית הקטע הבא מתוך ה"עונה בגיהנום":

"...הייתי צריך, פוחח שכמותי, לערוך מסע אל הארץ הקדושה; בראשי... תינ-רים... במבצרי ירושלים." (ע' 130)

או הקטע הבא מתוך "ילדות" (ע' 92):

"אני הקדוש המתפלל על הטראסה—כמו בעלי-החיים השקטים הרועים עד לימה של ארץ-ישראל..."

הספר, שיצא לאור סמוך לפני המלחמה, הוא מאורע רבי-משמעות בספרותנו.

אלזה לסקר-שילר

ה"מולדת" בשירי אלזה לסקר-שילר איננה עיר-מולדתה תיבון, אף לא ירושלים של

* אלזה לסקר-שילר: שירים; תרגום: יהו-דה עמיחי; הוצאת "עקד"; 63 עמ'.

מה שירצה. על כן אפשר בשירים אלה לרהט הכל : עשויים הם להתאים לכל מצב-רוח".

ברשימה זו, על המהדורה החדשה, איני רוצה לחזור על דברים שאמרתי בזמנו בשבת השירים במקום אחר אלא לחזור ולהדגיש כמה עיקרי דברים : זוהי שירה שבחלקה הטוב היא מופשטת, אך במובן החיובי של מושג זה ; היא מהוקצעת, נקיה וחסכנית ; היא ציורית, נתפסת במשמעותה האישית וה"מאומצת" אל עיני הקורא.

חמישה מוטיבים חוזרים בשירים ועושים אותם מיקשה אחת מבחינה תימטית : מוטיב היום והלילה—זמן שחור ולבן, עירום היום ועירפול הלילה ; מוטיב האור—הפופה מרוי-הו על העולם והאוצר בתוכו בהירות וצלי-לות אך גם "כחלחלות" מיסטית ; מוטיב האבן—סמלית לאדם וליצירתו, לעתים מור-נחת בתחתית הבאר, לעתים געה בחלל ומחפשת את גאולתה באור ; מוטיב עונות השנה—הקיץ המקביל לאור ומשמעויותיו, החורף הדומה ללילה ובו מתפוררות האב-נים—זמן של מחשבה והתפנמות.

ברשימה זו כדאי אולי לחזור על דברים של משורר ומבקר (חיים נגיד) שהעיר ברשימה ב"ידיעות אחרונות" ב-1969 כי עוול נעשה לו לדוד רוקח, שזכה לתשומת-לב רבה בחוץ-לארץ ותורגם ללשונות הרבה, וביש-אל זוכה הוא להישכח, פחות או יותר, בין קובץ לקובץ. שירים שנתפרסמו לאחרונה במוספים ספרותיים מלמדים, כמדומה, שקו-בץ חדש נוצר והולך, ואני מקווה כי יזכה לקוראים ולעיון אמיתי ואובייקטיבי.

מכמרות בטרם-שחר

"כל כך הרבה שנים אני טובעת / ולא צללתי עוד ! / ואם פלוני ימצא לבו לשי-אול : / 'איך פעמים כל-כך רבות / הצלחת לשמור נפשך מן הנחשול?' — / הן לא

אסתר, יוסף : ככולן התפרצותה ודיפויה של הפראות, של ה"קוצרת הזרה" על-ידי "שומ-רי הלחם". בשיר "אסתר" מסתלף זכרה ה"אלילי" של המלכה הפראית בשיריהם של היהודים, עד שהוא קופא ככתובת אבן על "עמודי העזרה".

זרה היא בעולמה שלה, הלא-אותנטי. בשיר "געגועים הביתה" היא מכנה עצמה "מלכה חורגת", כמין איזבל טראגית הנדונה למות, רק כדי שלא לחזות בהסתלפות חלומה, בהתאכנות כל שהיה ראשוני, בשרי, פראי :

הירח הזקין

הלילה שוב לא יתעורר.

(ע' 61)

ותמונת החלום הכאוטי מתמוססת, מחווירה ונמחקת כאיקון עתיק. בכל כבר פרוש של-טונו של הזמן.

ב.צ.

ולא בא יום אחר

לפנינו מהדורה שניה, ערוכה-מחדש, של ספרו האחרון (התשיעי) של דוד רוקח, שיצא לפני כחמש שנים.

פרט להשמטת שיר קצר, ושינויים ספורים בתוך השירים עצמם, ההבדל העיקרי בין מהדורה ראשונה לשניה הוא בחלוקת השי-רים ובהכתרתם בשמות. שירים שהיו מיקשה אחת אך פוזרו על דפים עוקבים בודדים מופיעים בקובץ החדש בריכוז, והכותרת עושה למיקוד הנושא, להדגשת הענין. אולי נעשה הדבר בתגובה על בקרות שהו-פיעו בזמנו על ההוצאה הראשונה, ביניהן רשימתו העוקצנית של ראובן בן-יוסף, שקרא לה "עשה זאת בעצמך" ("דבר", 15 באוגוסט 1969) :

"לולא דובר בשירה ובציור הייתי מגדיר את דוד רוקח כאמן המופשט, שהרי אין נושאים בשיריו, או ליתר דיוק, כמו שב-עטיפת הספר, יוכל הקורא לראות בהם

* דורה טייטלבוים : מכמרות בטרם-שחר (שירים ופואמות); עברית : אברהם שלונ-סקי ; ספרית פועלים/שירה, 1973 ; 145 עמ'.

* דוד רוקח : ולא בא יום אחר (שירים) ; הוצאת "דגה", מהדורה ראשונה 1969, מה-דורה שניה (ערוכה מחדש), 1973 ; 49 עמ'.

האבן / הדרך / העשב / של מיליוני צעדים לכודים, / השבים לדרך עלי לילה-לילה".
זוהי שירה במיטבה, וראויה היא שנלמד אותה לרבידה ולמקורותיה בהקשר זה של חוויות היהדות של הדור האחרון. **ג.ג.**

הישוב בתקופת העליה הרביעית

"העליה הרביעית" (1924—1929) רכשה לה בתודעה ההיסטורית הארצישראלית דימוי שלילי של כשלון גדול, שהביא עמו משבר כלכלי מן החמורים ביותר שידע "היישוב העברי" בתקופת המנדט. בין "העלייה השלישית", החלוצית, לבין "העלייה החמישית", ה"גרמנית", הצטיירה "הרביעית", הפולנית, בדרך-כלל בדמות גל של יהודים מן המעמד הבינוני הנמוך, שהגיעו לארץ-ישראל בגלל הגזירות הכלכליות של גראבסקי ונעילת שעריה של ארצות-הברית, בלי מוטיבציה אידיאולוגית ובלי כוונה ונכונות להפוך את הפיראמידה החברתית היהודית על פיה. מפלגות הפועלים בארץ גופה הביטו בשעתו בחשש ובאירצון על אותם אלפי זעיר-בורגנים הממלאים את תל-אביב, דבקים באתוס-החיים הבורגני, אינם פונים להתישבות חקלאית שתפנית, מערערים את יחסי-הכוחות בין הון פרטי להון לאומי-ציבורי בכלכלת היישוב. התגובות היו חריפות לא רק מצד השמאל, שאחדים מדובריו העיקריים, כמו ברל כצנלסון, ראו בשנות "העליה הרביעית" כשלון של תנועת-העבודה, שלא השכילה ולא עצרה כוח לתת מנהיגות וכיוון להון הפרטי, אלא אף מצד מנהיגים ליברליים של ההסתדרות הציונית, כמו חיים וייצמן. לימין "העליה הרביעית" התיצבו מעטים בלבד, ובתוכה עוצבה, במידה רבה, משנתה החברתית-הכלכלית של התנועה הרביזיוניסטית.

* דן גלעדי: הישוב בתקופת העליה הרביעית (1924—1929) מבחינה כלכלית ופוליטית; עם עובד / ספריה אוניברסיטאית, 1973; 339 עמ'.

אדע הסבר זאת בוודאי: / ורק אחת לבטח אגידם: / לא ידידי, כי אם שונאי- / הם הניאוני כל ימי מהירדם". (ע' 37)
שירתה של דורה טייטלבוים, הכתובה אידיש במקור, דורשת למידה רצינית ומעמיקה, החל מספרה הראשון "בטבורו של העולם", שראה אור לפני שלושים שנה, עבור את "ארץ ושמיים", "הפנים אל מול החיים", "בעיניים פקוחות", "באלאדת ליטל-רוק" ו"בשבילי אדם" וגמור בכרך חדש היוצא עתה לאור.

מן הקובץ העברי, "מכמרות בטרם שחר", מתגלה משוררת לירית אשר שירתה נזונה מנשיותה, יהדותה, אנושיותה—ומדמיון ססגוני. חרף היגון והראייה המפוכחת, הרי זו שירה אופטימית ביסודה. גם בציטוט הפותח רשימה זו מתגלה יסוד המיפגש של ראייה מציאותית ואופטימיזם: אני טובעת ולא צללתי עוד. וכן—התודה לשונאי על קיומי כאן, עכשיו.

חלקו הראשון של הקובץ, "בטרם שחר", עשוי שירים קצרים, אישיים, ליריים, מתנגנים, רווי-דימויים, שנושאייהם האב, האם, עונות השנה, אהבה, הזמן, פריחה, וכמה מוטיבים עממיים בלבוש מחורז ומקוצב. חלקו השני, "מחזיוני הלילות הירויים", שלש פואמות בו, רחבות-יריעה, עשויות רבדים של זכרונות, מיטאפורות, ציורים פלאסטיים בצבעים חזקים, שעיקרן הילדות: "ימי-אתמול, שציפרניכם האפורות מכודנות, / למה תשרטוני בלי חדול, / שרוט וטרוף זכרוני?... הה ילדתי שלי, הדרוסיסה, עם ריחות המוות, / הה לילתי עם עצמות נפוצות ברוח, / עם רגליים יחפות בלפיות-עננים, / ככדורים נפוחים, הפורחים באוויר, / יגביהו, ישפילו, יניפו, ינשיפו / בחוצות / בקרונות-התחתית / בספינות שבים— / ואני מחזיקה החבל בכפי / והתר הקשר לא אוכל". (87)

זוהי שירה חזקה מאד, שרירית, רבת-תנופה, מרוכזת, חזקה—בניגוד לרוך מסוים בחלקו הראשון של הספר: "ארון מהלך אני, ובו עצמות-איזונוף לאין-מספר, / למען אשא מתים לקבורה מארץ לארץ, / אני העפר /

הרביעית" כללה יותר פועלים ו"חלוצים" חסרי-הון ומחפשי-עבודה מן ה"עליה" המ- פוארת שקדמה לה. מסתבר גם כי תרומתה של "העליה הרביעית" לצמיחה הכלכלית של ארץ-ישראל—כתום תקופת המשבר הק- צרה—היתה תרומה מכרעת וחשובה ומה שהצטייר ככשלון, כשנבחנה התקופה בעי- ניים אידיאולוגיות, לא היה אלא הצלחה חשובה.

אפשר להצטער, כמובן, שלא הרחיב גל- עדי את המסגרת ולא כלל בה צדדים נוס- פים של דמות ה"יישוב" בתקופה הנדונה, אך אין ספק בחשיבות תרומתו להבנת התהליכים הכלכליים והמדיניים ב"יישוב העברי" בתקופת המנדט הבריטי.

י.ש.

בהיקלט עם

מ-1949 עד 1953 ניהל ד"ר אברהם שטרנ- ברג את "השירות הרפואי לעולה". השנים הן שנות הזרימה ההמונית לארץ-ישראל, שבתוך פרקי-זמן קצר הכפילה את אוכלו- סייתה המדינה, בעקבות החלטה היסטורית, שנתקבלה לא בלי עירעורים וספקות. כני- סתם של למעלה מחצי מיליון נפש, רובם מארצות האסלאם ובעיקר מצפון-אפריקה, חוללה שינוי מכריע בהרכב הדמוגרפי וה- חברתי של ישראל והעמידה בפני שורה של בעיות קליטה חמורות—כלכליות, תר- בותיות, חברתיות ואחרות. זהו סיפורו של אפוס חברתי גדול, שחרף הפתרים הרש- מיים שנקשרו לו רחוק היה מן המציאות היומיומית במידה שחומריתה ניפרת דווקא בימינו, כתום עשרים שנה לערך. "יישוב" ותיק, שעת-הזה עברה עליו מלחמה קשה וחלקו מורכב אף הוא אנשים שהגיעו לאחר מלחמת-העולם; ביורוקרטיה ממשלתית חד- שה, האמונה לשמור על מקורות העצמה הפוליטיים; מסורת של קליטה מפלגתית כדרך בדוקה ביותר לגיוס מצביעים; הת-

לפני דן גלעדי עמדה מוסכמה היסטורית מורשת והוא הצליח להפריכה ולהעניק למציאות ה"יישובית" בתקופה הנדונה ממד חדש, תואם יותר את העובדות ומוחשי למדי, על אף חסרונם של נתונים בתחום חברתי והתרבותי, הפוגם בשלמות הת- מונה. גלעדי בדק את תקופת "העליה הרבי- עית" מתוך שלש מגמות עיקריות: (א) לבחון את הרכבה הסוציאלי של "עליה" זו; (ב) לבחון את שרשי המשבר הכלכלי שהביאה עמה (1926/7) ולבדוק את ההנ- חה המקובלת כי "העליה הרביעית" היתה כשלון ציוני חרוץ; (ג) לעמוד על ההשפ- עות המכריעות שהיו לה על המבנה החבר- תי והכלכלי ועל דפוסי הפעילות הפוליטיים והתגובות האידיאולוגיות בחברה ה"יישו- בית". גלעדי עושה מלאכה חשובה של ניתוח מוסכמות ומוכיח כי, במונחים כל- כליים "טהורים", תרם ההון הפרטי לצ- מיחה הכלכלית של המשק ה"יישובי" הר- בה יותר מן ההון ה"לאומי"-הציבורי. על רקע זה דווקא מזדקרת תופעת חולשתו הפו- ליטית של ההון הפרטי לעומת עצמתן הפו- ליטית של מפלגות הפועלים, שינקו מן ההון ה"לאומי" (גלעדי אינו מביא נתונים על הצבר ההון-העצמי של ההסתדרות, אך בתקופה הנדונה לא היה הצבר כזה כלל למעשה). לא פחות מכך נמצא כאן הסבר לאחת התופעות המרכזיות והקובעות בתול- דות ה"יישוב" (והמדינה); רכישת הגמוניה פוליטית על-ידי מפלגות הפועלים, ובראשן "אחדות העבודה" ואחריה מפא"י (1930), שהתגבשה והתממשה דווקא תוך כדי "הע- ליה הרביעית". לפחות הסבר אחד לכך הוא הרכבה חברתי של "העליה הרבי- עית". הנתונים שמביא גלעדי מוכיחים כי רק הגל הראשון של "העליה" הפולנית היה מורכב עולים בעלי הון ועיר המחפש השקעה קלה שעה שערכו הריאלי יורד והולך ואינו מספיק לתנאי הארץ. בכללה היתה "העליה הרביעית" דומה בהרכבה החברתי ל"עליה השלישית". זו האחרונה, אגב, כללה לא מעט בעלי-הון שהצטרפו ל"בורגנות" הארצישראלית, ואילו "העליה

* אברהם שטרנברג: בהיקלט עם; הקי- בוך המאוחד, 1973; 180 עמ'.

שזרם לארץ-ישראל בתקופת המנדט ואת כספי המגביות, המלוות והשילומים שזרמו אליה מאז קום המדינה; הללו סיפקו את חומר-הדלק הבסיסי של הצמיחה הכלכלית. התלות המכרעת בזרימה שוטפת של ההון ובמקורותיו הטביעה חותם עמוק ובלתי-נמחה על הפוליטיקה ה"יישובית" ועל האי-דיאלוגיה ה"יישובית", ולא פחות מכך על המדיניות, האידיאולוגיה והמשטר הכלכלי של מדינת-ישראל. ההון, שבדרך-כלל זרם בלי התחשבות בגורם הרווחיות ולא כהון-השקעה פינאנסי המחפש רווחים מהירים, איפשר ל"יישוב" להתגבר על קשיים אוב-ייקטיבים גדולים, כגון היעדרו של שוק פנימי גדול ומשטר כלכלי מנדטורי שהטיל הגבלות של מכסים, מטבע ומיסוי על הכל-כלה ה"יישובית". זרימת ההון הונעה על-ידי גורמים שמחוץ לכלכלה. הגידול הדמו-גרפי כתוצאה מהגירה הרחיב את השוק

נכרות והסתגרות—כל אלה קיבלו אז את פניה של "עליה" לא-סלקטיבית, חסרת מוטיבציה חלוצית או לאומית, משפחות גדולות ועניות, קצתן משרידי היהדות האי-רופית וקצתן מארצות המוגדרות כ"בלתי-מפותחות". אין לשכוח גם את תקופת המחסור והצנע ואת מיעוט המשאבים החמ-ריים.

ד"ר שטרנברג אינו מתעלם מן הסיבות שהצמיחו את הקשיים, אך ניכר בו שעודו דואב על היחס הקר שזכו לו ה"עולים" במחנות, מחנות שהיו עולם סגור של סבל ובדידות. הוא מתאר כמה מן העובדים המר-כזיים של השירות הרפואי, שראו בעבודתם שליחות אנושית וייעוד לאומי, ומעמידם לעומת פקידי המשרדים, עד שהוא נמצא פוער תהום בין ה"מתנדב" לבין "ממלא-התפקיד", ובסופו של חשבון בין "חלוציות" ל"ממלכתיות". שורותיו ספוגות געגועים על תורה-זהב של ה"חלוציות". אגב כך מתעלם הכותב מן העובדות שמביא הוא עצמו באשר לחלקם הדל של ארגונים וולונטאריים בקליטת העליה.

חידת הצמיחה הכלכלית

הדגם של הכלכלה הישראלית הוא דגם יחיד-במינו בעידן החדש: תהליך של צמי-חה כלכלית המעביר בתוך יובל-שנים ארץ תת-מפותחת לדרגה של משק תעשייתי וטכ-נולוגי תוך כדי קליטתה של הגירה רחבת-ממדים. המפתח לחידה כלכלית זו הוא באיכות האנושית של אוכלוסיית ההגירה, ובמידה לא מעטה גם במוטיבציה האידיאית והנפשית של תהליך הקליטה וההתערות בארץ. אך מפתח זה אין די בו לפתרון החידה של הצמיחה הכלכלית בארץ-ישראל המנדטורית ובמדינת-ישראל. יש להוסיף עליו את ההון—בין הציבורי ובין הפרטי—

* דוד הורוביץ: חידת הצמיחה הכלכלית / מחקר הדוגמה הישראלית; עברית: יוחנן עומרי; ספרית פועלים / ספרי דעת זמננו, 1973; 155 עמ'.

	ספרים חדשים בהוצאת דביר
8.90	ויליאם פוקנר הדב — הראשונים
8.90	א.ת.א. הופמן האחוזה העלמה דה סקודרי
11.—	ק.ג. יונג האני והלא מודע
11.—	ק.ג. יונג הפסיכולוגיה של הלא מודע
	בכל חנויות הספרים

העובד (והלא-עובד) על-ידי שהיא מעניקה לו אפשרות ממשית ואפקטיבית—דווקא מ־שום שאין זו כלכלה קומוניסטית—להיאבק על שיפור רמת-חיי המתבטאת בשכר ריא־לי, שירותים חברתיים וכו'.

ד"ר גיורא לוטן, בעבר מנהלו של המוסד־לביטוח־לאומי, סבור כי מדינת־הרווחה היא אידיאל רצוי שהחברה הישראלית נמצאת באמצע הדרך למימושו. לצערי, אין זה ברור מתוך ספרו איך מצטיירת לו המערכה הכו־ללת והשלמה של מדינת־הרווחה, מה המכ־שולים הניצבים בדרכה של החברה הישר־אלית אל מטרה זו. אין גם התיחסות לשאלה המכרעת אם כינונה של מדינת־הרווחה "מוש־למת" יהיה אמנם פתרון מוחלט לשאלות של מצוקה, פער, אי־שוויון, ניצול כוח־עבודה וכו'. כלומר: חסרה התיחסות בקר־תית לדגם של מדינת־הרווחה, למצע שלה ולמתנגדיה מן האגף השמרני ומן המחנה הסוציאלי־מארקסיסטי.

ספרו של ד"ר לוטן, שעת־הזה ראה אור, ודאי נמסר לדפוס לפני זמן־מה, שאם לא כן קשה להבין איך לא ניכרים בו רישומיה של התמורה רבת־המשמעות בגישתה של המדי־ניות הסוציאליט הישראלית ובתהודתה הצי־בורית הרחבה מאז 1970. ספרו של ד"ר לוטן מציע—וכאן ערכו ותועלתו—סקירה מקפת ושלמה של יסודות המדיניות הסוצי־אלית במדינת־ישראל אגב נקיטת עמדה כלפי הקיים וכלפי הצריך להתרחש. אכן, השינוי הבולט ביותר בתחום המדיניות ה־חברתית במדינת־ישראל היה אולי המעבר מאידיאולוגיה סוציאליט למדיניות סוציא־לית הדרגתית, פראגמטית, ממשית, ששלמה את לבה בעיקר לפועל המאורגן וזיפתה אותו בשלל רציני של הישגים סוציאליים־כלכליים. המדיניות הסוציאליט בישראל צ־ריכה היתה להתגבר על מוטיבציות אידי־אולוגיות, שרידים של פוריטאניות חבר־תית, הגירה המונית מהירה, שאיפה לצמיחה כלכלית מואצת ותקציב דל לשירותים סו־ציאליים כדי להתקדם מאז שלהי שנות ה־50 ועד היום ממדיניות־סעד למדיניות של רווחה.

הפנימי ואת התשתית האנושית, אך יותר מכל יכלה האוכלוסיה להשקיע הון במא־מצי־פיתוח ותהליכי־צמיחה תוך חתירה לרמת־חיים גבוהה הרבה יותר מן המקו־בלת בארצות שכנות.

כמו בספרים הקודמים של דוד הורוביץ ובמאמריו, בעיקר מאז סיים את תפקידו כנגיד בנק־ישראל, הריהו אופטימי באשר לרמת־החיים של כל מיגורי האוכלוסיה בארץ וסבור כי "אם ל־96% מהמשפחות יש מקורים חשמליים... קשה לראות בהם אביונים" וכי כסי־העוני בחברה הישרא־לית הולכים ומצטמקים. כן סבור הוא כי מדיניות ממשלתית מכוונת בין 1967 ל־1971 הביאה להפחתת הפער החברתי והכלכלי בין חלקי האוכלוסיה השונים.

אם גם נותן ד. הורוביץ תשובות ברורות וממצות בהחלט לחידת הצמיחה הכלכלית, קשה לומר כי השיב תשובות שלמות ומספ־קות על השאלה איך השפיעו תהליכי הצמי־חה ומקורותיה על דפוסי החברה הישראלית ועל מבנה המשטר במדינת ישראל; ספק גם אם נתן בידינו תיאור שלם של תהליכי הגי־דול והצמיחה עצמם.

בדרך למדינת־הרווחה

מדינת־הרווחה היא דגם של הסדר חברתי חדש שתכניתו עלתה רק בראשית שנות ה־40 של המאה. תכנית בווריג' הציעה רק שני יסודות של המערכת הכוללנית. מובן אפוא כי "מדינת־הרווחה" עדיין איננה דגם חבר־תי־ממלכתי מצוי כי אם רצוי, שמספר לא מבוטל של מדינות הדמוקרטיה המערביות חותרות בקצב זה או אחר להגשמתו מתוך אמונה שמדינת־הרווחה היא המסוגלת לשמר את חירויות הפרט עם הקנין הפרטי (יחד עם צורות הקנין האחרות) ובתוך כך גם לשפר במידה ממשית את תנאי־חיי של האדם

* גיורא לוטן: בדרך למדינת הרווחה/מדי־ניות סוציאליט בישראל בשנות ה־70; עם עובד/ספרית אפקים, 1973; 204 עמ'.

שנים, מסביר צבי יאיר: יום ולילה, שמש וירח, הר ובקעה, איש ואשה. בדרך הגיל ילכו שנים—רק בנתיב הסבל יילך ההולך לבדו...

האמונה אינה אפוא מקור של שמחה, כרגיל אצל מאמינים. הסיבה היא אולי חוויית השואה היהודית, שהמחבר עמד בה אך אינו חושף אותה בשיריו אלא ברמזים סמויים. ב"שיר פשוט", למשל, מתוודה המשורר שכאשר אלוהים היה אתו, רחקו ממנו הרעות. הבורא חפף עליו והרעות שנדחקו פשוט לא יכלו להגיע אליו. אך, כאשר "רחקת ממני / באו עלי / הרעות / וניצבו כמו הרים / ביני ובינך". כך מסביר מאמין גדול את "הסתרה הפנים" בימי השואה, כי דרכם של מאמינים לא מעטים שהתלבטו בשאלה זו.

יש בקובץ שירים שחסר בהם המוטיב הדתי, והם שירי הגות ונוף. בכל שיר גנוזה מחשבה או חוויה וההבעה קצרה, כמעט אין בה מלים מיותרות. הצימצום הוא כלי מחזיק ברכה לצבי יאיר, כפי שהוא מסביר בשירו "המשורר בעירו". אין רצונו לבוא בקהל מחרפיו ומהלליו, ואדירי-חפצו להיות רואה ואינו נראה ולהשמיע דברו ממחבואים. אך אם יזדמן בקהל יצטרף למקהלה, בין שתהיה מנאצת ובין שתהיה משבחת...

"הוצאות הדרך" הוא שיר נלבב וקטן, הרומז שדרכו של אדם אל מטרותיו עולה לו ביוקר. הוא מבזבז עליה את הוצאות הדרך, ובהגיעו אל שיא שאיפתו הוא עומד ככלי ריק ועלוב.

י.ב.

הר הבית בידינו

"הר הבית בידינו!" (הנוסח המקורי של המברק היה דווקא "הר הבית בידי") הוא

* 'הר הבית בידינו!' / קרבות הצנחנים בירושלים במלחמת ששת הימים; תחקיר ותיאור קרבות; אלוף מוטה גור; עורך: אל"מ גרשון ריבלין; הוצאת מערכות, תשל"ד (אוקטובר 1973); 367 עמ'.

הספר עצמו נחלק לשלושה חלקים. בראשון מציג ד"ר לוטן הגדרות כלליות ונתוני רקע למדיניות הסוציאלית בעולם ובישראל; בשני הוא מתאר את תחום יחסי-העבודה וחוקת-העבודה במדינת-ישראל; ואילו בשלישי הוא סוקר את מצבם ומעמדם של השירותים הסוציאליים במדינת-ישראל ומציע קווים כלליים (כלליים מדי, כמדומה) לעיצובה של מדיניות סוציאלית בעתיד.

ש.י.

מראש צורים

שיריו של צבי יאיר הם שירי אמונה, הנוכחים עים מ"גון נפשו", כווידויו של המשורר בשש משורותיו בלבד: "מעצבון האדמה—/ הפרי המשמח. / מעצב אדם—/ הילד הצור הל/ מיגון נפשי—שירי מתרונן". אף-על-פי-כן מכוחה של האמונה מתרחבת משמעותו של היגון וחובקת שמיים וארץ. יריעותיה של השירה רחבות וגדולות וניכרת בהן השפעתו של ר' שלמה אבן-גבירול. אך השפעה זו מעוכלת בכוח הכשרון, המוצא דרכו בהבעה פשוטה ותמה, ולפעמים קרובות היא גם זכה וצלולה בהגותה ובליריקה שלה. נדמה ש-המשורר מעלה בקלות את בנות השיר והמלים מתנגנות לו מאליהן; והסגנון מלא מוזיקה, ובשירים רבים עושה רושם ביותר יסוד הניגון, שבא מעולם החסידות.

אמונתו של צבי יאיר קוסמית, ומלוא תבל מקומה. הוא מכריז על עצמו בשירו "אני ואתה" כי הוא גרגיר, ואילו ה"אתה" העומד מולו הוא "איום" מלשון "שדי איום ונורא". העימות, או הצימוד, הוא בבדידות. כאשר האדם בודד, אובד, נשכח מלב, ואין שואל, אין מבקש, אין קורא ואין דורש, רק אז באה התחושה של "אני ואתה"—אני לא-כלום, ואתה הכל—והשפע של "אתה" מוציא את האדם מבדידותו ומיגונו. הכל בעולם

* צבי יאיר: מראש צורים (שירים); הקדמה מאת דב סדן; הוצאת "עקד", 1973; 282 עמ'.

אחדים (בהם יורם קניוק על דפי "דבר" ב- חודש פברואר), יש מה לבקר בספר זה, אף בלי להיתפס דווקא להידורו החיצוני.

שנים היו חמרי-הגלם ההיסטוריים של המחבר: יומן המח"ט, שנכתב במהלך הקרב, ומאות תחקירים מפורטים שנערכו אחרי המלחמה לאנשי הגדודים. התוצאה הרצויה צריכה היתה להיות שיחזור מהלכיו של הקרב בצורה מפורטת ו"מקצועית". "חווית הקרב" כבר זכתה לביטוי בספר-החטיבה, "שער האריות", ודומה כי המח"ט חייב היה לדלל כל ענין שאינו קשור במהלכי הקרב ממש. ההיצמדות המרובה לעדויות מהימנות יוצרת הרגשה של מבוכה. יש כאן שילוב של יסודות שאינם עולים יפה בקנה אחד, ורוחב היריעה וגדישותה מפריעים להבנת המהלכים ולעיקוב אחריהם. היצר הדוחק לשוות לספור תכונה של 'ספרותיות' הוא בעוכריו. הרצון להגיש לקורא תיאור מהימן, נקי מסייגים ולופים וטעויות מסוגים שונים, אינו חייב להוליד ספר רחב-יריעה; דומה כי לצורך זה די היה בשורה של מאמרים רציניים ומפורטים ב"מערכות", למשל, כדי להפיק את הלקחים הצבאיים המתבקשים מן הקרב על ירושלים, ותיקוני-עובדות שבספר זה הולכים כיום לטמיון ביער הגדול והסבוך של התיאור על פרטי-פרטיו. אין גם לשכוח את מעמדו של הכותב. אמנם מובלעות פה-יחשם הערות בקרתיות, אך אין ניתוח צבאי של מהלכי הקרב שאחריו התנהלו גם בצינעה רבה—ויכוחים אחדים במישור הצבאי ה"טאקטי ה"טהור", ומובן שהמחבר לא יכול היה לעבור גם לניתוח הרקע הפוליטי ה"קונקרטי, הנשאר תחמו של ההיסטוריון. לכן מופרך אפוא בעינינו המאמץ, שהוא מיותר מלכתחילה.

בדיעבד, מכל-מקום, יכול הקורא למצוא בספר את התיאור המימן והמוסמך ביותר של פרטי הקרב מרחוב לרחוב, מתעלה לתעלה ומסימטה לסימטה בירושלים. שיאה הדראמטי של מלחמת-67 איננו מתגמד גם אחרי מערכה קשה ועקובה-מדם יותר ממנה. **ב.ט.**

סיפור כיבושה של מזרח ירושלים על-ידי חטיבה של צנחני מילואים בפיקודו של המח"ט מרדכי (מוטה) גור. איסוף החומר והכתיבה נמשכו זמן רב וגרם מזלו של הספר שייצא לשוק אחרי מלחמת-אוקטובר. לא מעטים מן הנזכרים בדפי ספר זה נהרגו במהלך המלחמה האחרונה, בעת הקרבות על חציית התעלה והרחבת ה"מאחז" הישראלי ממערב לתעלת סואץ, ועובדה זו משווה ל-ספר ממד טראגי עמוק, אך מזלו הביש של הספר גרם שסיפורו של נצחון דראמטי הופיע בדפוס בעקבות דבר שאפשר לכנותו בזהירות אי-הצלחה צבאית ולאחר שנקלעה ה"תודעה הישראלית ממרומי הבטחון-העצמי ונחיתות-הדעת אל מעמקי דיכודך וספק. כך אירע שכבר זכה הספר לבקרות קטלניות ששפכו עליו זעם שאין הוא ראוי לו ונטפלו לזוטות.

המלחמה על ירושלים כבר תוארה וסוקרה בשלושה ספרים. התודעה ההיסטורית של ה"מלחמה הזאת, האופי האינטנסיבי של הלחימה בשטח בנוי בפרק-זמן קצר ובהול—ומה עוד מלחמה על ירושלים העתיקה, עתירת הסמלים והיוקרה—היא שהמריצה את חטיבת הצנחנים לבקש להנציח את הלחימה בשני ספרים. אחד מהם, "שער האריות", היה שיח-זור סובייקטיבי מנקודת-מבט בלתי-מבוקרת של חיילי החטיבה, ואילו השני מבקש להיות שיחזור אובייקטיבי מהימן של מהלכי הקרב. אי-אפשר לנזוף במח"ט שעשה מאמץ ניכר בתיחקור ושיחזור שעה שקרבות 1948 בירושלים עדיין לא שוחזרו באותה מידה של מהימנות, ועוד פחות מכך אפשר להאשימו בביטול-זמנם של חיילי החטיבה; תיחקורים מפורטים מעין אלה הם חלק משיגרה (נחור צה!) של כל קרב שהסתיים.

קיצורו של דבר, יש לבחון את ספרו של מוטה גור לא רק לאורה של מלחמת-אוקטובר, ויש להניח שכעבור זמן ישמש תעודה היסטורית מוסמכת ומסמך צבאי מאלף. שנות דור או אף יותר תחלופנה עד שיתכן לשחזר כך קרבות מן המערכה האחרונה. אם כן, בלי להתאנות אל הספר כמו שעשו

שירי יעקב בסר

העיקר בשיריו של יעקב בסר הם המשפטים המתמשכים, המביעים חוויות מאו־פקות וכבושות, הנחנקות באיבן כביכול. ההבעה קצרה וברוב השירים שורות מעטות, נער יספרן. הליריקה ציורית ביותר וגונה סוריאליסטי, וכל רישומה מאבק שבין תודעה פנימית לבין פריצה החוצה. בתוך התודעה מצויות דמויות קרובות של בני־משפחה, אם ובן ובת, ולפעמים קרובות דברי השיר מוסבים אליהן. קרבה זו הרבה זרות יש בה והרבה ניפור: "מי קורא בשמי? / בני מתוך ידי מביט לכיוון אחר / בתי לא יודעת אם / על ברכ שמאלי או ימיני תשב / היא חגה סביבי חוגי פרפר".

בשירים רבים יש הלך־רוח ויש מצבי־רוח, "כי הזמן / שלא כאילו, משיר את המקרים, / המגעים באים והולכים כמו מים ממים. / והאנשים / נוגעים זה בזה / בגעועים מקריים. ומפרים, שלא כמים / מושיטים ידיים קרות". המקרים משתלשלים זה מזה "כמו מים ממים", כל מגעי האנשים אינם מכוונים, ואין פלא אפוא שהם "מושיטים ידיים קרות" זה לזה.

דומה, המשורר אף הוא מושיט לקורא "ידיים קרות". הרבה דימויים מכוונים לכך: הכוכבים המכוונים יריקות דם או אש; מעי־לים של דשא; עלה אלון מרחף ברוח; כוויות־קור ביד, ויונים לבנות המתפחמות לעורבים. הקרירות אינה מקרית; הריהי אחד הרכיבים בשירתו של יעקב בסר. אך יש ושחר יעלה על עיר־ההולדת מבעד לחלונות קרועים; אם רצה אל הנהר הקפוא; האב, שהוא כעוף ירוי, נושא אותו "כמו היה עוף הנדודים, והוא, הקן הנע־ובד שלו". יש תחושת קשר בין השלג, הכפור, הלחם, ושומן־הדובים וברק נחו־שת־האי־קונין... ו"המולדת" נגררת אחריו: "עתים היא מקדימה ועוברת אותי, עתים אני רץ לפני ומאבד אותה".

ירושלים ומלכות

עלי להודות: כאשר אני מחזיקה, שוב ושוב, בספרי־שירה שעניינם ירושלים דומה עלי כאילו לפני נסיון נוסף להעפיל אל פסגה שראשה בשמיים. אילו, לפחות, הסתפקנו בכברת הדרך, במעלה־ההר, במעט שאפשר להעפיל אליו. אולם—כל משורר וירושלים שלו. וירושלים נשאת של כולם ושל עצמה.

דליה בן־דוד מקדישה את ספרה לנופלים במערכות ישראל. למעשה, רואה היא את ירושלים ספוגת דם "בחוריך היפים", ואילו כך, רק כך, ראתה את ירושלים שלה ומיצתה תחושה זו, אפשר היתה אומרת דבר אחר, נוסף, מיוחד לירושלים שלה. אלא שהשירים הקצרים והמפויטים מזכירים סגנון מליצי של ימים אחרים, של געועים המושפעים ממשוררי ימי־הביניים ואחרים: "ארזי לבנון / מעולפי תרשישים וזהב / יפזו עיניהם השוחקות". וכן "הפרחה הגפן / הנצו הרימונים"—מה שכבר נאמר, וייאמר לדורי־דורות, ואין הכרח לשבצו, על אף יפיו, אלא בהקשר חדש או במשמעות חדשה. יש בשירים אוירה מסוימת של זוהר, של אגדה, לפחות בדרך הביטוי ובהרפבי השור־רות ("עופות פליאים—מלב המים / ושוש־נים של אור"), אפילו אסתטיקה לשונית ותמונתית שהיא נעימה לרגעים אך מאכזבת בסיפומה התכני. אולי אפשר לראות בשירים אלה תמונות עדינות של נחושת וזהב, מרו־קעות ומקושטות, אלא שהם נופלים על פניהם במבחן המשמעות והקישוט הופך תפ־אורה נטולת מישור חיצוני, מובלט של ההתרחשות עצמה.

השיר על לאה גולדברג, כמו השיר־ספק־שיר על גבעת־התחמושת, אינם עולים על רמתו של יומן אישי, זכרונות שאין בהם ייחוד מחוץ לתחושה הסובייקטיבית הכנה של הכותבת.

צ.ג.

* דליה בן־דוד: ירושלים ומלכות (שירים); ללא שם הוצאת־ספרים, תאריך ומקום; 24 עמ'.

* יעקב בסר: שדה סקולה (שירים); ספ־רית פועלים, 1973; 90 עמ'.

ישראל לפני הרבה שנים. כולל הוא בו גם רשמי מסע ברוסיה ובפולין שערך לפני עשר שנים. יבלונקה היה איש פועלי-ציון שמאל ובשעתו עמד להיות מגורש מן הארץ על-ידי שלטונות המנדט בעוון השקפותיו הקומוניסטיות כביכול. דעותיו השמאלניות לא השתנו, והמחבר גאה בכך.

פחות מכך רשאי הוא להתגאות בספרו, המלא יומרות ספרותיות. אילו הסתפק יב-לונקה בכתיבה ממואריסטית על רקע מציי-אזתה של הארץ בשנות ה-30 אולי היה מגיע להישג ספרותי כלשהו. אך מכיון שכל כתיבתו היתה, כנראה, לשם יצירה, לא עלה חפצו בידו. ערפל כבר עוטה את התיאורים העובדתיים, וכדי להסבירם מרבה המחבר בהשתפכות-הנפש.

באחד המקומות המתארים את המסע בארצות מסך-הברזל מעיד המחבר על עצמו ועל חבריו אנשי הקיבוץ, "שהוא בית-הספר לחיים", שיש להם ראייה בלתי-מסולפת. ראייה זו "היא תוצאת חיינו הקולקטיביים הרעיוניים, המוארים תמיד בזרקור חזק של ניתוח ושיפוט. עשרות שנים הושחזו חושינו ומבחינים אנו יותר מאחרים... אנו נוסעים לברית-המועצות ולפולין. יצאנו לדרך, כי לא בנקל מוותר אדם על השקפות פוליטיות ודרכי-חיים אותן סיגל ואימץ לו מימי נעוריו עד היום הזה. אמנם יש וברבות ה-ימים מקלפים אנו מספר קליפות מהבצל החלק והיפה, שתפח מעט, ומזילים דמעה בעת הקילוף". אלתר יבלונקה רק מכריז על קילוף הקליפות, ואולי גם מזיל הוא דמעה, אך לכדי קילוף קליפות אינו מגיע. בתומתו הוא מחזיק בחינת "צדיק באמונתו יחיה".

י.פ.

הדי שזאה בוקעים מן השירים. מוטיב האפר יורד ועולה. "מי תוקע פרצוף אדום בצל כסות העגלה, אומר: יהודי, מה? יש עוד יהודים, מה?" השפה שמדברים בה בחלום ואין בה מלים. יש רק מובנים. האח הקטן עדיין אינו בוכה, אבל בכה יבכה. כשיגדל יבכה יותר... וכשכל אוהבי הלב מפנים לך עורף, אתה מוריד חיוך של ביטול, אך מסתובב, בעיקולו של רחוב, לראות אם העוקבים אחריך איבדו את עק-בותיך. כך החיוך סר מן הפה, וכך חוזרים הדי השמדה וחורבן מחוויותיו של המשורר אל לב הקורא. "אגרופים עצבניים" קרוי המדור הפותח בסתיו '39, שבישר לעולם את המלחמה ואת ההרג, ומסתיים ב"האנס פרידריך הבן" המוקדש ל"צלפי באוואריה" 1972.

בשירי "שדה סקולה" עולים נופים ישר-אליים מן העבר ומן ההווה. עם זאת, אין מנוס מן העבר; העצב גובר, והשמחה היחידה היא התקוה. בחורף מתנק המפור פחדים בחדר, בקיץ נתלה השקט כמו לשון כלב יגע, והירח הנבלע בים שוקט על גרגרי החול בשערו של מת, ובירושלים מהלכת אשה ערביה שפולה בשחור—"אשה בשחור כמו שתי עיניים". ברמת-הגולן בא המגע עם האדמה הסקולה, שהטרקטור מנסה להכשירה לפלחה.

בהן שלי

אלתר יבלונקה, חבר קיבוץ עין-השופט, מעלה בספרו חוויות מימיו הראשונים בארץ

* אלתר יבלונקה; בהן שלי; הוצאת "אור" בסיוע קרן נשיא המדינה וקיבוץ עין-השופט, 1973; 186 עמ'.

המשתתפים בחוברת

אבונוס, מגדולי השירה הערבית הקלאסית, הצטיין בעיקר בשירי יין ואהבה, ושירי היין שלו אף השפיעו על שיריין בשירה העברית בתקופת ספרד. אבונוס חי בחצרותיהם של הארון אל-רשיד ובנו, אל-מאמון, ומת לערך ב-814. יצחק אורן מופר היטב לקוראינו. פטר אלמן הוא היסטוריון ומשפטן, יליד אנגליה, היושב בארצנו מאז 1964. במסגרת הפירסומים של משרד-המשפטים הופיע חיבור מקיף שלו על חצי-האי סיני מבחינת החוק הבינלאומי. אורציון ברטנא, יליד 1949, מפרסם זו פעם ראשונה משיריו ב"קשת". קובץ שיריו הראשון, "לכל אילן שמיים", יצא ב-1967, וקובץ נוסף קרוב להופיע. הוא משמש כיום מרצה בחוג לספרות עברית באוניברסיטת תל-אביב. חנה בת-שחר, ירושלמית בת 29 ואם לארבעה ילדים, מפרסמת זו פעם ראשונה מסיפוריה. יאירה גינוסר מפרסמת לעתים מזומנות משיריה ב"קשת". ויקטוריה גרוס, חיפאית, משמשת בהוראת ספרות בבי"ס תיכון ובסמינר "ארנים". לדבורה דימנט זהו פירסום- בכורה של שיריה ב"קשת". חדוה הר כבי מצפה עתה להופעת קובץ-שיריה הראשון. דברים משלה נדפסו ב"קשת" נט. אריה יודפת מופר לקוראים כמזרחן וסובייטולוג. בהוצאת "כתר" הופיע לא מכבר (באנגלית) ספרו על המזרח התיכון בעיניים סובייטיות. הסיפור הקצר "חליל-הקסמים" היה פירסומו האחרון של ברוך נאדל ב"קשת" (ר' חוברת סא). רוני סומק מפרסם משיריו ב"קשת" לעתים מזומנות. לאריסה סיל-ניצקי, כלכלנית על-פי מקצועה, היא ילידת אודיסה, חניכת מוסקבה, תושבת פראג עד 1968, ומאז בישראל. בוועידת בראטיסלאבה המפורסמת היתה כלולה בצוות-התורגמנים של המשלחת הצ'כית. אלישע פורת כבר פירסם משיריו ב"קשת". את תקופת גיוסו במל-חמה עשה בחזית-הצפון, ועדים שיריו המתפרסמים פה הפעם. סילביה פלאת, משוררת אמריקאית-בריטית (63—1932), ישבה עד 1955 בבוסטון ואחרי-כן באה לקולג' לנשים בקמברידג', שם פגשה במשורר האנגלי טד יוז ונישאה לו. פירסמה שני קבצי-שירה ורומן אחד. בניציפר מפרסם זה זמן-מה משיריו ב"קשת". ד"ר אהרן קלימן משמש עתה מרצה בכיר למדע-המדינה באוניברסיטת תל-אביב. סיים את עבודת-הדוקטורט שלו באוניברסיטת ג'ון הופקינס ב-1969 ונמצא מאז בארץ-ישראל. ב-1970 ראו אור שני ספריו, האחד על "רוסיה הסובייטית והמזרח התיכון" והשני על "יסודות המדיניות הבריטית בעולם הערבי".

התצלום שבעטיפת חוברת זו צולם בימי הקרבות בחזית הדרום על-ידי מיכה ברעם.
עיצוב העטיפה: גדאולמן.

הוצאת נוסדה בע"מ

דרך ז'בוטינסקי 21, רמת-גן

המחברות של יוחנן שלאכט

מאת אברהם הפנר

בשש מחברות, המורכבות מהאלוצינאציות, וידויים, מכתבים, דברי פילוסופיה ויצירות "ספרותיות" אחרות, נפרש עולמו הפנטסטי של חולה-נפש, בתהליך העובר עליו מן ההתפוררות הגמורה אל השיקום הפנימי. יוצא לאור ב"ספרית מקור" בשיתוף עם אגודת הסופרים.

בדרך שקפצה פתאום

מאת גד אביאסף

שירים שהם מעין יומן דרכים פנימי מאת מדען בכיר במקצועו — פרי דו־שיח עם הסובב אותו שעה שעשה במסע לימודים בארצות שונות, והוא עסוק בנושאים מדעיים הרחוקים לכאורה מרחק רב מעולם השירה והספרות. יוצא לאור ב"ספרית מקור" בשיתוף עם אגודת הסופרים.

משה ויעודו של עם ישראל

מאת אנדרה נהר

מצרפתית : יוסף נדבה

המחבר, הוגה דעות מעמיק ובעל סגנון מבריק, שבספריו הרבים על מהות היהדות וההיסטוריה היהודית קנה לו שם-עולם, מעלה בספרו זה מסכת רבת-השראה על האיש משה ומושגי היסוד שבתורת ישראל.

העולם העתיק

כרך ב

מאת ו. א. קולדוויל ומ. פ. גיילס

עברית : נפתלי גולן

כרך זה פותח בתרבות אתונה ועד לקץ האימפריה הרומאית במערב. 14 מפות וביבליוגרפיה נרחבת.

בסידרת ספרי חינוך

- הכיתה הפתוחה הרברט קול
- מכתב למורה תלמידי בי"ס בארביאנה
- ביטול בית הספר איוואן איליץ'
- המשפחה החפשית פול וג'ין ריטר
- כיצד נכשלים ילדים ג'ון הולט
- חינוך ואכסטזה ג'ורג' ליאונרד

עם הספר

רח' ביאליק 9, טל. 53040, ת"א

מיכאל יזהר
ארצות-הברית והמזרח התיכון

ת. ה. קאר
יחסים בינלאומיים בין שתי מלחמות-העולם

ליאונרד שפירא
תולדות המפלגה הקומוניסטית

פאלוצי הורוואט
מאו צה-דון

דן אבני-סגרה
היבשת השחורה

יהודה גוטהלף
דעת הקהל והעתונות

שמואל אביצור
חיי יום-יום בארץ-ישראל במאה הי"ט

שמואל ספראי
העליה לרגל בימי הבית השני

י. משורר
מטבעות היהודים בימי הבית השני

הרולד האריס
האתלטיקה היוונית והיהודים

רולאן דה-וו
חיי יום-יום בישראל בימי המקרא (2 כרכים)

סדרת 6 ספרים: חיי יום-יום בעולם העתיק
**מצרים, אשור ובבל, קרת-חדשת, יוון, רומא,
האטרוסקים**

מ. רוסטון (עורך)
העולם השקספירי / שקספיר באספקלריה של ימינו

ספרים חדשים בהוצאת עם עובד

- תפארת — ולדימיר נבוקוב (ב"ספריה לעם")
השועל — ד.ה. לורנס (ב"ספריה לעם")
הכל זורם — ואסילי גרוסמן (ב"ספריה לעם")
ענת הוא הלילה — פ. סקוט פיצג'רלד (ב"ספריה לעם")
יונה מחצר זרה — משה שמיר
רומנטיקה וברי — פרופ' יעקב טלמון
פסיכולוגיה חברתית — מקראה בעריכת ד"ר אהרן בן-עמי
השליח — חייו ומותו של אנצו פרני — רות בונדי (ספרית "אפקים")
יפאן, עצמה ללא פצצה — רובר גיאן (ספרית "אפקים")
עת לספר — דוד הכהן
הר הבית בדינו — מוטה גור

עם עובד, רח' מוזה"ה 22 תל-אביב, טל. 611526, 615881

ו י י ד נ פ ל ד ו נ י ק ו ל ס ו ן י ר ו ש ל י ם

ה נ כ ב י ם

משה פרלמן

סיפור-הגבורה של קומץ יהודים כפריים עזי-נפש שקם נגד
אימפריה אדירה ויכול לה.

תיאורים מסעירים של קרבות המכבים והאסטרטגיה הצבאית שלהם.
תבונתם המדינית של המכבים בסבך התככים והמזימות של מעצמות-
העל של העולם העתיק.

ומעל לכל

שיחזור מרתק — המבוסס על מקורות ראשוניים — של תקופה מרהיבה
בתולדות העם היהודי.

---

256 עמודים על נייר משובח; שפע תמונות בשחור-לבן ובצבע.

קריאה מרתקת וספר-מתנה מהודר

הפצה ראשית: בית-עלים, רח' קרל נטר 3 תל-אביב. המחיר: 32 ל"י

זה עתה הופיע

ההלם

מאת יאיר קוטלר

בספר שיחות עם היילים, מפקדים ומש-
פחות שכולות המתארים את חוויות
המלחמה ואת ההלם שפקד אותם במל-
חמה ואחריה.

בספר גילויים שעדיין לא פורסמו על
ההלם שספגה המדינה עם פרוץ המל-
חמה ועל ההתפכחות לאחריה מנקודת-
מבטם האישית של גיבוריו.

הוצאת שוקן/
ירושלים ותל-אביב

קשת

אפשר עדיין להשיג במספר
מצומצם של טפסים את
חוברת-יובל-ה-15 (ס/קיץ
1973). חוברת עשירית-תוכן
וססגונית במיוחד. 252
עמ'. 10 ל"י. לפנות אל
מנהלת "קשת", רח' ביאליק
9, טל. 53040, ת"א

ספרית פועלים בע"מ

ת"א, רח' אלנבי 73, טל. 611431

יורם קניוק

סוסעץ

הסופר, מחברם של "חימו מלך ירושלים",
"אדם בן כלב", "היורד למעלה", עורך מסע
ספרותי מרתק אל מקורות חייו, אל אפשרויות
האהבה שבין אב לבנו, בין גבר לאשה. רומאן
מקורי שתחילתו בתל-אביב הקטנה והמשכו
בתוך הזמן הכאוב שבו כולנו חיים.

א. ב. יפה

מקבילות בסיפור המודרני

מופאפאן • באבל • המינגוואי •
צ'קוב • גנפין • מקומיפיצ'גראלד •
הוז • ש"י עגנון

שרה לובן-גולדשמיט

בדממות האלה

קובץ שירים הכובשים בטוהרם הלירי : ליי-
ריקה המוחקת את הגבול שבין המלים לבין
הדממות האצורות בהן.

רוסאריו קאסטיאנוס

באלון קאנאן

אחת הסופרות המחוננות בספרות המכסי-
קנית החדשה, מפענחת בחכמה ובעיצוב
אסתטי עדין עולם ילדות רווי מאגיה, פחדים
ואמונות, יצרים גועשים בתוך תרבות עתיקת-
ימים.
המחברת מכהנת כשגרירת מכסיקו בישראל.

עיריית תל-אביב—יפו
מוזיאונים עירוניים בתל-אביב—יפו

קרית "מוזיאון הארץ" רמת-אביב

טלפונים : 415244—415248

מוזיאון הזכוכית

מוזיאון קרמן למטבעות

מוזיאון הקרמיקה

מוזיאון לאתנוגרפיה ולפולקלור

חפירות תל-יקפילה

ביתן נהושתן—מימצאי חפירות תמנע

מוזיאון הכתב

מוזיאון המדע והטכנולוגיה

שעות הביקור : בימים א, ב, ג, ה 10 עד 17 ; ביום ד 10 עד 20 ; ביום ו 10 עד 14 ;
בשבתות ובחגים 10 עד 14.

הפלנטריום ע"ש לפקי

הצגות יומיות : 9, 10.30, 12, פרט לשבתות ולחגים ; ביום ג, גם ב-19.15.

הקרנת סרטי-מדע ביום ג האחרון בכל חודש, בשעה 20.15.

בנק ישראל-אמריקה

לפתוח התעשייה בע"מ

נוסד בשנת 1956

ע"י בנק הפועלים ואמפל

קשת

עד להודעה

: חדשה

חתימה לשנה

24 ל"י

המאזן ליום 31.12.1973 303.9 מיליון ל"י

הון המניות וקרנות 19.9 מיליון ל"י

עולמה החדש, התוסס והמסעיר של הלנה רובינשטיין מבוסס על עקרון פשוט: נשים יפות

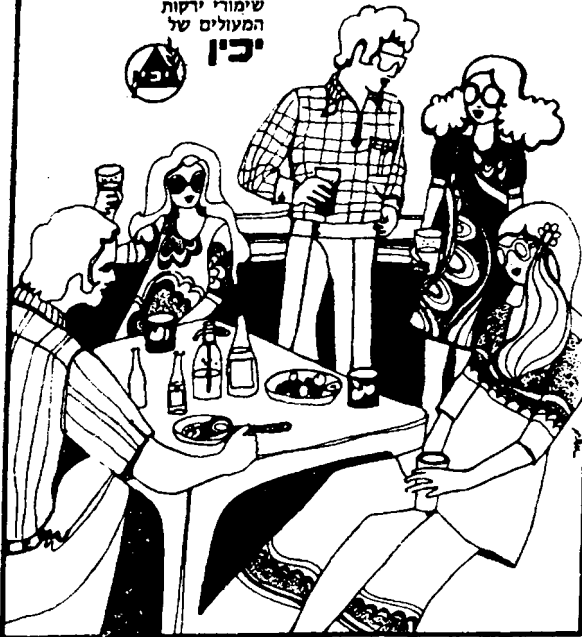
איך הן נראות, איך הן רוצות להיראות.
מי הן ומה הן רוצות להיות.
איך הן הפכו לכה יפות (ועד כמה אנו אוהבים אותן).
אנו מומחים לנשים יפות. אנו יודעים מה דרוש להן כדי להיות יפות.
אנו מיצרים את התכשירים המאפשרים לכל אשה לטפח ולהבליט את יופיה.

הלנה רובינשטיין. היופי בפעולה

תמיד על שולחןך

מיצים ממותקים
משקה קל מהדרים
שימורי פירות
שימורי ירקות
המעולים של

יכין

מפעלי ישראל לחבלים בע"מ

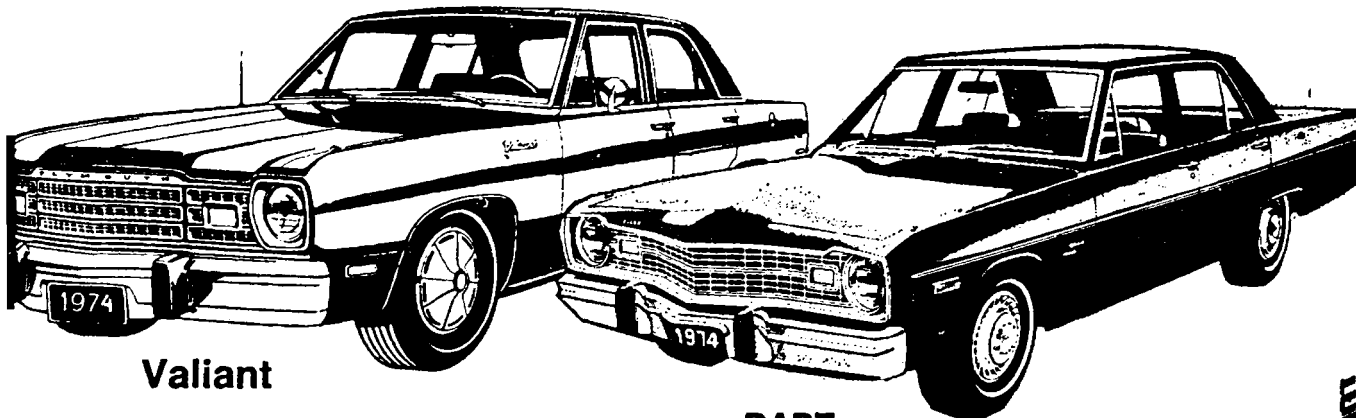
רמת-גן

תעשיות יוטה לישראל בע"מ

בני-ברק

האמריקניות של קרייזלר

CHRYSLER / MADE IN U.S.A

Valiant

DART

המכוניות האמריקניות הנמכרות ביותר בישראל
עליהן אפשר באמת לסמ

בית קרייזלר-מכשירי תנועה

טל. 524475-64 סל. 34115 חיפה: דרך העצמאות 104 סל. 524475-64

**הבידה
לגבר**

גולדסטאר

מעדני חלב

בטעמי תות, מישמש, מוקה

קרמים

בטעמי שוקולד וקפה

תוצרת

טנא'נגה

להשיג יום-יום בסופרמרקטים, שופרסל וחנויות המכולת

ציון

חברה לביטוח בע"מ

כל עסקי ביטוח

תל-אביב, ירושלים, חיפה
ובכל ערי הארץ ומושבותיה

המשרד הראשי:

רח' אלנבי 120, טל. 614711, ת"א

רופאים,

עורכי דין,

אמנים וגומר

כולם גמרו אומר:

אין כביטוח ב-

השנה
חברה ישראלית לביטוח בע"מ

מבטח נאמו

מפגעי הזמן

רובינשטיין ושות' חברה קבלנית בע"מ
מקוה ישראל 8, טל. 622621, תל-אביב

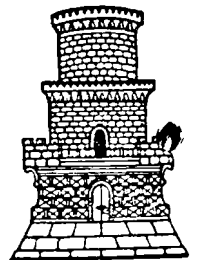
דירות ברמת ביצוע גבוהה
בגדלים שונים

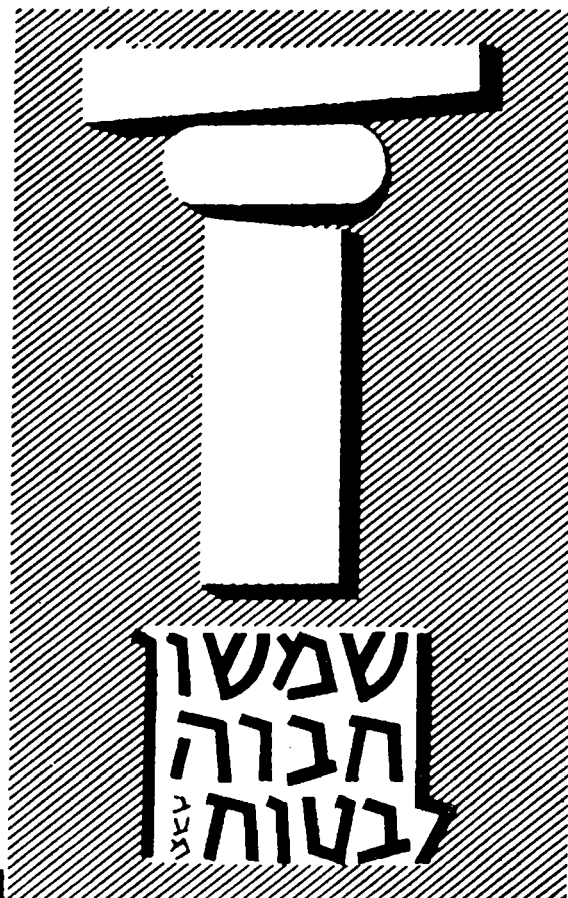
בתים   ירושלים
חולון   תל-אביב

יוקר המחיה עולה...

אבל עם תכנית
ע ת י ד
של נוגדל-בנין
תוכל להנות מתשלום
פרמיה מוקטן
מבלי להפחית מסכום הביטוח
(עד גיל 65)

מגדל-בנין

**חברת הבטוח
הישראלית הראשונה
לבטוח חיים בלבד!**

**מבחר תכניות מגוון – גם לעצמאיים וגם לשכירים
פרמיות נמוכות (לאחר ההזלה בספטמבר 1971)
תנאים נוחים, שרות אישי
פנו ליועצים לביטוח-חיים של "שמעון"**

המשרד הראשי: ת"א, רח' מונטיפיורי 27, טל. 625225 ת.ד. 29277
סניפים: ירושלים – רח' הסורג 2, בנין גד, טל. 222271, 222272
חיפה – רח' הרצל 22, הדר, טל. 69407
באר שבע – רח' הדסה 46, טל. 71382
רחובות – רח' הרצל 185, טל. 952416

הבנק היחיד
שארץ-ישראל

מוזכרת בשמו מדאשית קיומו, לפני 45 שנה

בנק ארץ-ישראל-בריטניה בע"מ
ירושלים * תל-אביב * יפו * חיפה * נתניה * לונדון

שיכון עובדים בע"מ

מיסודה של הסתדרות העובדים הכללית

- הותיקה והגדולה בין חברות השיכון הבלתי-ממשלתיות בישראל ובמזרח התיכון
- בונה בעיר ובכפר
- משכנת ותיקים ועולים, פועלים ופקידים, זוגות צעירים, אנשי צבא-הקבע ובעלי-מקצועות אקדמאיים
- בנתה עד כה 85,000 דירות
- שיכנה עד כה 450,000 תושבים
- הקימה 12 קריות עובדים ו-100 שכונות פועלים

*

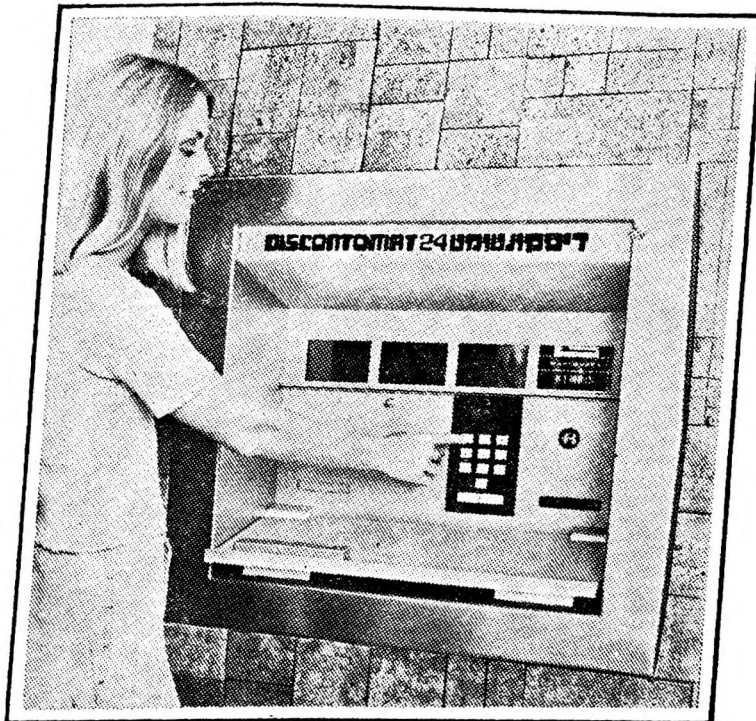
המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב ליאונרדו דה-ווינצ'י 21, טלפון
250211

סניפים:

ירושלים, חיפה, תל-אביב, באר-שבע, אשדוד

24

ירושלים ברחוב בן־יהודה 11

חיפה ברחוב הדצל 16

ובאר שבע ברחוב ההסתדרות 82

באם יש לך חשבון באחד מסניפי בנק דיסקונט ובידך כרטיס הדיסקונטומט תוכל למשוך כסף מזומן. עד 200 ל"י ליום. בכל שעה משעות היום. דיסקונטומט 24 החדיש והמשוכלל-שרות נוסף ללקוח של

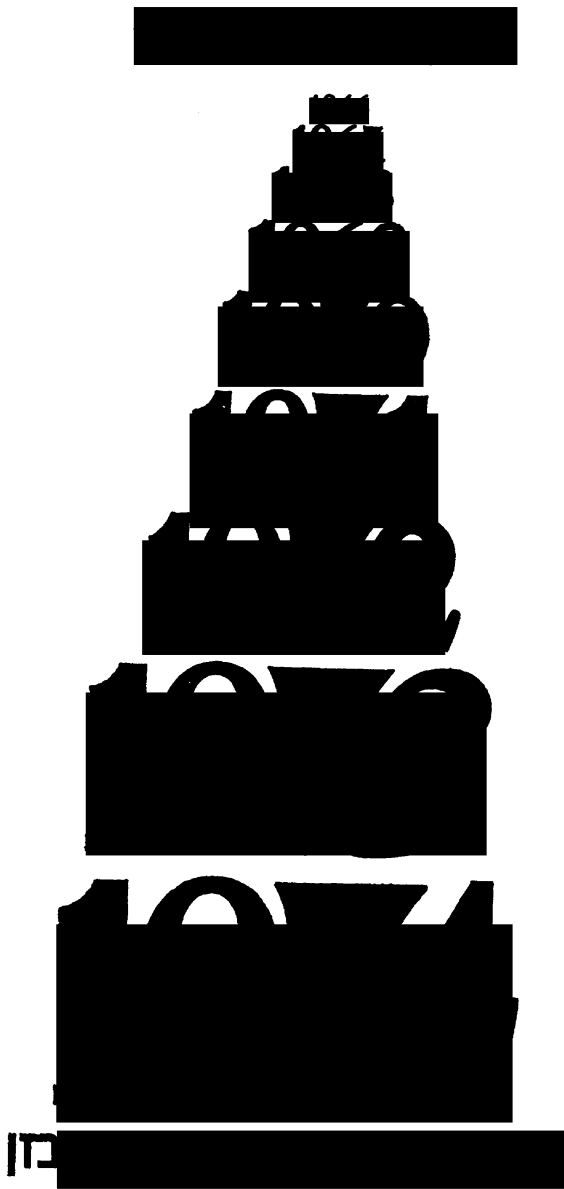
בנק דיסקונט

לשרות טוב יותר

בנק

בנק לאומי

לישראל בע"מ

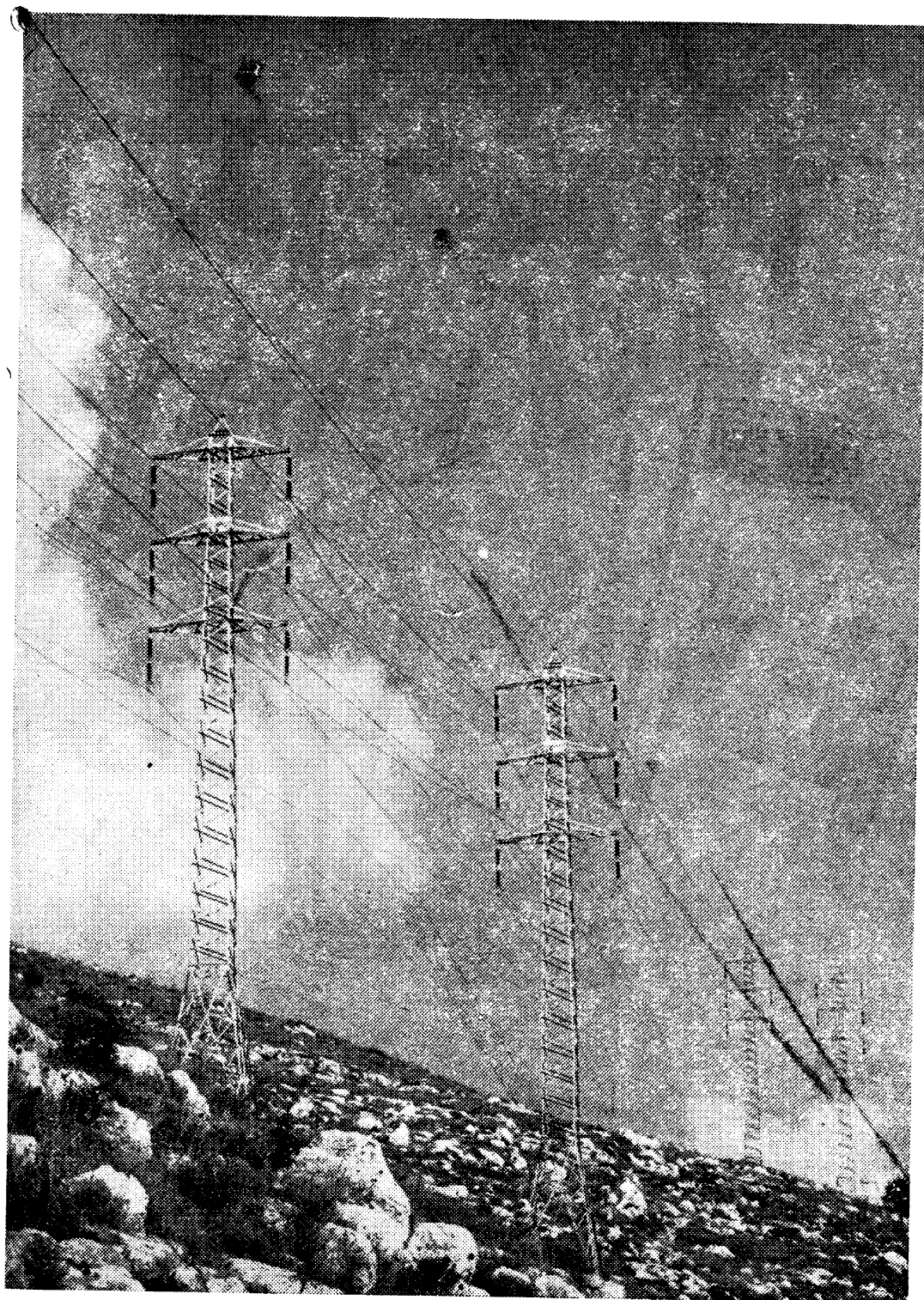
דלק לשירותך!

1961-1962

המלצה
בינלאומית
לשמו
ישראלי

עמודי חשמל בנגב

חברת החשמל לישראל